

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUDURNULU SÜKÛNÎ MEHMED EFENDİ
VE
RİSÂLE FÎ'N-NAHV ADLI ESERİ

Atilla KAYA

DANIŞMAN

Doç. Dr. Ramazan EGE

İZMİR - 2016

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi / Projesi olarak sunduğum “Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi ve Risâle Fî'n-Nahv Adlı Eseri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

....../....../2016
Atilla KAYA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi ve Risâle Fî'n-Nahv Adlı Eseri

Atilla KAYA

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslam Bilimleri Programı

Bu çalışma, Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi'nin (1103/1692) hayatı, eserleri, ilmi ve edebi şahsiyeti ile 1087/1676'da yazdığı “*Risâle Fî'n-Nahv*” adlı eserinin edisyon kritiğidir. Sükûnî'nin Risâlesi; Arap gramerinin sentaks (cümle yapısı) kısmını içeren “Nahiv” ilmine dairdir. Eserin muhtevası hemen hemen bütün nahiv konularını özet ve veciz bir şekilde kapsar.

Çalışmamız bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amacı ve yöntemi incelenmiştir. İlk bölümde eser, bütün nahiv konularını içerdiğinden dolayı daha iyi anlaşılması için “Nahiv İlmi” hakkında genel bilgiler verilmiştir. Burada nahvin tanımı, önemi ve mahiyeti, konusu, ilk kurucusu, ilk nahiv çalışmaları ve nahiv ekolleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bölümün sonunda ise müellifin yaşadığı devirde Osmanlı'da nahiv çalışmaları ve nahve dair eser yazan âlimler hakkında özet bilgiler sunulmuştur.

İkinci bölüm, Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi başlığı altında müellifin hayatı, şahsiyeti ve eserleri şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Müellifin hayatı imkânlar nispetinde araştırılarak bulunan tüm bilgiler işlenmiştir. Aynı zamanda müellifin henüz hakkında hiçbir akademik çalışma yapılmamış eserleri tanıtılmıştır.

Üçüncü bölümde *Risâle Fî'n-Nahv* etraflıca ele alınmıştır. İlk önce eser hakkında genel bilgiler verilmiş; eserin muhtevası ana hatlarıyla incelenmiştir. Daha sonra müellifin üslûbu, Risâlenin kaynakları ve fiziki özellikleri değerlendirilmiştir. Bölümün sonunda ise eserin tahkikinde uygulanan yöntem aktarılmıştır.

Son bölümde *Risâle Fi'n-Nahv*, asıl metnine uygun olarak tahkiki yapılmıştır. Çalışmalar müellif nüshası üzerinden gerçekleştirilmiştir. Risâlede geçen âyet, hadis, şiir, kişi ve yerler dipnotta belirtilmiştir. Ayrıca bölümün sonunda bunlar için indeks hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mudurnulu, Sükûnî, Mehmed b. Muharrem, Risâle Fi'n-Nahv, Nahiv.

ABSTRACT

Master's Thesis

Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi and His Risâle Fî'n-Nahv

Atila KAYA

Dokuz Eylul University

Graduate School Of Social Sciences

Department Of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Program

This study contains the life, works, scientific and literary chrachter of Mudurnulu Sukuni Mehmed Efendi (1103/1692) and the edition and critic of Risale fi'n Nahv was written by him. Sukuni's pomphlet is about the structure of arabic sentences that it is called Nahiv. Content of work takes in an perfect summary of the all topic of Nahiv.

Our thesis has one entrance and four parts. At the begining part we discussed about the topic, aim and method of thesis. In the first part we gave common informations about the Nahiv Science because the pomphlet contains all topics of Nahiv. In there, the description of nahiv, the importance of nahiv, topics of nahiv, the first person raised of nahiv, primitive nahiv works and schools of nahiv were given. End of the first part, we gave summarize informations about nahiv works and scholars in Ottoman period that the writer lived.

The name of the second part is "Mudurnulu Sukuni Mehmed Efendi". We diveded to three parts. These are "the life of writer", "the chrachter of writer" and "works of the writer". We gave all informartions that we could found. At the same time works of writer, there is no academic research about them, were introduced.

At the third part we comperehensively dealed about Risale fi'n-Nahv. Firstly we gave general informations about work and we researched main topics of the pomphlet and then we discussed style of writer, sources of work and physical features of pomphlet. At the end of the part the edition and critic method of pomphlet introduced.

At the last part, we criticized and edited of Risale fi'n-Nahv accordingly original text. All works was realized with text written by writer. Ayats, hadiths poems, persons and places were quoted as footnotes. Additionally we made an index for these.

Keywords: Mudurnulu, Sükûnî, Mehmed b. Muharrem, Risâle Fi'n-Nahv, Nahv.

**MUDURNULU SÜKÛNÎ MEHMED EFENDİ
VE
RİSÂLE FÎ'N-NAHV ADLI ESERİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
TABLO LİSTESİ	xi
EKLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİV İLMİ VE XVII. ASIRDA OSMANLIDA NAHİV ÇALIŞMALARI

1.1. NAHİV İLMİ	6
1.1.1. Nahiv İlminin Tanımı	6
1.1.2. Nahiv İlminin Önemi ve Mahiyeti	7
1.1.3. Nahiv İlminin Konusu	9
1.1.4. Nahvin İlk Kurucusu	10
1.1.5. Nahiv İlminin Doğuşu ve İlk Nahiv Çalışmaları	14
1.1.6. Nahiv Ekolleri	18
1.1.6.1. Basra Dil Ekolü	19
1.1.6.2. Kûfe Dil Ekolü	23
1.1.6.3. Diğer Önemli Dil Ekolleri	24
1.2. XVII. YÜZYILDA OSMANLI'DA NAHİV ÇALIŞMALARI	27

İKİNCİ BÖLÜM

SÜKÛNÎ MEHMED B. MUHARREM MUDURNULU

2.1. SÜKÛNÎ MEHMED EFENDİ’NİN HAYATI	36
2.1.1. Adı, Mahlası ve Nisbesi	37
2.1.2. Doğumu	38
2.1.3. Tahsili	38
2.1.4. Hocaları	39
2.1.4.1. Bıçakçızâde Ali Efendi İbn-i Yusuf (ö. 1070/1660)	39
2.1.4.2. Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694)	40
2.1.5. Görevleri	42
2.1.6. Vefatı	43
2.2. İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ	45
2.2.1. İlmi Yönü	45
2.2.2. Tasavvufi Yönü	46
2.2.3. Şairliği	48
2.3. ESERLERİ	51
2.3.1. el-Fevâidü'l-‘Aliyye fi Te’yîdi'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye	51
2.3.2. Risale Fi’n-Nahv	54
2.3.3. ed-Dürre (Kasîde-i Mîmiyye)	55
2.3.4. el-Gûrre fî Şerhi’d-Dürre	57
2.3.5. Kasîde fî Medhi’n-Nebî (A.S.) (Kasîde-i Nûniyye)	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİSÂLE Fİ’N-NAHV

3.1. RİSÂLE Fİ’N-NAHV’IN TANITIMI	62
3.2. MUHTEVASI VE KONULARIN TERTİBİ	63
3.3. METODU VE USLÛBU	88
3.4. KAYNAKLARI	92
3.5. NÜSHANIN TAVSİFİ	94
3.6. ESERİN TAHKİKİNDE İZLENEN METOD	94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
RİSALE Fİ'N-NAHV'IN EDİSYON KRİTİĞİ

SONUÇ	97
KAYNAKÇA	100
EKLER	

KISALTMALAR

AÇASAM	: Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi
AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
b.y.y	: Basım Yeri Yok
Bkz	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
İ.B.B.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslami Araştırmalar Merkezi
Ktp.	: Kütüphanesi
M.	: Miladi
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nr.	: Numara/Numarası
nşr.	: Neşreden
T.B.M.M	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: XVII. Yüzyılda Nahiv İlmi İle İlgili Okutulan Eserler ve Müellifleri	s.28
--	------

EKLER LİSTESİ

EK 1: Risâle Fi'n-Nahv'in İlk Varağı	ek s.1
EK 2: Risâle Fi'n-Nahv'in Son Varağı	ek s.2
EK 3: Tahkik İçindekiler Listesi	ek s.3

GİRİŞ

Arap Dili, geçmişî itibarıyla kadim bir dil olup Sami diller ailesindendir. Sami dil ailesinin, eski Mısır dilini de içine alan bir Hami Sami köke bağlı olduğu düşünülmektedir.¹ Bu dil grubunun karakteristik özelliğini taşıyan Arapça, cahiliye döneminde ticari ve kültürel boyutları olan panayırlarda edebî anlamda, Arap zevki ve selikasının doğrultusunda sağlam ve yüksek bir edebi yapıya bürünmüştür. Bu dönemde herhangi bir dil kuralına ihtiyaç duymayan Araplar, kendi yaradılışlarında var olan bir kabiliyet ve meleke sayesinde hatasız, saf bir Arapça ile konuşuyorlardı.²

İslam'ın gelişinden sonra Araplarla Arap olmayan unsurlar birbirlerine karışınca dil melekesi zayıfladı. Arapça, safiyetini kaybederek farklı şekillerde kullanılmaya başlandı. Arapça dil melekесinin tümüyle bozulup Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılabilceğı endişesiyle birtakım kuralların oluşturulması ihtiyacı hissedildi.³

Arap dilinde filolojik çalışmalar Kur'an-ı Kerim'in yazılması, kitap haline getirilmesiyle başlanmış ve bu arada gramer, Kur'an -ı Kerim'de yazının ıslahı çalışmalarına bağlı olarak doğmuştur.

Arap edebiyatında dil ile ilgili ilk çalışmalar Ebu'l-Esved ed-Du'eli (ö.63/683) ile başlamış, el-Halil b. Ahmed el-Ferahidî (ö. 175/791) ile olgunlaşmıştır. Daha sonra Sîbeveyhi'nin (ö.180/796) Arap gramerinin en ince noktalarına temas eden, kendisinden sonra gelenlere adeta rehber olan “el-Kitab” eseriyle Nahiv ilmi esaslı bir şekilde ortaya konmuştur. Ancak bu eserde nahivden başka sarf, imâle, i'lâl, idgam, hemz gibi fonetik meseleler, kıraat ve lehçe farkları, hatta bazı edebî ve belâgi anlatımlar iç içedir. Daha sonraki âlimler bu ilimleri birbirinden ayırarak müstakil birer ilim haline getirmişlerdir.⁴

¹ Abdurrahman Fehmi, **İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab)**, (haz. Hüseyin Elmalı, Cüneyt Eren), Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005, ss. 32, 40; Mehmed Fehmi, **Târih-i Edebiyat-ı Arabiye**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332/1917, s. 79; M. Nihat Çetin, “Arap”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul, 1991, (DİA), s. 282

² Muhammed et-Tantâvî, **Neş'etü'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât**, Dârü'l-Menâr, Kahire, 1991, (Neş'etü'n-Nahv), s. 11

³ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, **Mukaddime**, (thk. Dervîş el-Cüveydî), Mektebetü'l Asriyye Beyrut 1416/1996, s. 545-546; Mehmet Cevat Ergin, **Arap Nahvinin Doğuşu**, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Diyarbakır, 2005, s. 115

⁴ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, (thk. İbrahim Ramazan), Dârü'l-ma'rife Beyrut, 1997, s. 77; A. Fehmî, **Medresetü'l-Arab**, s. 64; Ahmed Emin, **Duha'l-İslam**, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Cilt: 2, Beyrut ts., s. 291; et-Tantâvî, **Neş'etü'n-Nahv**, ss. 79-80; Şevki

Günümüzde yaygın kabule göre dil âlimleri nahvin dar çerçevedeki anlamını şöyle tarif ederler: Gramerin söz dizimi (terkip) kuralları ile i‘rab olgusuna has kısmını kapsayan ilimdir. Bu bakımdan nahvin konusu, terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, i‘rab olgusu, âmiller, mâmuller, i‘rab alâmetleri, mu‘reb ve mebnîler gibi meseleleri kapsar.⁵

Kur‘an dili olması hasebiyle müslüman olan diğer milletler gibi Osmanlılar da Arap dili ve edebiyatıyla iştigal etmişlerdir. Osmanlı‘da Arapça öğretimi daha çok medreselerde yürütülmüş olup bu kapsamda Sarf, Nahiv, Belâgat, Lugât, Arûz, Kavâfî ve Vad‘ ilimleri bütün incelikleriyle okutulmuştur. Yukarıda sıralanan ilimler sadece okutulmakla kalınmamış bu alanlarla alakalı Osmanlı dil âlimleri tarafından çok kıymetli eserler de meydana getirilmiştir.⁶

Bu dil âlimlerinden biri de Osmanlı Devleti‘nde 17. asırda yetişen Mudurnulu Sükûnî Mehmed b. Muharrem‘dir. Sükûnî, çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden “*Risâle Fi‘n-Nahv*” adlı eseri yazmıştır. Bu risâle Arap gramerinin sentaks (cümle yapısı) kısmını içeren “Nahiv” ilmine dairdir.

Daha önce hakkında müstakil bir akademik çalışma yapılmamış olan Sükûnî Mehmed Efendi ve “*Risâle Fi‘n-Nahv*” adlı eserini ilim dünyasına tanıtmak ve bu alanda çalışacakların istifadesine sunmak için Sükûnî‘nin hayatını ve eserin tahkikini yüksek lisans tez konusu olarak seçtik.

Çalışmamızın asıl amacı Mudurnulu Sükûnî Mehmed b. Muharrem‘in hayatını ve *Risâle Fi‘n-Nahv* adlı eserini gün yüzüne çıkarmaktır.

Bunun için eserin müellif nüshası ve diğer nüshaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Müellif nüshası dışında hiç bir nüshasına ulaşamadığından incelemeler mevcut tek nüsha üzerinden yapılmıştır. Bu nüshada Sükûnî‘nin eseri telif etmedeki üslûbu, yöntemi, kullandığı kaynaklar; eserin müellife aidiyeti ve müellifin eseri telif etme nedeni ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bunun yanında müellifin, kaynaklarda çok az bilgi bulunan hayatı hakkında imkânlar nispetinde araştırma yapılarak müellifin hayatı kapsamlı bir şekilde ortaya

Dayf, **el-Medarisu‘n-Nahviyye**, Dâru‘l-Ma‘ârif, Kahire, 1968, s. 57; Çetin, “Arap”, DİA, Cilt: 3, ss. 296-297; İsmail Durmuş, “Nahiv”, DİA, Cilt: 32, İstanbul, 2006, s. 304

⁵ Durmuş, “Nahiv”, DİA, Cilt: 32, s. 301

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti‘nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, ss. 39-43; Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, Çorum, 2002, s. 275

konulmaya gayret gösterilmiştir. Çalışma konumuz olan eserin tahkiki ile birlikte müellifin diğer eserleri ve nüshaları araştırmacıların istifadesine sunulmaya çalışılmıştır.

Risâle Fi'n-Nahv'da hemen hemen bütün nahiv konuları veciz ve özet bir şekilde ele alındığından Arapçaya ilgi duyanlar için faydalı olabileceği ümidiyle bu eserin tahkikini yaparak ilim dünyasına kazandırmaya gayret gösterdik.

Çalışmamız bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde; Nahiv ilminin tanımı, önemi ve mahiyeti, ilk kurucusu, doğuşu ve ilk nahiv çalışmaları, nahiv ekolleri ve 17. yüzyılda Osmanlı'da nahiv çalışmaları hakkında muhtasar bilgiler sunulmuştur.

İkinci bölümde Sükûnî Mehmed b. Muharrem Mudurnulu başlığı altında müellifin hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiş ve üç kısma ayrılmıştır. Müellifin hayatı kısmında; adı ve nisbesi, doğumu, tahsili, hocaları, görevleri ve vefatı ele alınmıştır. Şahsiyeti kısmında; ilmi, tasavvufi yönü ve şairliği hakkında bilgiler verilmiştir. Eserleri kısmında ise müellifin henüz hakkında hiçbir akademik çalışma yapılmamış eserleri tanıtılmıştır.

Üçüncü bölümde *Risâle Fi'n-Nahv* detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eserin müellife âidiyeti, yazılış tarihi ve amacı, müellif nüshası hakkında genel bilgiler sunulmuştur. Eserin muhtevasında yer alan konular hakkında bilgiler verilmiş ve bu konular bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Müellifin eserdeki metodu eleştirel bir tarzda ele alınmıştır. Başta âyet olmak üzere hadis, şiir gibi delil gösterdiği kaynaklar tespit edilmiştir. Bu şevahid nahiv kurallarına göre izah edilmiştir. Eserin nüshasının fiziksel özellikleri ve bulunmuş olduğu yer aktarılmıştır. Metnin tahkikinde uygulanan yöntem detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Son bölümde ise eser, edisyon-kritik kurallarına uygun olarak günümüze kazandırılmaya çalışılmıştır. Eserden istifadeyi kolaylaştırmak için konular başlıklandırılmıştır. Metin, konu bütünlüğüne uygun olarak paragraflara ayrılmış ve gerekli yerlerde hareke konulmuştur. Eserde geçen âyet, hadis, şiir, yer ve kişiler dipnotlandırılmıştır. Bu bölümde eserin tahkik kısmına özel âyet, hadis, şiir ve kişi indeksi eklenmiştir.

Sükûnî Mehmed Efendi hakkında dönemin âlimlerini, evliyalarını ve şairlerini konu alan biyografik, ansiklopedik, şair tezkireleri, fihristler ve müellifin

vefat ettiği yer olan Bursa vefeyatnameleri gibi eserlere bakılmıştır. Ayrıca müellifin yaşadığı yerlerle ilgili şer'iyye sicilleri ve sâlnânemeler de araştırılmıştır. Çalışma konumuzla ilgili genellikle ilk kaynaklara ulaşma çabası güdülmüştür.

Araştırmalarımızda Risâle Fi'n-Nahv'ın başka nüshalarının da bulunabileceği düşüncesiyle çeşitli katalog ve kütüphanelerde geniş bir tarama yapılmıştır. Bu faaliyet çerçevesinde şu kataloglar taranmıştır:

1. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın www.yazmalar.org adlı resmî internet sitesi⁷
2. İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı⁸
3. Ulusal Toplu Katalog (TOKAT)⁹
4. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi ve Bağlı Kütüphaneler¹⁰
5. Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Kataloğu¹¹
6. İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu¹²
7. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi El Yazması Eserler Kataloğu¹³
8. İBB Atatürk Kitaplığı Kataloğu¹⁴
9. Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu¹⁵
10. Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kataloğu¹⁶
11. Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu¹⁷
12. Necip Paşa Kütüphanesi ve Kataloğu¹⁸
13. Trabzon İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları Kataloğu

Yukarıda sıralanan katalogları gerek internet üzerinden erişim yoluyla gerek telefon veya mail üzerinden iletişim yoluyla ya da bizzat oralara gidilip araştırma

⁷ <https://www.yazmalar.gov.tr/>, (20.05.2015)

⁸ <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>, (12.06.2015)

⁹ <http://www.toplukatalog.gov.tr/>, (15.06.2015)

¹⁰ <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Home>, (07.08.2015)

¹¹ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, Mektebe Yayınları, Kayseri, ts.

¹² Ali Yardım, İzmir Millî Kütüphane Vakfı, İzmir, 1992

¹³ Abdullah Ceyhan, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

¹⁴ <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>, (18.07.2015)

¹⁵ Abdulkadir Gölpınarlı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1971

¹⁶ <http://katalog.marmara.edu.tr/nadireser/index.html>, (13.07.2015)

¹⁷ <http://yazmalar.dtcf.ankara.edu.tr/>, (13.07.2015)

¹⁸ <http://www.vgm.gov.tr/npkutuphanearama.aspx>, (13.07.2015)

yapılmış, fakat eserin ikinci bir yazma nüshası tespit edilememiştir. Dolayısıyla metin tek nüsha olan müellif nüshası üzerinden tahkik edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHİV İLMİ VE XVII. ASIRDA OSMANLIDA NAHİV ÇALIŞMALARI

1.1. NAHİV İLMİ

1.1.1. Nahiv İlminin Tanımı

Nahiv, sözlükte; نَحَا - يَنْحُو - نَحْوًا fil kökünden türemiştir. Mastar ve zarf olarak kullanılan nahiv kelimesi: yönelmek, meyletmek, kastetmek, takip etmek; yol, yön, taraf, çeşit, kısım, gibi, göre, benzer, usul, yöntem vb. anlamlarına gelmektedir.¹⁹

Nahvin ıstılahî anlamı üzerine çeşitli tarifler yapılmıştır. el-Cürçânî : “ Nahiv, kendileriyle Arapça terkiplerdeki mu’rablık, mebnîlik, vb. durumların bilindiği kanunlardan oluşan bir ilimdir,”²⁰ şeklinde tarif eder.

et-Tehanevi ise: “Kelimelerin cümle içindeki durumlarını ve bu durumlara göre kelime sonlarının hareke hallerinden bahseden bir ilimdir,”²¹ şeklinde tanımlamıştır.

Osmanlı âlimlerinden Hacı Mehmed Zihni Efendiye göre: "Lisanın müfredatına dair malumat veren ilme sarf veya tasrif, murekkebatına ve usulü terkibine müteallık meseleleri bildiren ilme ise nahiv denir."²² Verilen bu üç tariftten anlaşıldığına göre dil âlimleri, nahvin ıstılahî anlamı üzerine birbirine yakın ve benzer tarifler yapmışlardır.

Arap dilinin tarihi seyri içinde nahiv kelimesi, ilk önceleri morfoloji (kelimelerin şekliyle ilgilenen dil ilmi) ve sentaksı (cümle bilgisi) içine alan geniş manasıyla gramer karşılığı olarak ele alınıyordu. H. III. asırdan sonra morfoloji, sarf

¹⁹ İsmail b. Hammâd el- Cevherî, **es-Sıhah Tâcu'l- Luğa ve Sıhâhu'l- 'Arabiyye**, (nşr. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr), Dâru'l- 'İlmi'l-Melâyîn, Cilt: 6, Beyrut, 1990, (es-Sıhah Tâcu'l- Luğa), s. 2503; Ebu'l-Fadl Cemalüddin İbnu Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Bulak Matbaası, Cilt:15, Kahire, 1883, ss. 309-310; Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmusul-Muhît**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 1724.

²⁰ eş-Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî, **et-Ta'rifât**, (nşr. Abdülmuin el-Hafnâ), Kahire, ts., s. 240.

²¹ Muhammed Ali et-Tehânevî, **Mevsû'atu keşşâfi ıstılâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Cilt: 1, Beyrut, 1998, ss. 24-25.

²² Hacı Mehmed Zihni, **el-Muntehab ve'l-Muktedap fi kava'idi's-sarf ve'n-nahv**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991, s. 6

adıyla ayrı bir ihtisas alanı haline gelmeye başlamış, sentaks ise nahiv ilmini ifade etmiştir.²³

Günümüzde ise nahiv; söz dizimi (terkip), cümle bilimi, sentaks terimleriyle karşılaşılır ve gramerin söz dizimi kurallarıyla i'rab olgusuna ilişkin kısmını içerir.²⁴

Bu ilme niçin “nahiv” ismi verildiğine gelince; rivâyete göre Halife Alî b. Ebî Tâlib (ö. 41/661), nahvin kurucusu olduğu söylenen Ebu'l-Esved ed-Duelî'ye (ö. 67/686) gramerde yapılması uygun olacak bir takım esaslar hakkında bilgi verir. Ebu'l-Esved "اسْتَأْذَنْتُهُ أَنْ أَضَعَ نَحْوَ مَا صَنَعَ" “Onun yaptığı şekilde devam etmek için izin istedim” der. Bundan dolayı Ebu'l-Esved'in bu ifadede kullandığı “نَحْوُ / nahiv” lafzı bu ilmin adı olur.²⁵

Bir diğer rivâyette, Hz. Ali, Ebu'l-Esved'e "أَنْعُ هَذَا النَّحْوُ" “Bu şekilde devam et” ifadesini kullanır.²⁶ Bundan dolayı bazı ilim adamları nahiv isminin buradan kaynaklanarak kullanıldığını ve bu ilmin adı olduğunu söylerler.²⁷ Halîl b. Ahmed bu ifadeyi "أَنْحُوا نَحْوَ هَذَا" “Bunun gibi devam edin” şeklinde verir ve bu sözü, Ebu'l-Esved'in Arapça'nın esaslarını yazdıktan sonra talebelerine söylediğini nakleder.²⁸

1.1.2. Nahiv İlminin Önemi ve Mahiyeti

Araplar, başka milletlerle kaynaşmadan önce sağlam bir dil melekesine sahiptiler. Yazılı dil bilgisi kuralları bulunmamasına rağmen bedevi Araplar, şifahi olarak fasih ve belîğ idiler. Bu sebeple dil kuralları oluşturulurken bedevi Arapların sözleri delil olarak kullanılmıştır. İslam'ın gelişinden sonra Araplarla Arap olmayan unsurlar birbirlerine karışınca dil melekesi zayıfladı. Arapça, safiyetini kaybederek farklı şekillerde kullanılmaya başlandı. Önceleri kelimeler doğru kullanılırken daha sonra yanlış kullanımlar yaygınlık kazandı. Böyle olunca; Arapça dil melekesinin

²³ Çetin, “Arap”, DİA, Cilt: 3, s. 296.

²⁴ Durmuş, “Nahiv” DİA, Cilt: 32, s.301.

²⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss. 59-60.

²⁶ Ebû el-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'**, (nşr. Muhammed Ebû el-Fazl İbrahim), Dâru Nehdati Mısır, Kahire, ts., (Nuzhetu'l-Elibbâ'), s. 4-5; Celâluddin Abdurrahmân Suyûtî, **Târihu'l-Hulefâ'**, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), Matbaatu's-Saâde, Mısır, 1952, s. 181.

²⁷ Durmuş, “Nahiv” DİA, Cilt: 32, s. 300.

²⁸ Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-Ayn**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, s. 946.

tümüyle bozulup Kur'an ve hadislerin yanlış anlaşılabilceği endişesiyle birtakım kuralların oluşturulması ihtiyacı hissedildi. Bunun üzerine nahiv ilminin tesisi için çalışmalar başladı.²⁹

Buna göre dil ile uğraşanlar, Kur'an'ın doğru anlaşılması ve her türlü bozulma tehlikesine karşı korunabilmesi amacıyla klasik Arapça'nın lügat hazinelerinin derlenmesini, yapısının ve gramerinin tespitini, hatta üslup araştırmalarını gerekli görmüşlerdi.³⁰ Kur'an nasslarından hüküm çıkarmak için de sağlam dil kuralları gerekiyordu. Arapça'nın başka dillerin etkisiyle zayıflama sürecine girmesi, bu lüzûmu daha da belirgin bir hale getirdi. Bunun için dilin tedvinine ve kaidelerinin tespitine dair çalışmalara başlandı.³¹

Arapça, İslâmi ilimlerde temel kabul edilmektedir. Bunun sebebini Kâtip Çelebi söyle izah eder: “Bilesin ki dil ilimlerinin bölümleri dörttür. Bunlar lugat, nahiv, beyân ve edebiyattır. Bu ilimleri bilmek şer‘î ilimlerle uğraşanlara zaruridir. Çünkü şer‘î ilimlerin kaynağı Arapça’dır.”³²

Hz. Ömer (ö. 23/644): “تَعَلَّمُوا الْعَرَبِيَّةَ فَإِنَّهَا تُثَبِّتُ الْعَقْلَ وَتَزِيدُ فِي الْمُرُوءَةِ /Arapça’yı öğreniniz, çünkü o aklı sağlamlaştırır ve şahsiyeti artırır”³³ buyurmuştur.

Nahiv ilmi, cümlelerin doğruluğunu belirleme, terkipleri analiz etme, maksadı anlamada kişiye yardımcı olan çok hassas bir kıyas ilmidir. Temel olması itibariyle ve kendisine duyulan ihtiyaçtan dolayı nahiv, İslâmi ilimler ile dil ilimleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Nahiv ilmini öğrenmek farz-ı kifâyeden sayılmıştır. Çünkü dinimizin temel kaynak kitapları Kur’an-ı Kerim ve Hadis-i şerif’lerdir. Bu iki temel kaynağı doğru okuyabilmek ve tercüme edebilmek Nahiv ilminin meselelerini iyice bilmeye bağlıdır. Taşköprüzâde bu konuyu şöyle ifâde eder: “Nahiv Furûz-u kifâyedendir. Zira kitap ve sünnet ile istidlâl ilmi nahve muhtaçtır.”³⁴

²⁹ İbn Haldun, Mukaddime, s. 545-546; M. C. Ergin, Arap Nahvinin Doğuşu, s. 115

³⁰ Çetin, “Arap”, DİA, Cilt: 3, s. 296.

³¹ Sa'id el-Afgani, **Fi usûli'n-nahv**, el-Mektebül-İslami, Beyrut 1987, s. 6

³² Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 1, İstanbul, 1943, s. 55.

³³ Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, **el-İzah fi 'İleli'n-nahv**, (thk. Mazin el-Mubarek), Daru'n-nefais, Beyrut, 1393/1973, s. 96

³⁴ Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, **Miftahu's-saâde ve misbahu's-siyade fi mevzu'ati'l ulum**, (thk. Kamil Bekri), Cilt: 1, Kahire, 1968, (Miftahu's-saâde), s. 182.

1.1.3. Nahiv İlminin Konusu

İlk dilciler nahvi geniş manasıyla gramer karşılığı olarak anlamışlardır. Günümüze ulaşan en eski nahiv çalışması olan Sîbeveyh (ö.180/796)'in *el-Kitâb*'ı bunun örneğini teşkil eder. Ancak bu eserde nahiv ve sarftan başka imâle, i'lâl, idgam, hemz gibi fonetik meseleler, kıraat ve lehçe farkları, hatta bazı edebî ve belâgi anlatımlar iç içedir. İbnü's-Serrâc (ö.316/929) ve İbn Usfûr el-İşbîlî (ö.669/1271) gibi dilciler nahvi "ilmü'l-Arabiyye" ile eş anlamlı kabul ederek alanını daha da genişletmiş, nahiv, sarf, lugat, arûz, kâfiye, ıstikak, şiir yazma usulü, inşâ, meânî, beyân, hat gibi dilin bütün yönlerini kapsayan bir ilim şeklinde algılamışlardır.³⁵

Günümüzdeki yaygın kabule göre de geçerli olan ve gramerin söz dizimi (terkip) kuralları ile i'rab olgusuna has kısmını kapsayan nahvin dar çerçevedeki anlamına, Ebû Ya'kub es-Sekkâkî (ö. 626/1229), Abdullah b. Ahmed el- Fâkihî (ö. 972/1564) ve Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısrî (ö. 1206/1792) gibi dilcilerin tanımlarında da rastlanır. Bugün nahiv söz dizimi, cümle bilimi, sentaks terimleriyle karşılaşılır ve dil bilgisinin söz dizimi kurallarıyla i'rab olgusuna ilişkin kısmını içerir. Bu bakımdan nahvin konusu, terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, i'rab olgusu, âmiller, mâmuller, i'rab alâmetleri, mu'reb ve mebnîler gibi meseleleri kapsar.³⁶

Nahiv ilmi, hem kelime hem de kelâm ile ilgilenir. Sarf ilmi ise kelime ile ilgilenir. Ancak sarf ilminde; kelimelerin sığa, i'lal ve kalb gibi halleri; nahiv ilminde ise kelimenin cümle içindeki yeri, vazifesi ve buna göre hareke durumu incelenir. Ayrıca harekesi ve sükûnu âmil tarafından belirlenmeyen mebnî kelimeler de nahvin konusudur. Kısaca Arapça kelimeler; yapısı itibariyle sarf ilminin, son harfinin durumu itibariyle de nahiv ilminin konusunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla nahiv ilmini öğrenmekten maksat i'rab ve mebnîlik yönüyle hatadan kaçınmaktır.³⁷

³⁵ Ali Ebü'l-Mekârim, **Havle'l-müşkilati'l-menheciyye fi müellifati'n-nahvi't-ta'limi**, Buhusu Külliyyeti'l-lugatil-Arabiyye, Cilt: 2, Mekke, 1997-1998, ss. 381-382

³⁶ Durmuş, "Nahiv ", DİA, Cilt: 32, s. 301.

³⁷ Ebu'l-Feth Osman İbn-i Cinnî, **el-Hasâis**, (thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru'l-Hüdâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Cilt: 2, Beyrut, 1952, s. 68; es-Suyuti, **el-İktirah fi usûli-nahv**, (thk. Abdülhakim Atiyye), Darü'l-Beyrutî, Dımaşk, 2009, s. 23; Osman Azmî b. Ahmed, **Zübdetü't-Tarîfât**, Can Kitabevi, Konya, 1965, s. 24.

1.1.4. Nahvin İlk Kurucusu

Nahiv ilminin ilk temellerinin kimin tarafından, ne zaman ve hangi şekilde atıldığı hususunda gerek İslam âlimleri gerek müsteşrikler arasında muhtelif rivayetler öne sürülmüştür. Bu ilmin ilk kurucusu olarak Ebu'l-Esved ed-Du'eli (ö.63/683), Nasr b. Asım (ö.89/708) ve Abdurrahman b.Hurmuz (ö.117/735) gibi isimler üzerinde durulmaktadır.³⁸ Aynı zamanda rivayetler, nahvin kuruluşunu emreden üç isimden de bahseder. Bunlar Ömer b. el-Hattab (ö.23/643), Ali b. Ebî Talib (ö.40/660) ve Ziyad b. Ebîh (ö.53/672)'dir.³⁹

Nahiv ilminin ilk kurucusu olarak zikredilen rivayetlerin ve kaynakların üzerinde ittifak ettikleri en mu'teber görüşün Ebu'l-Esved ed-Du'eli'nin nahvin ilk kurucusu olduğu yönündedir. Fakat onun bu ilme kim tarafından sevk edildiği hususu ihtilaflıdır. İbn Enbârî, Ebu'l-Esved'den şu rivayeti nakleder: Müminlerin emiri Ali b. Ebî Talib'in yanına girdim ve onun elinde bir kâğıt parçası olduğunu görerek: "Ey müminlerin emiri, bu da nedir?" diye sordum. Hz. Ali: "Ben insanların konuşmaları üzerine derin derin düşündüm ve Arap olmayan unsurların Araplara karışmasıyla dilin bozulduğunu fark ederek, onların müracaat edecekleri bir takım kurallar ortaya koymaya çalıştım." diyerek kâğıdı bana verdi. Bu kâğıt parçasında, "kelam; isim, fiil ve harftir. İsim müsemâmâdan haber veren şeydir. Fiil kendisi ile haber verilen şeydir. Harf ise bir anlam için gelmektedir" yazılıydı.⁴⁰ Sonra da ona, "أَنْحُ / bu şekilde devam et " dedi.⁴¹ İbnu'l-Kıftî (ö. 646/1248), Ebu'l-Esved ed-Du'eli'nin Ali b. Ebî Talib'den aldığı bu mukaddimeyi Mısır'da sahafların ellerinde gördüğünü bildirir.⁴² Bu rivayete göre Ebu'l-Esved ed-Du'eli'nin, nahiv ilmini Ali b. Ebî Talib'in emriyle kurduğu anlaşılr.

İlk nahiv çalışmalarını başlatan kişiler arasında Abdurrahman b. Hurmuz ve Nasr b. Asım'ın ismi de geçmektedir. Ancak bunların yaptığı nahiv çalışmaları

³⁸ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, s. 12.

³⁹ Mehmet Reşit Özbalıkcı, **Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006, s. 34.

⁴⁰ Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, **Nüzhetü'l elibbâ fî tabakati'l-Udabâ**, (thk. Ebu'l Fadl İbrahim) el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2003, (Nüzhetü'l elibbâ), ss. 17-18

⁴¹ Ebu'l Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim İbnu'l Kıftî, **İnbahu'r-ruvât alâ enbahin-nuhât** (thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim), Cilt: 1, Kahire, 1950, (İnbahu'r-ruvât) s. 4

⁴² İbnu'l Kıftî, İnbahu'r-Ruvat, Cilt: 1, s. 5

hakkında doyurucu bir bilgiye rastlanmamış, her ikisinin de Ebu'l-Esved'in öğrencisi olmaları sebebiyle bu iddia fazla rağbet görmemiştir.⁴³

Nahiv ilminin kurulmasını emredenler arasında Ömer b. el-Hattab'ın ismi de geçmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer devrinde bir sahâbî bir Bedeviye Kur'an öğretiyordu. Bu sahâbî "وَرَسُولُهُ" "Allah müşriklerden berîdir resûlü de..."⁴⁴ Ayetini tilâvet ederken "وَرَسُولُهُ" yerine "وَرَسُولِهِ" şeklinde okuyunca bunun üzerine Bedevî, "Allah, rasûlünden berî mi oldu? Eğer Allah, rasûlünden berî olmuş ise, ben ondan daha berîyim" demişti. Bu hâdise Hz. Ömer'e ulaştınca, bedevîyi çağırtmış, olayı kendisine sormuştur. Bedevî başından geçen durumu özetlemiş, bunun üzerine Hz. Ömer, zikredilen ayetin zaten o şekilde olmadığını ifade ederek doğrusunu öğretmiştir. Bunun üzerine Bedevî de "And olsun ki ben Allah ve rasûlünün berî olduğu kimselerden daha berîyim" diye karşılık vermiştir. Bu olaydan sonra Hz. Ömer dili çok iyi bilenlerden başkasının Kur'an okutmamasını ve Ebu'l-Esved'in de nahiv ilmini vazetmesini emretmiştir.⁴⁵

Ebu'l-Esved'i nahiv kurallarını tespiti sevk edenlerden birisinin de Ziyad b. Ebih olduğu rivayet edilir. Ziyad b. Ebih, Basra'da vali iken yanına bir adam gelir miras ile alakalı şikâyetini şu şekilde dile getirir: "تُؤَيِّ أَبَانَا وَ تَرَكَ بَنُونَا", "Babamız öldü ve geriye oğullar bıraktı." Ziyad b. Ebih, bu hatalı ve bozuk konuşmayı duyunca "تُؤَيِّ أَبُونَا وَ تَرَكَ بَنِينَ" şeklinde düzelterek ona doğrusunu söyler.⁴⁶

İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle Araplarla acemlerin iç içe karışmasından dolayı Arapça etkilenmiş ve dilde bir takım bozulmalar meydana gelmiştir. Konuşmada her türlü dil hatası ve fasih lehçeden ayrılma demek olan lahnın artması üzerine Kur'an-ı Kerim'in kıraatinde de hatalı okuyuşlar duyulmuştur. Bunu gören Ziyad b. Ebih, Ebu'l-Esved'den bu konuda bir rehber hazırlamasını ister. Ebu'l-Esved, kendisine verilmiş olan bu görevi yerine getirmeye karar verir.⁴⁷ Bu iş için tahsis edilen kâtibine: "Ben bir harfin telafuzunda ağzımı iyice açarsam, üzerine

⁴³ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, s. 23

⁴⁴ Tevbe, 9/3

⁴⁵ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, s. 20

⁴⁶ el-Enbârî, Nüzhetü'l elibbâ, s. 10

⁴⁷ el-Enbârî, Nüzhetü'l elibbâ, s. 9; İbnu'l Kıftî, İnbahu'r-ruvât, Cilt: 1, s. 5; Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 279

bir nokta koy; tamamen kapatırsam harfin önüne bir nokta koy; ağzımı aşağıya eğersem harfin altına bir nokta koy; eğer kelimeyi tenvin ile tekit edersem bunu iki nokta ile belirt.”⁴⁸ Bu iki rivayet, Ebu'l-Esved'in konuyla ilgili çalışmaları Ziyad b. Ebih'in ricasıyla yürüttüğünü ortaya koyar.

Ebu'l-Esved'i nahiv kurallarını koymaya sevk eden sebeplerden biri de, kızının " يا أَبَتِ مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ " veya " يا أَبَتِ مَا أَشَدُّ الْحَرِّ " şeklindeki taaccüp cümlelerini yanlış kullanmasıdır.

Ebu'l-Esved bir gece kızı ile beraber otururken kızı gökyüzüne bakıp " يا أَبَتِ " cümlesiyle " ما أَحْسَنُ السَّمَاءِ " " Babacığım gökyüzü ne kadar da güzel ” demek istemiştir. Babası da " نُجُومُهَا " “yıldızları” diye cevap vermiştir. Kızı, babasına gökyüzünün güzelliğinden taaccüp ettiğini söyleyince kızının hata yaptığını anlar. Çünkü kızı, babasına “ Gökyüzünün neyi güzel? ” anlamında bir soru yöneltmiş oluyordu. Ebu'l-Esved, durumu anlayınca kızına: " ما أَحْسَنُ السَّمَاءِ " demen gerekirdi, der. Bu olaydan sonra Ebu'l-Esved taaccüp ve istifham bablarını yazmaya başlar.⁴⁹

Buna benzer diğer bir rivayette de Ebu'l-Esved'in kızı, yazın sıcakların şiddetli olduğu bir günde sıcaktan taaccübünü belirtmek için babasına: " يا أَبَتِ مَا أَشَدُّ الْحَرِّ " cümlesiyle “babacığım sıcak ne kadar da şiddetli ” demek istemiştir. Babası “ sığının en şiddetli olduğu zaman nedir ” şeklinde anlayarak kızına bu minvalde bir cevap vermiştir. Ancak kız, babasına sığının şiddetinden taaccüp ettiğini ifade edince Ebu'l-Esved kızının hata yaptığını anlayarak ona: " ما أَشَدُّ الْحَرِّ " şeklinde demen gerekirdi, der. Daha sonra taaccüp, fail ve mefulun bih bablarını yazarak nahiv çalışmalarına başlar.⁵⁰

Bütün bu rivayetlerin yanında nahiv ilminin Ebu'l-Esved ile başlamadığını savunan görüşler de mevcuttur. Ahmed b. Faris, nahvin ortaya çıkışını İslamdan önceye götürür. el-Hutey'e (ö.45/665)'nin şiirlerinden örnekler göstererek i'rabın Ebu'l-Esved'den önce var olduğunu savunur. Bir başka örnekte de el- Velid b.

⁴⁸ Ebü Said el-Hasen b. Abdullah es-Sirafi, **Ahbaru'-Nahviyyin el-Basriyyin**, (nşr. Fritz Krenkow), Beyrut, 1936, (Ahbaru'-Nahviyyin) s. 16; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 60

⁴⁹ el-Enbârî, Nüzhetü'l elibbâ, s. 10; İbnu'l Kiftî, İnbaḥu'r-ruvât, Cilt: 1, s. 16; Taşköprüzade Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-sa'ade, Cilt: 1, s. 148

⁵⁰ Ebu'l-Ferec el-İsfahani, **el-Eğani**, (nşr. Abd Ali Mühenna), Cilt: 12, Beyrut, 1992, s. 346; Ebu Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zubeydi, **Tabakatu 'n-nahviyyin ve 'l-luğaviyyin**, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire, 1984, (Tabakatu 'n-nahviyyin), s. 21; es-Sirafi, Ahbaru'-Nahviyyin, s. 19

Muğire (ö.1/622) Kur'an'ı dinleyip "Muhammed'in kalamını şiirin akra'ı ile (recez, hezec) karşılaştırdım, onda şiire benzeyen bir şey görmedim."⁵¹ şeklindeki sözünü delil gösterip aruz'un daha önceleri konulduğunu ispata çalışarak şöyle der: "Acaba el- Velid şiirin bahırlarını bilmeden mi böyle söylüyor?"⁵² Ahmed b. Faris'in bu görüşü zayıf kabul edilip sadece bir akıl yürütme ile neticeye vardığı için pek rağbet görmemiştir.⁵³

Müsteşriklerden bazıları Basra'da teşekkül eden Arap nahvini Süryani, Yunan, Fars ve Hint kültürlerinden etkilendiğini savunarak Arap nahvinin bu kültürlerin mahsulü olduğunu ispat etmeye çalışırlar. Carl Brockelmann, nahiv ilminin kuruluşunu Ebü'l-Esved'e nisbet eden rivayetleri efsane kabilinden görüp kaynak göstermeden bu işin İbn Ebû İshak (ö. 117/735), Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi'nin hocası İsbâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) zamanında gerçekleştiğini öne sürmüştür.⁵⁴

Şevki Dayf, Arapların nahvi yabancı kültürlerden aldığı iddiasına karşı çıkar. Çünkü Arap nahvi, amil nazariyesine dayanmaktadır ve o da sadece Araplarda vardır. Bu konuyla ilgili düşüncesini şöyle izah eder: "Basralı ilk Arap nahivcileri bir takım yabancı dillerin kaidelerini biliyor, olabilirler. Vâkıf oldukları bu kaidelerden etkilenererek oluşturdukları dil yetenekleriyle Arap nahvini kurmuş olmaları, mümkündür. Özellikle de Yunan felsefesi ve onun bir parçası olan Mantıktan etkilenişlerdir. Ancak tüm bunlar Arap nahvinin kurucusu olan Basralı ilk nahivcilere Arap nahvi için sadece zemin hazırlamıştır."⁵⁵

Ebü'l-Esved'in bu ehemmiyetli hizmetinin önemi, mushafı başından sonuna kadar, tayin ettiği bir usul ile dikkatle harekelemiş olmasından almaktadır. Bu, Kur'an tarihi, Arapça'nın nahvinin ve Arap yazısının tarihi bakımından mühim bir hadisedir.⁵⁶ Ayrıca onun Kur'ân'ı harekelemiş olması nahiv ilminin ilk adımıdır.

⁵¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn-i Hişam, **es-Siretü'n-Nebeviyye**, (thk. Mustafa es-saka ve diğerleri), Şeriketu Mustafa el-Bani, Cilt: 1, Mısır, 1375/1955, s. 270

⁵² Ahmed b. Faris, **es-Sahibi fi fikhi'l-luğa ve süneni'l-Arab fi kelamihâ** (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb - Abdülfettâh el-Katlân), Kahire, 1328/1910, (es-Sahibi fi fikhi'l-luğa), s. 38

⁵³ Muharrem Çelebi, **Ma'ani'l-Kur'an ve ez-Zeccâc**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1976, s. 18.

⁵⁴ Carl Brockelmann, **Geschichte Der Arab Litteratur**, Cilt: 2, Leiden: Brill, 1943-49, (GAL), ss. 123, 128.

⁵⁵ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, s. 20.

⁵⁶ Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 279.

Geçmiş bazı kaynaklarda belirtildiğine göre nahivdeki hareke ıstılahı da ondan alınmıştır.⁵⁷

Bütün bu rivayetlerin ışığında Ebü'l-Esved, nahiv ilminin kurallarını tam olarak vaz etmemiş olsa bile, bu ilmin kuruluşunda hareket noktası sayılabilir. Çünkü nahiv ilminin esasını teşkil eden fail ve mefûlû, isim ve fiili birbirinden ayıran nokta şeklindeki i'rab hareketlerini ilk koyanın o olduğunda ittifak vardır. Nahiv ilminin ilk kurucusu olarak gösterilenler içinde kaynakların üzerinde hemen hemen ittifak ettikleri şahıs, Ebu'l-Esved ed-Du'eli olduğu söylenebilir.⁵⁸

1.1.5. Nahiv İlminin Doğuşu ve İlk Nahiv Çalışmaları

Arapça Sami diller ailesindendir. Sami dil ailesinin, eski Mısır dilini de içine alan bir Hami Sami köke bağlı olduğu düşünülmektedir.⁵⁹ Bu dil grubunun karakteristik özelliğini taşıyan Arapça, cahiliye döneminde ticari ve kültürel boyutları olan Ukaz, Mecenne ve Zülmecaz panayırlarında edebî anlamda, Arap zevki ve selikasının doğrultusunda sağlam ve yüksek bir edebî yapıya bürünmüştür. Bu dönemde herhangi bir dil kuralına ihtiyaç duymayan Araplar, kendi yaradılışlarında var olan bir kabiliyet ve meleke sayesinde hatasız, saf bir Arapça ile konuşuyorlardı. Dili kendilerine öğreten amiller ise içinde yaşadıkları çevreydi.⁶⁰

Arap edebiyatında dil ile ilgili çalışmalar, çok erken bir devrede çeşitli şubeleriyle başlamış, izahı güç bir hızla gelişmiştir. Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması, her türlü bozulma tehlikesine karşı korunabilmesi, klasik Arapçanın lugat hazinesinin derlenmesini, yapısının, gramerinin tespitini, hatta üslup araştırmalarını gerektirmiştir. Bu sebeple Arap edebiyatında filolojik çalışmalar Kur'an-ı Kerim'in yazılması, kitap haline getirilmesiyle başlamış ve bu arada gramer, Kur'an -ı Kerim'de yazının ıslahı çalışmalarına bağlı olarak doğmuştur.⁶¹

⁵⁷ İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Cilt: 1, s. 46; Abduh er-Râcihî, **Durûs fî kutûbi'n-nahv**, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1975, ss. 9-10.

⁵⁸ es-Sirafi, Ahbaru'-Nahviyyin, s. 13; Yâkût el-Hamevî, **İrşâdu'l-Erîb ilâ ma'rifeti'l-Edîb**, (nşr. Ahmed Ferid Rifâî), Cilt: 19, Kahire, 1355/1936, (Mu'cemu'l udebâ'), s. 209; Taşköprüzade Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-saâde, s. 148; Özbalıkcı, Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü, s. 37

⁵⁹ A. Fehmi, Medresetü'l-Arab, s. 60; M. Fehmi, Târih-i Edebiyat-ı Arabiye, s. 79; Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 282

⁶⁰ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, s. 11

⁶¹ Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 296

Bu bakımdan Emevî devri (11/632-132/750)'nin sonlarına doğru Arap dilinin incelenmesine ve derlenip toparlanmasına gerçek anlamıyla başlandığı söylenebilir. Bu çalışmalar, ekseriyetle Kur'an ve onunla ilgili ilimler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaları yürüten dilciler, ilk önce Arapçanın kaidelerini tespit edip, lugatlarını yani kelimelerini topladılar. Nahivci ve lugatçıların önemli bir kısmının başlangıç denilebilecek bu faaliyet ve çalışmaları, hala Arapçaya ilgi duyan herkesin hayranlığını celp etmektedir.⁶²

Arap nahvinin doğuşunu hazırlayan sebepleri dini ve dini olmayan sebepler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Nitekim Şevki Dayf, “*el-Medarisu'n-Nahviyye*” adlı eserinde bu konuya şöyle değinir: Dil çalışmalarını gerektiren sebepleri iki farklı gruba ayırmak mümkündür. Bunlar dini ve dini olmayan nedenlerdir. İslami dönemde giderek yaygınlık kazanan ve dilde hatalı okuma olarak adlandırılan lahn⁶³'in artmasıyla birlikte Kur'an'ın doğru bir şekilde okunması, anlaşılması ve içinde var olan hükümlerin doğru bir şekilde eda edilmesi hususunda büyük bir çaba sarf edilmiştir. Lahn'ın Kur'an'ı Kerim'in bazı ayetlerinde görülmeye başlanmasıyla âlimler, dil çalışmalarına olan gereksinimi anlamış ve çalışmalarını bu doğrultuda yürütmüşlerdir. Bu nedenler, dil çalışmalarını başlatan dini sebeplerdir.⁶⁴

Dini olmayan sebeplere gelince bunlar şu şekilde özetlenebilir: Bazı kavimlerin dillerini övünç kaynağı olarak görmeleri, onu her türlü bozulmaya karşı korumaya sevk etmiştir. Çünkü onlar, yabancı milletlerle karıştıklarında dillerinin yabancı unsurların dilleri arasında eriyeceğinden endişe ediyorlardı. Bunun yanında fetihler sonucu Araplarla beraber aynı toprakları paylaşp Araplaşan halklar Arapçayı öğrenmek için kendilerine bu dilin kurallarını açıklayan birilerine ihtiyaç duymuşlardır.⁶⁵

⁶² Özbalıkcı, Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü, ss. 31-32

⁶³ Lahn'ın sözlük anlamı: Ezgi, melodi, nağme, beste, dil, dilbilgisi hatası, i'rab hatası, okuyuşta yapılan hata, üstü kapalı konuşmak, meyletmek, anlamak ve bir sözün mana ve mefhumu gibi manalara gelmektedir. Lahn'ın terim anlamı: Konuşurken veya okurken yapılan nahiv hatası demektir. Bu, i'rabda veya cümledeki kelimelerin dil kaidelerine aykırı olarak sıralanması şeklinde de olabilir. Bkz: el- Cevherî, es-Sıhah Tâcu'l- Luğa, Cilt: 6, s. 2193; Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er- Râzî, **Muhtâru's- Sıhâh**, Dâru'l- Kitâbi'l- 'Arabî, Beyrut, 1967, s. 594; İbnu Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, Dâru Sâdır, Cilt: 13, Beyrut, 1990, s. 381; Muhibbuddîn Ebu'l- Feyz es- Seyyid Muhammed Murtazâ el- Huseynî el- Vâsitî ez- Zebîdî el- Hanefî, **Tâcu'l- 'Arûs min Cevâhiri'l- Kâmûs**, Matbaatu'l- Hayriyye, Cilt: 9, Mısır, 1888, (Tâcu'l- 'Arûs), s. 331

⁶⁴ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, s. 11

⁶⁵ Şevki Dayf, el-Medarisu'n-Nahviyye, ss. 11-12

Özetle İslâm devletinin hudutlarının genişlemesi ve diğer bir takım siyasi ve sosyal sebepler, Arapların başka etnik unsurlarla karışmasına ve neticede Arapça'nın kullanımında ve yapısında bir takım bozuklukların ve yanlışların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu hatalar ilk başlarda i'rab'ta, daha sonraları kelimenin bünyesinde görülmeye başlandı. Hâlbuki Araplar, cahiliye ve İslâmî devirde i'râba riayet ediyor ve Kurân'ı da i'rabla okuyorlardı. Daha sonra i'râba karşı gösterdikleri bu hassasiyet kayboldu ve lahn'ler (dilde i'rab hatası) çoğalmaya başladı. Bu nevi i'rab hataları İslâm'ın ilk devirlerinde yani Hz. Peygamber zamanında tedricen görülmeye başlanmış, dört halife (11-40/632-660) ve Emevîler devrinde (41-132/661-750)de devam etmiştir.⁶⁶

İslam'ın ilk devirlerinde lahn kavramı ve lahn hataları biliniyordu. Hz. Peygamberin bazı sözlerinden bu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, kendisini lahn'dan uzak tutarak: “Ben Arapların en fasihiyim. Kureyş kabilesinde doğdum ve Ben'u sa'd b. Bekr kabilesinde yetiştim. Benim için lahn söz konusu olamaz,”⁶⁷ buyurmuştur. Yine bir başka örnekte yanında lahn yapan birisi için: "أَرَشِدُوا أَحَاكُم فَقَدْ ضَلَّ" “Kardeşinize doğrusunu gösterin. Zira o şaşırmıştır ”⁶⁸ diyerek lahn'ın bir delalet olduğunu ve düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu ve benzeri rivayetlerden, Hz. Peygamber zamanında da lahn'ın yapıldığı görülmektedir.

Hz. Ebu Bekir de lahn konusuna dikkat çekmiştir. “Okurken bir kelimeyi atlamayı lahn yapmaya tercih ederim ”⁶⁹ diyerek lahn'ın, konuşma ve okuma esnasında bir kelimeyi hiç söylememekten daha kötü bir hata olduğunu vurgular.

Hz. Ömer, bir gün yoldan geçerken okla atış talimi yapan bir grup genç ile karşılaşır. Onların isabetsiz ok atışları yaptıklarını görünce, bu atışlarından dolayı onları kınar. Bunun üzerine onlar da "نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ" “Biz (henüz) öğrenmekte olan

⁶⁶ Mehmet Yavuz, “Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar (II/VIII. Asrın Sonuna Kadar)”, *Nüsha Dergisi*, Sayı: 10, İstanbul, 2003, s. 120

⁶⁷ es-Suyuti, *el-Cami'u's-Sağir fi ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir*, Şeriketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bânî, Cilt: 1, Kahire, 1954, (el-Cami'u's-Sağir), s. 107

⁶⁸ Ala'uddin Ali el-Muttaki el-Hindi, *Kenzu'l-ummal fi suneni'l-akval ve'l-ef'al*, (nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekka), Cilt: 1, Halep, 1977, s. 611; İbn-i Cinnî, el-Hasâis, Cilt: 2, s. 8

⁶⁹ es-Suyuti, *el-Muzhir fi ulumi'l-luğa ve enva'iha*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Muhammed Cadülmevla Bek, Ali Muhammed el-Bicavi), el-Mektebetü'l-Asriyye, Cilt: 2, Kahire, 2014, (el-Muzhir), s. 397

bir topluluğuz” diyerek "مُتَعَلِّمِينَ" kelimesini “yâ” ile mansûb şeklinde hatalı olarak ifade ederler. Hz. Ömer bu hataya dikkat çekerek; “Konuşmalarınızdaki hata, benim nazarımda, atışta yaptığınız hatadan daha kötüdür. Zira ben Hz peygamber’in: “Dilini düzelten kimseye Allah merhamet etsin” dediğini duydum ” der.⁷⁰ Yine Hz. Ömer ile ilgili olan bir başka rivayette valilerinden olan Ebu Musa el-Eş’ari, kendisine ⁷¹"مِنْ أَبُو مُوسَى" şeklinde başlayan bir mektup gönderince Hz. Ömer baştaki bu i’rab ve dil hatasını fark eder ve ondan kâtibini cezalandırmasını ister.⁷²

İslam fütûhatı, Hz Ömer devrinde daha da artmış İslam devletinin sınırları daha da genişlemişti. Bu devirde de yabancı milletlerin İslam’la tanışıp Müslüman olması Arapçada daha fazla bozulmalara neden olmuştur. el-Cahız’ın da belirttiği gibi, bir çok Arap çocuğunun, Arap olmayan analardan doğmuş olması da bu bozulma sürecini tetikliyordu.⁷³ Yabancı annelerin telaffuz hataları, çocuklarına da sirayet ediyordu. Bu hatalar, sadece yabancılarda değil, onlarla sıkı ilişki ve etkileşimde bulunan Araplarda da görülüyordu.⁷⁴

Emevîler devrinde lahnın daha da yaygınlaştığı görülmektedir. Emevîlerde, dilde hata yapmak, onur kırıcı bir olay ve aşağılanma sebebi olarak kabul ediliyordu. Emevî halifelerinden olan Abdulmelik b. Mervan, bir gün bir dostuyla otururken yanlarına bir ziyaretçi gelir. Gelen kişi konuşmaya başlayıp lahn yapınca halife Abdulmelik: “Konuşmasında lahn yapan, hürmete layık değildir ” diyerek ondan alakayı keser.⁷⁵

Abbâsîler devrinde lahn, artık önü alınamaz bir hal alarak toplumun ekseriyetine yayılmıştır. Emevî halifeleri, lahn yapmaktan korktukları için çocuklarını, saray erkânını ve ahâlisini lahn yapmaktan sakındırıyor; hatta gerektiği

⁷⁰ İbn-i Cinnî, *el-Hasâis*, Cilt: 3, s. 246; es-Suyuti, *el-Cami’u’s-Sağir*, Cilt: 2, s. 23

⁷¹ Doğrusu "مِنْ أَبِي مُوسَى" şeklindedir.

⁷² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Cahız, **el-Beyan ve’t-tebyin**, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Cilt: 2, Kahire, 1975, s. 216

⁷³ el-Cahız, *el-Beyan ve’t-tebyin*, Cilt: 2, s. 210

⁷⁴ el-Cahız, *el-Beyan ve’t-tebyin*, Cilt: 1, s. 71

⁷⁵ Muhammed Ferîd Vecdî, **Da’iretu’l-mearifi’l-karni’l-işrin**, Dâru'l-Ma’rife, Cilt: 4, Beyrut, 1971, s. 287

zaman onlara bu konuda eğitim veriyordu.⁷⁶ Buna mukabil Abbâsî halifelerinin bizzat lahn yapıyor olması lahn'ın ne kadar yaygınlaştığını göstermektedir.⁷⁷

Hicri dördüncü asırda fasih bir şekilde konuşanlar, şehir hayatından uzak, çöllerde yaşayan halis bedevîler, anne ve babası yabancı olmayanlar bunlarla birlikte nahiv ve lügat ile uğraşanlardı.⁷⁸ Bu asırdan sonra lahn bedevîler arasında da yayılmış, halk arasında âmmi dili yaygınlaşmış, Arapların idaresi Arap olmayanlara geçmiş, bedevîlerin dillerinin saf bir şekilde kaldığını gösterecek bir belge bulma imkânı kalmadığından rivayet mahfilleri yok olmuş, âlimlerin fasih konuşmalarına gerek kalmamış ve Arapların her tarafa yolculukları sıklaşmıştı.⁷⁹

Bütün bu etkenlerle beraber Arapça'da dil çalışmalarının başlamasında etkili olan başka faktörler de sayılabilir. Ancak Muhammed Tantavi'ye göre, Arap nahvinin kuruluşu tek bir sebebe bağlanamaz. Ona göre tüm bu sebeplerin neticesinde Arap dili kural ve kaidelerini ele alan nahiv ilmi kurulmuştur.⁸⁰

1.1.6. Nahiv Ekolleri

Arap filolojisi, önce Basra daha sonra Kûfe'de ortaya çıkmıştır. Basra, çöle açık ve yıllarca yabancı kültürlerin tesirinden uzak kalmış bedevi Arapların konakladığı bir bölgede kurulmuştu. Kûfe ise, İran etkisine açık bir yerdeydi. Bu coğrafi ve sosyal farklılıklar şehir halklarının duygu ve düşüncelerine de yansımıştır. Olaylara daha gerçekçi tavırlarıyla yaklaşan Basralıların yanında Kûfeliler geniş bir değerlendirme temayülüne sahiptiler. Basralıların söz konusu dikkatli ve geleneğe bağlı tutumları, Arap dilini ele alış ve değerlendirmelerine de etki etmiştir. Her iki ekolün çalışmaları sema'⁸¹ ve kıyasa⁸² dayanıyordu. Basra dil ekolü mensupları

⁷⁶ Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l udebâ', (thk. D. S. Margoliouth), Cilt: 5, Mısır, s. 25.

⁷⁷ Bkz. Özbalıkçı, Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü, s. 27.

⁷⁸ Johann Fück, **el-Arabiyye dirasat fi'l-luğa ve'l-lehecât ve'l-esâlib**, (trc. Abdulhalim en-Neccâr), Kahire, 1951, s. 144.

⁷⁹ Şevki Dayf, **Tarîhu'l-edebi'l-Arabi**, Dâru'l-Mearif, Cilt: 1, Kahire, 1976, s. 176.

⁸⁰ et-Tantâvî, Neş'etu'n-Nahv, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1995, s. 18.

⁸¹ Semâ meselesi: Duyum ile fesahatine güvenilen kimselerin kelâmından tespit edilen şeylerle Kur'an, hadis ve dilin bozulmaya başladığı döneme kadar ki Arap şiir ve kelâmı kast edilir. (Bkz: Kenan Demirayak – M. Sadi Çöğenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1994, s. 173)

yalnız seçtikleri fasih bedevilerden dil ve edebiyat malzemelerini derlediler, nadir ve şaz şekillerini değil, aksine çok ve sıkça kullanılanları kıyaslarına esas kabul ettiler. Kûfeliler ise, sema'ın kaynağını seçmekte aynı titizliği göstermedikleri gibi nadir ve şaz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yaptılar. Bu yüzden Basra dil mektebinin düşüncesi daha ince ve derindir.⁸³

Daha sonra Bağdat'ta teşekkül eden Bağdat ekolü, Basra ile Kûfe ekolleri arasında var olan fikir ayrılıklarını uzlaştırmaya çalışmıştır.⁸⁴ Diğer taraftan önce Mısır sonra Endülüs'te gelişen filolojik çalışmaların ilk temsilcileri de ilk iki nahiv ekolünün ve özellikle Basra ekolü âlimlerinden ilim almışlardır.⁸⁵

Şimdi Basra, Kûfe ve diğer önemli dil ekolleri ile bu ekollere mensup dillilerin belli başlılarına kısaca değinelim.

1.1.6.1. Basra Dil Ekolü

Arap filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmaları, ilk defa Arap yarımadasının kuzeydoğusunda Araplar'la Arap olmayanlar arasında adeta bir sınır vazifesi gören Basra'da başladı.⁸⁶

Basra ekolü mensupları, çalışmalarında semâ' ve kıyasa dayanmışlardır. Kıyasa uymayan sınırlı semâ örneklerini ya şâz kabul etmişler ya tevil etmişler ya da atmışlardır, onlar için ayrıca kaide koymaya gerek görmemişlerdir. Gramer konularına bozulmamış bedevi Arapların sözlerini ve Kur'ân âyetlerini delil olarak getirmişlerdir. Onlar, manayla rivayet edilme ihtimali olduğu için hadisleri kuralların tespitinde delil olarak kullanmamışlardır.⁸⁷

⁸² Kıyâs meselesi: Arap dilinde kıyas, nakledilmiş olanın, benzediği nakledilene hamledilmesi ve buna göre kullanılması şeklinde tarif edilir. (Bkz: Demirayak – Çöğenli, Arap Edebiyatında Kaynaklar, s. 173)

⁸³ Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, ss. 21-22; Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 296; Ahmet Suphi Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi, (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Cilt: 1, İstanbul 1996, s. 242

⁸⁴ Demirayak – Çöğenli, Arap Edebiyatında Kaynaklar, s. 160

⁸⁵ Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 296

⁸⁶ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", DİA, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s. 117

⁸⁷ Abdülkerim Muhammed el-Es'ad, **el-Vasît fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabi**, Şavâf yayınları, Riyâd, 1413/1992, (el-Vasît), s. 36; Selami Bakırcı- Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001, ss. 55-56.

Basralı dil âlimleri, mantık ilmi başta olmak üzere, aklî ilimlerden çok etkilenmişlerdi. Âlimleri, özellikle kuralların tanımlanmasında mantık ilmine sık sık başvurmalarından dolayı Kûfe ekolünden ayırt edilir hale gelmişti. Bunun yanı sıra, Basralıların istinbat ettiği kurallar incelendiğinde, çoğu zaman kelâmî, felsefî ilimlerin etkileri ve aklî delillerle illetlendirilmiş kıyaslar görülecektir. Bu ilimlerin metotlarına dayanarak onların, birçok kaideyi incelikleri ile birlikte tespit etmeyi başardıkları söylenebilir. Ortaya koydukları kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmışlar, bunların dışına çıkmamak için büyük çaba sarf etmişler. Örneğin, rivayet edilen bir şiir onların istinbat ettiği kurala ters düşerse, bu şiiri ya zaruret saymışlar veya kurallarına uyacak şekilde tevil etmişler ya da kendisine kıyas yapılamayacak derecede şaz kabul etmişlerdir.⁸⁸

Nahiv ilminin kurucusu sayılan Basralı âlim Ebu'l-Esved'den sonra, nahiv çalışmaları onun öğrencileri tarafından Basra'da sürdürüldü. Basra'da sistemli bir şekilde başlatılan gramer çalışmalarında Tâbiîn'in büyüklerinden olup, Kur'ân ve nahvi Ebu'l-Esved'den öğrenen Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Ebu'l-Esved'in öğrencisi ve şiir râvilerinden olup Cerîr'in şiirlerini rivâyet eden Anbesetu'l-Fîl (ö. 100/718), Ebul-Esved'den bu ilmi öğrendikten sonra, bu ilmi daha da belirgin hâle getirmesi nedeniyle hakkında nahvi ilk vaz' eden ilk kişi olduğu söylenen, aynı zamanda kıraât âlimi Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735) ve Arapça ve hadis alanında âlim bir kişi olup İbn Abbâs'tan kıraat öğrenen, aynı zamanda kıraat âlimi olan Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) ilk defa Basra'da sistemli bir şekilde başlatılan gramer çalışmalarında önemli roller oynamışlardır. Adı geçen bu âlimler aynı zamanda Basra nahiv mektebi temsilcilerinin ilk tabakasını teşkil ederler.⁸⁹

Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), onun öğrencisi İsâ b. Ömer es-Sakafî (ö. 149/766), Arapçanın deryası olarak kabul edilen ve meşhur yedi kıraat âliminden biri olan Ebû Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771) Basra'da gramer çalışmalarını yürüten âlimlerin ikinci tabakasını oluşturur. Bu dönemde nahiv basitlik merhalesini aşip çeşitli görüşlerin ortaya konulduğu ihtilafların başladığı bir merhaleye

⁸⁸ el-Es'ad, el-Vasît, s. 39.

⁸⁹ Bakırcı-Demirayak, Arap Dili Grameri Tarihi, s. 33

girmiştir.⁹⁰ Nasr b. Âsım ile başlayıp Ebû Amr ile biten bu dönem nahvin vaz' ve oluşum dönemini oluşturmaktadır.⁹¹

Sîbeveyhi'nin hocası el-Halil b. Ahmed el-Ferahidî (ö. 175/791) gramer ve dil çalışmalarının Basra'da gelişmesinde çok büyük rolü olmuştur. Nahiv ilminin olgunlaşmasına katkıda bulunan, bu ilmin mevzularının sınırlarını çizen, ıstılahlarını hazırlayan, bu ilmi sistemleştirip disiplinler haline getiren el-Halil'dir. Bu yüzden onun çalışmalarının Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandırdığı söylenir. Ayrıca bu âlim, lügat ve aruz çalışmalarına da yön vermiştir. Arapçada ilk lügat kitabı olarak kabul edilen "*Kitabu'l-Ayn*"ın ona nisbeti ağırlık kazanmıştır.⁹² el-Halil b. Ahmed ile birlikte Ebu'l-Hattab el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yunus b. Habîb (ö. 182/798) Basra nahiv ekolünün üçüncü tabakasını oluştururlar.⁹³

el-Halil b. Ahmed'den sonra Basra dil ekolünün en meşhur dilcisi "Sîbeveyhi" lakabıyla meşhur olan Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber (ö. 180/796)'dir. Arap gramerinin en ince noktalarına temas eden, kendisinden sonra gelenlere adeta rehber olan "*el-Kitab*" adlı eseriyle meşhur olmuştur. Bu eserinde İsa b. Ömer es-Sakafî (ö. 149/766)'nin "*Kitabu'l-Cami*" eserini temel olarak almış, içeriğini hocası el-Halil'den ve dönemindeki nahivcilerden öğrendikleri ile zenginleştirmiştir.⁹⁴

Sîbeveyh'ten sonra Basra nahiv ekolü dilcilerinin en büyüğü Sîbeveyh'in öğrencisi el-Ahfeş el-Evsat lakabıyla tanınan Ebü'l-Hasen Said b. Mes'ade (ö. 215/830[?])'dir. *el-Kitâb*'ı Sîbeveyh'ten kıraat yoluyla rivayet etmiştir. Hocasının ölümünden sonra *el-Kitâb*'ı öğrencilerine okutup ilim dünyasına tanıtmıştır.⁹⁵

⁹⁰ Bakırcı-Demirayak, Arap Dili Grameri Tarihi, s. 35

⁹¹ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, ss. 71-72; Durmuş, "Nahiv", DİA, Cilt:32, s. 302

⁹² et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s.77; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 30; Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 296; Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", DİA, Cilt: 15, s. 309

⁹³ Durmuş, "Nahiv", DİA, Cilt:32, s. 304.

⁹⁴ İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 77; A. Fehmî, Medresetü'l-Arab, ss. 64-65; Ahmed Emin, Duha'l-İslam, Cilt: 2, s. 291; et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, ss. 79-80; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 57; Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, ss. 296-297; Ahmet Turan Arslan, **İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, Seha Yayınları, İstanbul, 1992, (Birgivi), ss. 132-133; Özbalkıç, "Sîbeveyhi", DİA, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 130

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz: et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 104; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 94; M. Yaşar Kandemir, "Ahfeş", DİA, Cilt: 1, İstanbul, 1988, s. 524

Bunların dışında Sîbeveyhi'nin talebesi, "Kutrub (ateş böceği)" lakabıyla meşhur Muhammed b. el-Müstenir (ö. 206/839),⁹⁶ Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna el-Basrî (ö. 210/825), edebiyatçı, lügatçı, nahivci ve muhaddis Ebu Zeyd Said b. Evs el-Ensarî (ö. 215/830), Cahiliye dönemine ait bilgilerimizin çoğunu kendisinden öğrendiğimiz ve Arap şiirlerini ihtiva eden *el-Asmaiyyat* adlı antolojik bir eseriyle tanınan Ebu Said Abdülmelik b. Kurayb b. el-Asmaî (ö. 216-831)⁹⁷, Ahfeş'in talebesi Ebu Amr Salih b. İshak el-Cermî (ö. 225/840),⁹⁸ el-Halil'in talebelerinden olup sarf ve nahiv ilminin hudutlarını belirleyen Ebu Osman Bekir b. Muhammed b. el-Bakiyye el-Mazinî (ö. 246/860),⁹⁹ Cermî ve Mazinî'nin talebesi, lügate dair *el-Kamil* ve nahve dair *el-Muktadab* adlı eserleriyle tanınan Ebu'l-Abbas el-Müberred el-Ezdî (ö. 285/898),¹⁰⁰ Müberred'in talebesi ve *Kitabu Şerh-i Ebyati Sîbeveyhi*, *el-Muhtasar fin-nahv*, *Kitabu Ma yansarifu* ve *Ma la yansarifu* ve *Kitabu'l-İştikak*'ın müellifi Ebu İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923),¹⁰¹ Müberred'in talebelerinden olup Sîbeveyhi'nin el-Kitab'ından çıkardığı malzemeyi mantıkçıların tasnifine göre tertip ederek yazdığı *Kitabu'l-Usûl fin-nahv* adlı eserinde hocası Müberred'in ananeleştirdiği kıyasa daha kesin bir yön veren İbnü's-Serrâc Ebu Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl (ö. 316/923),¹⁰² İbnü'd-Düreyd Ebu Bekr b. el-Hasen el-Ezdî (ö. 321/933), Basra dil ekolünün kendisiyle son bulduğu *Şerhu Kitabi Sîbeveyhi* ve *Kitabu elifat'il-Vasl ve'l-Kat'* adlı eserlerin müellifi, İbnü's-Serrâc ve İbnü'd-Düreyd'in talebesi Ebu Saîd el-Hasen b. Abdullah b. Merzûbân es-Sîrafî (ö. 368/980)¹⁰³ Basra dil ekolüne mensup dilcilerden bazılarıdır.¹⁰⁴

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz: et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 109; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 108.

⁹⁷ Süleyman Tülücü, "Asmaî", *DİA*, Cilt: 3, İstanbul, 1991, ss. 499-500; Ali Şakir Ergin, "el-Asmaiyyat", *DİA*, Cilt: 3, İstanbul, 1991, s. 500

⁹⁸ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 109; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 111

⁹⁹ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 110; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 115.

¹⁰⁰ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 112; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 123.

¹⁰¹ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 172; Şevkî Dayf el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 135.

¹⁰² et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 173; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 140.

¹⁰³ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 199; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 145.

1.1.6.2. Kûfe Dil Ekolü

Önceleri Basralı dil âlimlerinden istifade ederek yetişen Kûfeliler, h. II. Yüzyılın sonlarına doğru ayrı bir ekol olarak ortaya çıkmışlardır.¹⁰⁵ Basra ekolünün nahiv çalışmalarını başlatmadaki üstünlüklerine karşın, Kûfe ekolünün de bu çalışmaların sürdürülmesinde ve olgunlaşmasında ayrı bir katkısının olduğu söylenilebilir.

Kûfe ekolünün çalışmaları da Basra ekolününki gibi genel olarak sema' ve kıyasa dayanmaktadır. Ancak Basralılar, bu konuda oldukça titiz davranırken, Kûfeliler, sema'ın kaynağını seçmede aynı hassasiyeti göstermedikleri gibi nadir ve şaz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yapmışlardır.¹⁰⁶ Duyumdaki bu genişlik kıyasa da yansımıştır. Bazen duyuma dayanmayan bir kullanımı bile esas kabul edip üzerine kıyas yaptıkları dahi görülmüştür.¹⁰⁷

Kûfe'de gramer çalışmalarının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle beraber, Basralı nahivcilerden ders aldıktan sonra Kûfe'ye gelen Ebu Cafer Muhammed b. Ebi Sâre er-Ruasî (ö. 175/791), Kûfe nahiv ekolünün kurucusu sayılmaktadır.¹⁰⁸

Kûfe'de asıl ekolleşme, Ebü'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Ebu Zekerîyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö. 207/823) ile olmuştur. Bu iki büyük âlim, nahiv ilminin esas ve usullerini koymuşlar ve Kûfe ekolünün Basra ekolünden bağımsız bir ekol olmasında büyük rol oynamışlardır.¹⁰⁹

el-Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794)¹¹⁰, Ali b. Hasan el-Ahmer (ö. 180/796)¹¹¹, Muâz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803)¹¹², Ebu Amr İshak b. Mirar eş-Şeybanî (ö.

¹⁰⁴ Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed Efendi, **Mevzuatu'l-ulum**, İkdâm Matbaası, Cilt: 1, İstanbul 1313/1895, ss. 192-212; A. Fehmî, *Medreset'ül-Arab*, ss. 61-71; et-Tantâvî, *Neş'etü'n-Nahv*, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, ss. 81-115; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, ss. 17-103; Mehmet Musa Şirin, **Şart Edatlarının Nahivciler Ve Fıkıh Usulcileri Arasındaki Yeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013, s. 4

¹⁰⁵ Kılıç, “*Kûfiyyûn*”, *DİA*, Cilt: 26, Ankara, 2002, s. 345

¹⁰⁶ Çetin, “*Arap*”, *DİA*, Cilt: 3, s. 296

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz: Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, ss. 163-164

¹⁰⁸ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Cilt: 1, s. 256; Demirayak – Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 159

¹⁰⁹ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-Nahviyye*, s. 154

¹¹⁰ Hüseyin Elmalı, “*el-Mufaddaliyyat*”, *DİA*, Cilt: 30, İstanbul, 2005, s. 366

¹¹¹ Durmuş, “*Nahiv* ” *DİA*, Cilt: 32, s. 304

206/821),¹¹³ Hişam b. Muaviye ed-Darîr (ö. 209/825),¹¹⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Mübârek el-Lihyânî (ö.220/835),¹¹⁵ Muhammed b. Ahmed et-Tuvâl (ö.220/835),¹¹⁶ “İbnu's-Sikkî” lakabıyla tanınan, Ebu Yusuf Yakub b. İshak (ö. 244/858), “Sa'leb” lakabıyla meşhur Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (ö. 291/904),¹¹⁷ Ebu Bekr b. el-Enbarî (ö. 328/939),¹¹⁸ ve Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004)¹¹⁹ Kûfe ekolünün önde gelen temsilcilerindendir.

Kûfe ekolünün bağımsızlığı h. III. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in vefatıyla birlikte Kûfe mektebi ve yürütülen gramer çalışmaları duraklamış, yerini Bağdat ekolü almıştır.¹²⁰

1.1.6.3. Diğer Önemli Dil Ekolleri

a) Bağdat Ekolü: İlk başlarda Basra ve Kûfe ekollerine ait görüşlerden seçim yapma metodunu benimseyen bir ekol iken özellikle h. IV. yüzyılın başında kendine has metoduyla iki ekolden bağımsız olarak yeni bir ekol haline geldi. Bağdat ekolü “nahivde tercih dönemi” olarak da kabul edilir.¹²¹

Bağdat ekolüne bağlı dilciler arasında Kûfe nahiv ekolüne meyilli olan, Basra nahiv ekolüne ait görüşlere meyilli olan ve her iki ekolü sentezleyen dilcilerin oluşturduğu üç yönelim ortaya çıkmıştır.¹²²

Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. Keysân (ö. 299/912), Ebû Mûsa el-Hâmid (ö.305/917), Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. es-Serrâc (ö.316/929), “Niftaveyh” lakabıyla meşhur Ebu Abdillâh İbrahim b. Muhammed b. Arefe b. Süleyman (ö. 323/935), Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî (ö.328/940), “ez-Zeccâcî” nisbesiyle anılan Abdurrahman b. İshak (ö. 337/949), Ebu Ali el-Hasen b.

¹¹² Mehmet Yavuz, “Muâz b. Müslim el-Herrâ”, DİA, Cilt: 30, İstanbul, 2005, s. 340

¹¹³ Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 224

¹¹⁴ Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 188

¹¹⁵ Durmuş, “Nahiv” DİA, Cilt: 32, s. 304

¹¹⁶ Durmuş, “Nahiv” DİA, Cilt: 32, s. 304

¹¹⁷ et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, s. 120

¹¹⁸ Emin Işık, “Ebu Bekir el-Enbârî”, DİA, Cilt: 21, İstanbul, 2000, s. 24

¹¹⁹ Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 241

¹²⁰ Kılıç, “Kûfiyyûn”, DİA, Cilt: 26, Ankara, 2002, s. 345

¹²¹ er-Râcihî, Durûs fî kutûbi'n-nahv, s. 105; Bakırcı-Demirayak, Arap Dili Grameri Tarihi, s. 75.

¹²² Hadîce el-Hadîsî, el-Medârisu'n-Nahviyye, 3. baskı, Dâru'l-Emel, İrbid, 2001, s. 219.

Ahmed el-Farisî (ö.377/987) ve Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî (ö.392/1001) Bağdat ekolünün meşhur âlimlerinden sayılır.¹²³

Son dönem Bağdat ekolüne mensup âlimler arasında Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbnu's-Şecerî Ebü's-Seade Hibetullah b. Ali (ö. 542/1148), Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebi Said el-Enbarî (ö.577/1181), Ebu'l-Beka el-Ukberî (ö. 646/1248), İbn Yaîş b. Ali (ö. 646/1248) ve Necmüddin Muhammed b. el-Hasen er-Radî'yi (ö. 686/1288) bu ekolün temsilcileri arasında zikredebiliriz.¹²⁴

b) Endülüs Ekolü: Endülüs'te nahivle ilgili çalışmalar, Endülüs'ün Emevîler tarafından 93/711 yılında fethinden sonra hicri III. asrın sonlarına doğru başlar. Endülüs'te dil çalışmalarını yürüten âlimler, daha çok hicri IV. Yüzyılın sonuna kadar toplanan malzemeyi, yazılan eserleri kaynak edinmişler ve eski çalışmaları bazen yeni görüşler, yeni tasniflerle tekrar ele almışlar, hülâsa veya şerh etmişlerdir.¹²⁵

Endülüs dil âlimlerinin şâz kıraatler ve hadislerle istişhâd etmeleri en önemli özellikleri arasında sayılabilir. Hadislerle istişhâd etme konusu daha önce de var olmakla birlikte Endülüslü âlimler bu duruma daha sık başvurarak âdeti bir çıkır açmışlardır. Özellikle İbn Harûf (609/1212) ve İbn Mâlik (ö.672/1274) bu çıkırın öncüleri olmuşlardır.¹²⁶

Endülüslü ilk nahivci doğuya gidip Kûfeli el-Kisâi ve el-Ferrâ'dan nahiv ile ilgili bilgiler alan Cûdî b. Osman el-Mevrurî (ö. 198/813)'dir. Cûdî b. Osman Endülüs'e Kûfelilerin kitaplarını getiren ilk kişidir. Vefatına kadar Endülüs'te nahiv dersleri vermiştir.¹²⁷

Endülüs dil ekolüne mensup diğer âlimler ise şunlardır: Ebü'l-Yüsr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybanî (ö. 298/910), Ebu Ali el-Kâlî, (ö. 356/967), Muhammed b. el-

¹²³ el-Enbârî, Nüzhetü'l elibbâ, s. 316; Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 245-278; Ali en-Necrâ Nâsîf, **Târihu'n-nahv**, Dâru'l-Maarif, Kahire, 1978, ss. 39-41.

¹²⁴ İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 95; et-Tantâvî, Neş'etü'n-Nahv, Daru'l-Maarif, Mısır, 1995, ss. 197-210; Sadrettin Gümüş, **Seyyid Şerif Cürçani**, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1984, ss. 42-45; Arslan, Birgivi, ss. 133-134.

¹²⁵ Çetin, "Arap", DİA, Cilt: 3, s. 297; Mehmet Özdemir, "Endülüs" (ilim ve kültür hayatı-dil ve edebiyat), DİA, Cilt: 11, İstanbul, 1995, ss. 219-220

¹²⁶ Abdulkâdir Rahîm el-Hîfî, **Hasâisu Mezhebi'l-Endelus en-Nahvî Hilâle'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî**, Bingazi 1993, s. 149

¹²⁷ ez-Zubeydî, Tabakâtu'n-Nahviyyîn el-Luğaviyyîn, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), 2. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1973, s. 252

Hasan ez-Zubeydî (ö. 379/1006), İbnu's-Seyyid Batlayevsî (ö. 521/1136), İbnu't-Tarâve (ö. 528/1133), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Medâ (ö. 592/1196), “Şelevbîn” lakabıyla meşhur olan Ebu Ali Ömer b. Muhammed (ö. 645/1248), İbnü'l-Hişam Ebu Abdillah Muhammed b. Yahya el-Hadravî (ö. 646/1249), Ebu'l-Hasen Ali b. Mü'min b. Muhammed b. Ali b. Usfûr (ö. 669/1270), Cemalüddin Muhammed b. Abdullah b. Malik et-Tâ'î (ö. 672/1274), İbnü'l-Acurrum Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah b. Davud es-Sanhacî (ö. 723/1323), Ebu Hayyan Esiruddin Muhammed b. Yusuf el-Ğirnatî (ö. 745/1344) Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şatibî (ö. 790/1388).¹²⁸

c) Mısır Ekolü: Mısır, nahiv ile oldukça erken sayılabilecek bir dönemde tanışmıştır. Mısır'a göç eden Ebu'l- Esved'in (ö.67/686) öğrencisi Abdurrahman b. Hürmüz (ö.117/735), kırâat ile birlikte dil çalışmalarını burada sürdürmüştür. Ancak Mısır'da gerçek anlamda nahiv çalışmaları, Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö.263/876) tarafından yapılmıştır. ez-Zübeydî (ö.379/1006) bu konuda şöyle demektedir: “ Temîmî gelmeden önce Mısır'da nahiv adına fazla bir şey yoktu.”¹²⁹

Mısır nahiv ekolü'ne mensup nahivciler, kendilerine özgü bağımsız bir ekol kurmamışlar, çalışmalarında Bağdat nahiv ekolü gibi “ tercih/seçim ” metodunu benimsemişlerdir. Mısır'daki nahiv çalışmalarını yürüten âlimler, Basra veya Kûfe ekollerinden herhangi birine taassup derecesinde bağlanmamış, her iki ekolün hocalarından da dersler almış ve yazdıkları eserlerinde de her iki ekolün görüşlerine yer vermişlerdir. Böylelikle daha önce kurulmuş nahiv ekollerinin yolunu takip etmişlerdir. Son dönem Mısırlı nahivciler ise daha çok şerh ve ihtisar çalışmalarına önem vermişlerdir.¹³⁰

Mısır dil ekolünün ilk temsilcisi Vellad b. Muhammed et-Temimî'dir (ö. 263/876). Mısır ekolünün önde gelen diğer temsilcileri ise şunlardır: Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö. 338/950), Ebu Muhammed Abdullah b. Berrî (ö. 582/1187), Ebü'l-Hüseyn Yahya b. Mutî' (ö. 628/1231), İbnü'l- Hacib künyesiyle

¹²⁸ Bakırcı-Demirayak, Arap Dili Grameri Tarihi, s. 75; Özdemir, “Endülüs” (ilim ve kültür hayatı-dil ve edebiyat), DİA, Cilt: 11, ss. 219-220; M. C. Ergin, **el-Ukberî ve el-Lubâb fi i'leli'l-binâi ve'l-i'râb'ı** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2002, s. 20-21; M. Vecih Uzunoğlu, **Arap Edebiyatında Müveşşah**, Tıbyan yayıncılık, İzmir, 2010, s. 149-189

¹²⁹ Şevkî Dayf, el-Medârisü'n-Nahviyye, s. 327-328; er-Râcihi, Durûs fî kutûbi'n-nahv, s. 197; Bakırcı-Demirayak, Arap Dili Grameri Tarihi, s. 124

¹³⁰ ez-Zubeydî, Tabakâtu'n-Nahviyyîn el-Luğaviyyîn, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), 2. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1973, s. 215

tanınan Cemalüddin Osman b. Ömer (ö. 644/1249), Cemalüddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişam en-Nahvi (ö. 761/1360), “İbn Akîl” nisbesiyle meşhur olan Abdullah b. Abdurrahman (ö. 769/1367), “el-Kafiyecî” lakabıyla tanınan, Muhammed b. Süleyman (ö. 879/1474), Halid b. Abdullah el-Ezherî (ö. 905/1499), Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed es-Suyûtî (ö. 911/1505), Nureddin Ali b. Muhammed b. İsa el-Eşmûnî (ö. 929/1522).¹³¹

Tezin tahkik kısmının çeşitli bölümlerinde açıkça görüleceği üzere, Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi (ö. 1103/1692)’nin Risale Fi’n-Nahv adlı eseri, Basra ve Kûfe ekollerine ait gramer kurallarının bulunduğu, bu yönüyle her iki eğilimi birlikte mezceden bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2. XVII. YÜZYILDA OSMANLI’DA NAHİV ÇALIŞMALARI

Arap edebiyatında bir kültür merkezi olarak önemli bir yere sahip olan Mısır, 922/1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından fethedildikten sonra Memluk Sultanlığı’nın (648-923/1250-1517) ortadan kalkmasıyla Osmanlı Devleti, Mısır’ın yanı sıra Asya kıtasında Suriye, Filistin, Hicaz gibi yerleri de egemenliği altına aldı. Osmanlı İmparatorluğu’nun Mısır’ı egemenliği altına almasından itibaren geçen yaklaşık dört yüz sene, çoğu Arap edebiyatçısına göre, Arap edebiyatının en kısır ve en durgun dönemleridir. XVII. asrın da içinde bulunduğu (656-1213/1258-1783) bu dönemi bazı Arap edebiyatçıları Arap edebiyatında inhitat (çöküş) dönemi olarak adlandırmaktadır.¹³² Arap edebiyatında inhitat dönemi diye adlandırılan dönem, geçmişle mukayese yapmakla beraber, her asrı kendi içinde ve kendine has şartlarıyla değerlendirmek daha tutarlı olacağı kanaati hâkim olmalıdır.¹³³

¹³¹ el-Enbârî, Nüzhetü’l elibbâ, s. 291; es-Suyûtî, **Buğyetu’l-vuat fi tabakati’l-lugaviyyin, ve’n-nuhât**, Bulak matbaası, Cilt: 1, Kahire, 1326/1908, s. 323; Çetin, “Arap”, DİA, Cilt: 3, s. 297; Şirin, Şart Edatlarının Nahivciler ve Fıkıh Usulcülerini Arasındaki Yeri, s. 10

¹³² Butrus el-Bustânî, **Udebâu’l-‘Arap fi’l-câhiliyyeti ve sadri’l-İslâm**, Dâru’l-Cîl, Cilt: 3, Beyrut 1979, s. 211; Corcî Zeydân, **Târîhu âdâbi’l-luğati’l-arabiyye**, Menşûrâtü dâri mektebeti’l-hayât, Cilt: 2, Beyrut, 1983, ss. 282-286, 300, 306; Şevkî Dayf, **el-Fenn ve mezâhibuhu fi’n-nesri’l-arabî**, Dâru’l-maârif, Kahire, 1984, ss. 386-388.

¹³³ Hüseyin Yazıcı, “XVII. Asır Arap Edebiyatının Bir Değerlendirilmesi ve Hızır b. Muhammed El-Âmâsî”, **Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, Yaz 2001, s. 55.

Osmanlı'da XVII. asır ve öncesinde yapılan çalışmalar, Emevî ve Abbâsi dönemlerindeki gibi çok parlak olmamıştır.¹³⁴ Ancak bu dönemi bazı Arap edebiyatçıların iddia ettiği gibi¹³⁵ kısır ve verimsiz olarak değerlendirmek de doğru değildir. Çünkü Osmanlı'nın daha önceki dönemlerinde ve XVII. asırda kendi bünyesinde barındırdığı medreselerde birçok Arapça kitap okutulmuş,¹³⁶ pek çok Osmanlı âlimi yetişmiş ve bu âlimler tarafından çok değerli Arapça eserler telif edilmiştir. Nitekim Osmanlı ilim ve kültür adamları tarafından ortaya konan bu malzeme gereği gibi ilim dünyasına tanıtılmadığından eksik bilgi ve ön yargılı bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Osmanlı'da Arapça öğretimi önceki asırlarda olduğu gibi XVII. asırda da daha çok medreselerde yürütülmüştür.¹³⁷ Osmanlı medreselerinde Arap dili kapsamında Sarf, Nahiv, Belâgat, Lugât, 'Arûz, Kavâfî ve Vad' ilimleri okutulmuştur.¹³⁸ XVII. yüzyılda Nahiv ilmi ile ilgili okutulan eserler ve müellifleri şu şekildedir:

¹³⁴ Bkz. İlhan Tekeli-Selim ilkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 41-42; Yazıcı, "XVII. Asır Arap Edebiyatının Bir Değerlendirilmesi ve Hızır b. Muhammed El-Âmâsî", s. 56.

¹³⁵ Bkz. Ahmet el-İskenderî, **el-Mufasssal fi tarihi'l-edebi'l-arabi**, Darü'l-İhyai ve'l-Ulûm, Beyrut, 1994, s. 503

¹³⁶ Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1988, ss. 39-43.

¹³⁷ Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s. 275

¹³⁸ Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", **EKEV Akademi Dergisi**, Yaz 2010, s. 308

Tablo 1: XVII. Yüzyılda Nahiv İlmi İle İlgili Okutulan Eserler ve Müellifleri

Müellif	Eser
el-Cürcânî (ö. 471/1078)	el-‘Avâmilu’l-Mi’e
ez-Zemahşeri	el-Mufasssal fî Sinâ‘ati’l-İ‘râb, el-Unmûzec fî’n-Nahv
Nasır b. Abdisseyyid el-Mutarrizî (ö.610/1213)	el-Misbâh fî’n-Nahv
İbn Mu‘tî	Durretü’l-Elfiyye
İbnü'l-Hâcib	el-Kâfiye
İbn Mâlik	el-Elfiyye
Tacuddîn Muhammed b. el-İsferayini (ö. 684/1285)	Lubbu’l-Elbâb Dav’u’l-Misbâh
Nasırüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî (ö. 685/1286)	el-Lubâb fî ‘İlmi’l-İ‘râb
Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişam en-Nahvî	Muğni’l-Lebîb Kavâ’idu’l-İ‘râb Şuzûru’z-Zeheb Katru’n-Nedâ
Abdurrahman Nureddin el-Cami (Molla Câmî) (ö. 898/1492)	el-Fevâ’idu’d-Diyâ’iyye
Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)	el-‘Avâmilu’l-Cedîd İzhâru’l- Esrâr İmtihânu’l-Ezkiyâ’
Mustafa b. Hamza Kuşadalı (ö. 1085/1674)	Netâ’icu’l-Efkâr
Saduddîn Sadullah el-Berda‘î	Hadâiku’d-dekâik

Kaynak: Betül Can, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yaz 2010, s. 308

Osmanlı âlimleri, XVII. asırda medreselerde okutulan klasik diye tabir edilen bu eserler üzerine daha çok XV. yüzyıldan başlanarak ağırlıklı olarak Türkçe şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Klasik eserler, üzerlerine yazılan şerh ve hâşiyeler ile Türkçe

açıklamalar yardımıyla öğretilmiştir.¹³⁹ Ayrıca XVII. asrın ikinci yarısından itibaren bazı Osmanlı âlimlerinin kendi soydaşlarının eserlerine de hâşiye yazdıkları görülmüştür. Mollazâde Mehmed Efendi (ö. 1084/1673) ve Mustafa b. Hamza Kuşadalı (ö. 1085/1674) bu durumun en güzel örneğini teşkil ederler.¹⁴⁰

Osmanlı'da XVII. asırda nahiv ilminin öğretim usûlü olarak tümevarım yani cüz metodu uygulanmıştır. Osmanlı dil âlimleri bu metotla öğrencilere önce sarf ilmiyle kelime tahlillerini daha sonra yine aynı usûlü uygulayarak nahiv ilmiyle cümle tahlillerini öğretmeyi amaçlamışlardır.¹⁴¹

XVII. asır Osmanlı'da -nahiv alanında tezimizin de konusunu teşkil eden müellifimiz Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi ile birlikte- bazı ilim adamları yetişmiş ve son derece ilmi değere haiz eserler vermişlerdir. Bu asırda nahiv ile ilgilenen âlimlerin kimler olduğu ve bu konuda kaleme aldıkları eserlerin neler olduğu kısaca şöyle özetlenebilir:

Şemseddîn Ahmed b. Mehmed ez-Zîlî es-Sivasi (1006/1597) başta tasavvuf olmak üzere dil, edebiyat ve dini ilimler sahasında manzum ve mensur otuzdan fazla eser kaleme almıştır. Nahiv ile ilgili olan *Hallü Me'âkidi'l-kavâid* adlı eseri, İbn Hişam'ın nahve dair *Kavâ'idu'l-İ'râb* adlı eserinin şerhidir.¹⁴²

¹³⁹ Hasan Akgündüz, **Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi (amaç-yapı-işleyiş)**, Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997, s. 419; Kerim Açıık, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça öğretimi** (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 62; B. Can, **Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi** (yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 272.

¹⁴⁰ Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi (XVI.-XVII. asırlar)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Cilt: 2, İstanbul, 2007, s. 196.

¹⁴¹ Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s. 283; B. Can, **Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi**, s. 267.

¹⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, Cilt: 1, s. 124; Cilt: 2, s. 1825; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, **Hediiyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l musannifîn**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 1, İstanbul 1951, (Hediiyetü'l-ârifîn), s. 150; Bursalı Mehmet Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, Bizim Büro Basımevi, Cilt: 1, Ankara, 2000, ss. 95-96; Hayreddin Ziriklî, **el-A'lâm: Kâmüsü terâcim**, Dâru'l- 'İlmi'l- Melâyîn, Cilt: 1, Beyrut 1984, s. 235; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musanniff'l-kütübil- 'Arabiyye**, Cilt: 2, Beyrut, ts., (Mu'cemü'l-müellifîn), s. 104; Brockelmann, **Geschichte Der Arab Litteratur Supplementbande**, Cilt: 2, Leiden: Brill, 1942, (GAL Supplementbande), ss. 630-631; Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, Cilt: 2, s. 224; Hasan Aksoy, **Şemseddin Sivâsî (Hayatı, Eserleri) ve Mevlid'i** (yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1983; Yavuz, **Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar)**, Çantay Kitapevi, İstanbul, 2008, s. 108

Ahmed b. Mehmed er-Rumî (1011/1602) hayatı hakkında pek bir bilgi yoktur. Nahiv ile ilgili *Şerhu Muğni'l-Lebîb* adlı eseri, İbn Hişam'ın nahve dair *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin şerhidir.¹⁴³

Abdûlbaki b. Dursun el-Bekaî (1015/1606) Mısır'da kadılık görevinde bulunmuş ve Bekaî mahlasıyla tanınmıştır. Nahve dair *Hâşiye 'Ale'l-câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinin hâşiyesidir. Bu eser, *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* üzerine yazılmış hâşiyeler içinde en hacimli hâşiyelerden biridir.¹⁴⁴

Vahyizâde Mehmed b. Ahmed el-İznîkî (1018/1609) divan şairi olup kadılık görevinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili *Mevâhibü'l-edîb fî şerhi Muğni'l-lebib* adlı eseri, İbn Hişam'ın nahve dair *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin şerhidir.¹⁴⁵

Dursunzâde Abdullah Feyzi Efendi (1019/1610) kadılık görevinde bulunmuş hat sanatında devrinin önemli hattatları arasında yer almıştır. Nahve dair *Hâşiye 'Ale'l-câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinin hâşiyesidir.¹⁴⁶

Karacaahmed el-Hamîdî (1024/1615) Kudüs naibliği görevinde bulunmuş daha çok hâşiye tarzı eserler kaleme almıştır. Nahiv ilgili *Hâşiye 'Ala' Şerhi Kâfiye* adlı eseri *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* üzerine yazılmış bir hâşiyedir.¹⁴⁷

Hasan Kâfi Akhisârî (1024/1615) Bosnevî ve Zî'bî nisbeleriyle de anılır. Nahiv ile ilgili *Şerhu'l-Kâfiye* adlı eseri İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin şerhidir.¹⁴⁸

Kassabzâde İbrahim er-Rûmî (1029/1620) Kayseri'de bir yıl kadılık görevinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili *el-Ezhâr fî Şerhi'l-İzhâr* adlı eserleri Birgivî

¹⁴³ el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 1, s. 52; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 2, Beyrut, ts., s. 83

¹⁴⁴ el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 1, s. 495.

¹⁴⁵ Muhammed Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer**, Dâru's-Sader, Cilt: 3, Beyrut, ts., (Hulâsatü'l-eser) s. 353; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 8, Beyrut, ts., s. 230; Latîfî, **Tezkiretü's-su'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ**, (haz. Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, ss. 561-562; Furat, Arap Edebiyatı Tarihi, Cilt: 2, ss. 226-227

¹⁴⁶ Muhibbî, Hulâsatü'l-eser, Cilt: 3, ss. 51-52; Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 1, s. 884; Cilt: 2, ss. 1372-1374; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 348

¹⁴⁷ Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 2, s. 1372; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 401-402

¹⁴⁸ Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 1, ss. 113-114; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 277; Muhammed Arûcî, "Hasan Kâfi Akhisârî", DİA, Cilt: 16, İstanbul, 1997, ss. 326-329.

Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr* adlı eserinin şerhidir. İzhâr üzerinde yapılmış ilk hacimli şerhlerden biridir.¹⁴⁹

Üsküplü Mustafa b. Zihnî (1030/1621'de sağ) Üsküplü âlim ve şairlerdendir. *Ebüyu 'Ulûm* adlı eseri sarf ve nahve dair beş bölüm halinde nazım ve nesir karışımı bir eserdir.¹⁵⁰

Ganîzâde Nâdirî Mehmed Efendi (1036/1627) Selanik, Kahire ve Edirne'de kadılık Anadolu ve Rumeli'de kazaskerlik görevinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili *Şerhu'l-Unmûzec* adlı eseri ez-Zemahşeri'nin *el-Unmûzec fî'n-Nahv* adlı eserinin şerhidir.¹⁵¹

Azmizâde Mustafa b. Pîr Mehmed Hâletî Efendi (1040/1630) Şam, Kahire, Bursa Edirne ve İstanbul'da kadılık Anadolu ve Rumeli'de kazaskerlik görevinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili *Şerh-u Muğni'l-Lebîb* adlı eseri, İbn Hişam'ın nahve dair *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin şerhidir.¹⁵²

Kırımlı İbrahim b. Abdullah (1042/1632) Nahve dair *Hâşiye 'Ale'l-câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinin hâşiyesidir.¹⁵³

Ömer Fuâdî Efendi (1046/1636) mutasavvıf şairlerdendir. Nahiv ile ilgili *Ta'rîfât-ı İlm-i Nahv* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁵⁴

Allâmek Mehmed b. Musa Bosnevî (1046/1636) Halep'te Kâdilkudât'lık ve İstanbul'da kadılık görevlerinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili *Hâşiye 'Alâ Şerhi'l-*

¹⁴⁹ Nevizâde Atâî, **Zeyl-i Şeka'ik** (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 637-638; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 1, Beyrut, ts., s. 78; Erdal Kaya, "**Kasapzade İbrahim efendi ve El-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr**" Adlı Eseri, (yayınlanmamış doktora tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007

¹⁵⁰ Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 2, s. 76; Yavuz, Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar), s. 131

¹⁵¹ Atâî, Zeyl-i Şeka'ik, ss. 702-704; el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 2, İstanbul, 1955, s. 275; Mustafa Uzun, "Ganîzâde Mehmed Nâdirî", DİA, Cilt: 8, İstanbul, 1996, ss. 355-356

¹⁵² Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 1, s. 784; el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 2, s. 440; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 2, s. 311; Ziriklî, el-A'lâm, Cilt: 7, ss. 240-241; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, Cilt: 7, s. 279; Haluk İpekten, "Azmizâde Mustafa Hâletî", DİA, Cilt: 4, İstanbul, 1991, s. 348-349.

¹⁵³ el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 1, s. 28; Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, Cilt: 1, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1890, s. 96

¹⁵⁴ Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 118; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 8, Beyrut, ts., s. 317

câmî li'l-Kâfiye adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinin hâşiyesidir.¹⁵⁵

Ebu'l-Berekât İsmail b. Sinan (1048/1638) nahve dair *Takrîr-i Kafiye* adlı eseri, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinin şerhidir.¹⁵⁶

Emir Çelebi Seyyid Mehmed Tabîb (1048/1638) daha çok tıp sahasıyla ilgilenmiştir. Nahiv ile ilgili *Hâşiye 'Ale'l-câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eseri üzerine bir hâşiyedir.¹⁵⁷

Nifli İbnü'l-Kassâb Mehmed (1050/1640) Muğla'da kadılık görevinde bulunmuştur. Nahve dair *Muğni'l-Edîb fî İhtisâri Muğni'l-Lebîb* adlı eseri, İbn Hişam'ın *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin muhtasarıdır.¹⁵⁸

Keçi Mehmed b. Osman Efendi (1054/1644) tefsir ve hadis alanında devrinin önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. Nahiv ile ilgili *Hâşiye 'Ale'l-câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eserinin hâşiyesidir.¹⁵⁹

Mollazâde Muhammed b. Ebî Bekir el-Kürdî (1084/1673), daha çok nahiv, kelam ve tasavvuf ile ilgilenmiştir. Nahiv ile ilgili üç eseri mevcuttur. *Hâşiye 'Alâ Hâşiyeti'l-'Usâm* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* adlı eseri üzerine el-İsferâyî'nin yazdığı hâşiye üzerine bir hâşiyedir. *Hâşiye 'Alâ İmtihâni'l-Ezkiyâ'* adlı eseri, Birgivî Mehmed Efendi'nin *İmtihânu'l-Ezkiyâ'* adlı eseri üzerine bir hâşiyedir. *Galatât-ı Mevlânâ Câmî* adlı eseri ise Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâ'idu'd-Diyâ'iyye* eserinin bazı konuları üzerine Mollazâde tarafından yazılan bir takım notlardan ibarettir.¹⁶⁰

Mustafa b. Hamza Kuşadalı (1085/1674), Arap grameri ile ilgili çalışmalarıyla tanınmıştır. Nahiv ile ilgili iki eseri mevcuttur. *Netâ'icü'l-Efkâr* adlı eseri Birgivî Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr* adlı eserinin şerhidir. Bu eser uzun

¹⁵⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, **Vakâyi'ü'l-Fuzalâ** (Şakâyık-ı nu'mâniyye ve Zeyilleri), (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınevi, İstanbul 1989, Cilt: 1, ss. 29-30; Ziriklî, el-A'lâm, Cilt: 7, s. 119; Bekir Sadak, "Bosnevî", DİA, Cilt: 6 İstanbul, 1992, s. 306

¹⁵⁶ Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 2, s. 1815; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 229; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, Cilt: 1, s. 271

¹⁵⁷ Mehmet Süreyyâ, Sicill-i Osmânî, Cilt: 1, s. 402; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 3, s. 204; Ayşegül Demirhan Erdemir, Emir Çelebi, DİA, Cilt: 11, Ankara, 1995, s. 129-130

¹⁵⁸ Yavuz, Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar), s. 152

¹⁵⁹ Şeyhî Muhammed Efendi, Veka'iu'l-fuzalâ, Cilt: 1, ss. 16, 146, 533

¹⁶⁰ Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, Cilt: 2, s. 1372; el-Bağdâdî, Hediyyetü'l- 'ârifin, Cilt: 2, s. 293; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 2, s. 7; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, Cilt: 10, s. 232

yıllar Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Asıl metin olan *İzhâr*'ın bu şerhle meşhur olduğu söylenebilir. *Hâşiye 'Alâ İmtihâni'l-Ezkiyâ'* adlı eseri ise Birgivî Mehmed Efendi'nin *İmtihânu'l-Ezkiyâ'* adlı eseri üzerine bir hâşiyedir.¹⁶¹

Çömez Ahmed Efendi (1091/1680) İstanbul'da kadılık görevinde bulunmuştur. Daha çok tefsir ve Arap grameriyle ilgilenmiştir. *Şerhu Dîbâceti İzhârî'l-Esrâr* adlı eseri Birgivî Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr* adlı eserinin giriş kısmının şerhidir.¹⁶²

Celeb Muhlisiddîn Mustafa Üsküdari (1093/1682) daha çok hadis, tefsir, mantık, belagat ve Arap grameriyle ilgilenmiştir. Nahiv ile ilgili *Hâşiye 'Alâ Şerhi'l-Kâfiye* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* adlı eseri üzerine bir hâşiyedir. Bu eser tam bir hâşiye olmayıp müellifin, tahsili sırasında hocalarının yaptıkları açıklamaları bir araya getirdiği notlardan ibarettir.¹⁶³

Mostarlı Mahmud b. Halil Efendi (1099/1688) divan şairi ve âlimdir. Halep'te kadılık görevinde bulunmuştur. *Hâşiye 'Alâ Molla Câmî* adlı eseri, Abdurrahman Nureddin el-Cami'nin *el-Fevâidu'd-Diyâ'iyye* adlı eseri üzerine bir hâşiyedir.¹⁶⁴

Antakyalı Mustafa Remzî Efendi (1100/1689), Şam, Edirne, Mekke ve İstanbul'da kadılık görevinde bulunmuştur. Nahiv ile ilgili iki eseri mevcuttur. *Gunyetü'l-Erîb 'an Şurîhi Muğni'l-Lebîb* adlı eseri İbn Hişam'ın nahve dair *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin şerhidir. *Muhtasarı Muğni'l-Lebîb* adlı eseri ise İbn Hişam'ın *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin muhtasarıdır.¹⁶⁵

¹⁶¹ Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, Cilt: 1, İstanbul 1889, s. 233; Ziriklî, *el-A'lâm*, Cilt: 7, s. 232; Durmuş, "Adalı, Şeyh Mustafa", *DİA*, Cilt: 1, İstanbul, 1988, s. 317

¹⁶² Şeyhî Muhammed Efendi, *Veka'i'u'l-fuzalâ*, Cilt: 1, ss. 476-477; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, s. 269; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Cilt: 1, s. 182

¹⁶³ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l- 'ârifin*, Cilt: 2, s. 441; Ziriklî, *el-A'lâm*, Cilt: 7, s. 238; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Cilt: 7, s. 267

¹⁶⁴ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l- 'ârifin*, Cilt: 2, s. 416; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 2, s. 26

¹⁶⁵ Şeyhî Muhammed Efendi, *Veka'i'u'l-fuzalâ*, Cilt: 2, s. 24; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, Cilt: 2, s. 1754; Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Cilt: 4, s. 405-406; Antakyalı Mustafa Remzî, *Nüfûzü'l-lisan ve 'ukûdül-hisân* (nşr. Mehmet Yavuz), ss. 17-30

Süleyman b. Ahmed er-Rûmî (1102/1690'da sağ) el-Kostantînî nisbesiyle de anılır. *Zübdetü'l-Enzâr fî Halli 'Ukadi'l-İzhâri'l-Esrâr* adlı eseri, Birgivî Mehmed Efendi'nin *İzhâru'l-Esrâr* adlı eserinin şerhidir.¹⁶⁶

İbrahim b. Hasan Gürânî (1102/1691) başta dini ilimler olmak üzere diğer alanlarda da seksene yakın eser kaleme almıştır. Nahiv ile ilgili *Şerhu'l-'Avâmili'l-Cürcânî* adlı eseri el-Cürcânî'nin *el-'Avâmilu'l-Mi'e* adlı eserinin şerhidir.¹⁶⁷

Son olarak XVII. asır Arap-Osmanlı edebiyatına yazdığı eserlerle katkıda bulunmuş önemli simalardan biri olan Mudurnulu Sükûnî Mehmed Efendi (1103/1692)'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri bir sonraki bölümde geniş bir şekilde ele alınmıştır.

¹⁶⁶ Yavuz, Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar), s. 183

¹⁶⁷ Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, ss. 226-227; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, Cilt: 1, s. 21; Brockelmann, *GAL Supplementbande*, Cilt: 2, ss. 520-521

İKİNCİ BÖLÜM

SÜKÛNÎ MEHMED B. MUHARREM MUDURNULU

2.1. SÜKÛNÎ MEHMED EFENDİ’NİN HAYATI

Kaynaklar, Sükûnî Mehmed Efendi’nin hayatını çok sınırlı ve kısa bir şekilde ele almışlardır. Müellif hakkında en uzun bilgi veren eser İsmail Belig’in (ö. 1142/1729) *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* adlı eseridir. Ancak müellifimiz, bu eserde de muhtasar bir şekilde ele alınmaktan öteye geçilememiştir. Müellifin hayatı hakkında malumat veren diğer eserlerin büyük bir kısmı ise bu eserden iktibas ederek kısa bir öz geçmiş ile müellifimizin yazdığı eserlerin isimlerini zikretmektedir.¹⁶⁸

Ulaşabildiğimiz muteber kaynaklarda müellifimizin doğumu, ailesi, çocukluğu ve talebeleri hakkında herhangi bir malumata rastlayamadık.

¹⁶⁸ İsmail Belig, **Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân (Tarih-i Burûsa)**, Hüdavendigar Matbaası, Bursa, 1884, (Güldeste-i Riyâz-ı İrfân) ss. 395-397; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (haz. Nuri Akbayan), Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, Cilt: 5, İstanbul, 1996, s. 1525; el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, Cilt: 2, s. 302; el-Bağdâdî, **Îzâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 2, İstanbul, 1971, (Îzâhu’l-meknûn), s. 231; Bolu Hükümeti Matbaası, **Bolu Livası 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi**, T.B.M.M Kütüphanesi, nr. 77-675, Bolu, 1925, (Bolu Livası), ss. 662,663; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, s. 83; Hüseyin Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, (haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz), Kitabevi, Cilt: 5, İstanbul, 2006, s. 124; Mehmed Şemseddin, **Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî**, (haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy), Uludağ Yayınları, Cilt: 1-2, Bursa, 1997, (Yadigâr-ı Şemsî), ss. 465-466; Mehmed Nâil Tuman, **Tuhfe-i Nâilî**, (haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı) Bizim Büro Yayınları, Cilt: 1, Ankara, 2001, s. 442; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, *Mektebetü Arabiyye*, Cilt: 10, Dımaşk, 1960, s. 41; Mustafa Kara, “Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar -II-”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, Cilt: 3, Yıl: 3, Bursa, 1991, s. 122; Mustafa Aşkar, **Niyâzi-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 242-243; Kara, **Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 558; Selami Şimşek, *Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler*, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 22, Konya, 2007, ss. 257- 258; Ozan Yılmaz, *Türk Şerh Edebiyatı’nda Gelibolu*, **Uluslararası Gelibolu Sempozyumu**, 9-10 Mayıs 2013: Bildiriler, Çanakkale, 2013, s. 118; Bilge Kaya Yiğit, “Bolulu Divan ve Tasavvuf Şairleri”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:13, Yıl:13, Sayı:2, Bolu, 2013, s.315; İsmail Hakkı Aksoyak, “SÜKÛNÎ, Şeyh Mehmed Efendi”, **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, 15.03.2014, <http://www.turkedebiyatiisimlersozluugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2058>, (20. 06. 2015).

2.1.1. Adı, Mahlası ve Nisbesi

Müellifin adı kendi eserlerinde ve ilgili kaynakların çoğunda “Mehmed”, babasının ismi de “Muharrem” olarak geçmektedir.¹⁶⁹ Ancak Mehmed Süreyya’nın Sicill-i Osmânî; el-Bağdâdî’nin, Hediyyetü’l-‘ârifin; Kehhâle’nin, Mu‘cemü’l-müellifin adlı eserlerinde babasının ismini “Mehmed” mahlasını da “Sükûî” olarak kaydetmişlerdir.¹⁷⁰ Buna karşın müellifin ulaştığımız bütün eserlerinin yazma nüshalarında ve özellikle “müellif nüshası” bulunan eserlerinde babasının ismi “Muharrem”, mahlasının da “Sükûî” olarak geçtiğini tespit ettik.¹⁷¹ Kendisini zikreden diğer kaynaklardaki kayıtlar da bu durumu desteklemektedir. Buradan hareketle müellifin baba adının Muharrem mahlasının da “Sükûî” olduğuna kanaat getirdik.

Müellif, “Sükûî” mahlasıyla meşhurdur. Kendi eserlerinde ve yazdığı şiirlerde bu mahlası kullanmıştır.¹⁷² Araştırma yaptığımız kaynaklarda ve kendi eserlerinde müellifin bu mahlası neye binaen kullandığıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Sükûî Mehmed Efendi, doğduğu ve yaşadığı yere nispetle el-Mudurnî, er-Rûmî, tasavvuf ehli olmasından dolayı eş-Şeyh, tasavvuf tarikatlarından Halvetîye’ye bağlı olmasından dolayı da el-Halvetî nisbeleriyle anılmıştır.¹⁷³

Bu bilgilerden hareketle müellifimizin tam adı, Sükûî eş-Şeyh Mehmed b. Muharrem el-Mudurnî el-Halvetî’dir.

¹⁶⁹ Sükûî Mehmed Efendi, **el-Fevâidü'l-Alîye fi Te'yidi'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye**, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/1, (el-Fevâidü'l-Alîye) v. 1b; Sükûî, **el-Gürre**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b; Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, s. 395; Bolu Hükümeti Matbaası, Bolu Livası, s. 662; M. Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsî*, s. 465; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, s. 83; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Cilt: 5, s. 124

¹⁷⁰ M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-‘ârifin*, Cilt: 2, s. 302; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, Cilt: 10, s. 41

¹⁷¹ Sükûî, *el-Fevâidü'l-Alîye*, v. 1b; Sükûî, *el-Gürre*, v. 48b

¹⁷² Sükûî, *el-Fevâidü'l-Alîye*, v. 1b; Sükûî, **Risale Fi'n-Nahv**, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 125b; Sükûî, **Risâle**, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 126b; Sükûî, **el-Dürre**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 93b; Sükûî, *el-Gürre*, v. 48b; Sükûî, **Kasîde fi Medhin-Nebî (A.S.)**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 99a

¹⁷³ Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, s. 395; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-‘ârifin*, Cilt: 2, s. 302; Bolu Hükümeti Matbaası, Bolu Livası, s. 662; M. Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsî*, s. 465; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, s. 83; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Cilt: 5, s. 124

2.1.2. Doğumu

İsmail Belîğ ve Bursalı Mehmed Tahir, Sükûnî Mehmed Efendi'nin Mudurnu da doğduğunu belirtirler.¹⁷⁴ Mudurnu, Sükûnî'nin yaşadığı dönemde - XI/XVI. Yüzyılda- Bolu sancağına¹⁷⁵ bağlı bir kazasıydı.¹⁷⁶

Doğum tarihi konusunda ilgili kaynaklarda yaptığımız araştırmalar neticesinde herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak müellifimizin eserlerinin sonunda kaydettiği tarihleri¹⁷⁷, Niyâzî-i Mısrî tarafından irşâda memûr tayin edilerek Gelibolu'da uzun yıllar ilim öğrettiğini¹⁷⁸ ve 1103/1692 tarihinde vefat ettiğini göz önünde bulundurursak; XI/XVII. yüzyılın birinci yarısında doğduğunu söylemek mümkündür.

2.1.3. Tahsili

Sükûnî Mehmed Efendi'nin ilk tahsiliyle alakalı Mudurnu'da kaldığı süre içerisinde kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamasak da döneminin en büyük ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Bursa'ya ilim tahsil etmek maksadıyla genç yaşında giderek devrin ünlü âlimlerinden Bıçakçızâde Ali Efendi'den (ö. 1070/1659) İslamî ilimleri öğrenmiştir.¹⁷⁹

Sükûnî, medrese tahsilini tamamladıktan sonra¹⁸⁰ tasavvufa meyletmiştir. Manevi yönünü tamamlamak üzere tasavvuf yoluna giren Sükûnî, Halvetî tarikatına

¹⁷⁴ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 395; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83

¹⁷⁵ Sancak: Eyalet sistemiyle yönetilen Osmanlı devletinde, her eyaletin kendisine bağlı kazaları ve köyleri bulunur. Sancak da vilayetlerle kaza arası bir idarî birimdir. (bkz. İlhan Şahin, "Sancak", DİA, Cilt: 36, İstanbul, 2009, ss. 98- 99)

¹⁷⁶ Cengiz Orhonlu, "Bolu", DİA, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 278

¹⁷⁷ Risale Fi'n-Nahv adlı eserinin sonunda 1087 (1676) (bkz. Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 125b), el-Gürre eserinin sonunda da 1095 (1684) tarihlerini düşmüştür. (bkz. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 94b)

¹⁷⁸ Aşkar, Niyâzî-i Mısrî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, s. 242; Şimşek, Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler, ss. 257- 258

¹⁷⁹ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 2, s. 302; Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Vassâf, Sefine-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 124; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, ss. 465-466; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 10, s. 41; Aşkar, Niyâzî-i Mısrî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, s. 242

¹⁸⁰ Sükuninin hangi medreseye gittiğiyle alakalı herhangi bir malumata ulaşamadık; fakat hocasının (Bıçakçızâde Ali Efendi) görev yaptığı medreseler şunlardır: Köse Ali Paşa, 1063/1652'de Velîyuddîn Ahmed Paşa, 1065/1654'de Kadîrî Efendi (Kınalızâde), ve son olarak 1068/1657'de Sultan Orhan (Orhangazi) medreselerinde müderrislik yapmıştır. Müellifimizin bu medreselerden birinde tahsilini tamamladığını düşünmekteyiz. (bkz. Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 364)

bağlı devrin büyük mutasavvıflarından Niyâzî-i Mısırî'ye (ö. 1105/ 1694) intisâb etmiştir. Üstün kabiliyetiyle kısa zamanda ondan halîfelik¹⁸¹ olarak onun tarafından Gelibolu'ya gönderilmiştir. Gelibolu'da irşâd faaliyetlerinde bulunmuş ve uzun yıllar orada ilim öğretmiştir.¹⁸²

Gelibolu'da kaldığı süre içerisinde kendisine müftülük vazifesi de verilen Sükûnî Mehmed Efendi, şeyhini (Niyâzî-i Mısırî) ziyaret etmek maksadıyla Bursa'ya gelmiştir. Onun emri üzerine Bursa'da Kasım Subaşı Zâviyesi'nin postnîşini¹⁸³ olmuş ve ömrünün sonuna kadar orada irşâd vazifesinde bulunmuştur.¹⁸⁴

2.1.4. Hocaları

2.1.4.1. Bıçakçızâde Ali Efendi İbn-i Yusuf (ö. 1070/1660)

Bıçakçızâde Ali Efendi, çocukluk yıllarını babasının yanında bıçakçılık mesleğiyle ilgilenerek geçirmiştir. Ömrünün ilk yıllarını bu meslekle geçirdiğinden ve ailesinin bu meslekle hemhâl olmasından dolayı kendisi “Bıçakçızâde” nisbesiyle anılmıştır.¹⁸⁵

İlim tahsil etme yaşına eriştikten sonra ilme merak sarmış, baba yadigârı olan bıçakçılık mesleğini bırakarak ilim yoluna girmiştir. Üstün kabiliyet ve zekâsından dolayı kısa sürede medrese tahsilini tamamlamış önce mülâzım¹⁸⁶ daha sonra

¹⁸¹ Arapça'da, birinin yerine geçen, arkasından gelen vekil olan kişi anlamlarına gelir. Tasavvuf okullarında ise; şeyh, müridlerinin yetişkinleri arasında, kendisi gibi mürşid-i kâmil olmaya ve derviş yetiştirmeye manevî yetenek kazananlara, özel metodlarla halifelik denilen bir emanet verir. Bu bakımdan halife, o mürşidin naibi ve kâim-i makamı olurdu. Halifelik, tasavvuf okulunda bir kişinin varacağı son makamdır. (Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Otto Yayınları, Ankara, 2014, s. 190)

¹⁸² Aşkar, Niyâzî-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, s. 242; Şimşek, Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler, s. 258

¹⁸³ Post: Farsça'da, hayvan derisi demektir. Tasavvufta ise şeyhlik makamına post denir. Post-nişîn: Posta oturan demektir ki, şeyhler için bu tâbir kullanılır. (Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 389)

¹⁸⁴ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 465; Kara, Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar -II-, s. 122; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, ss. 242-243

¹⁸⁵ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 364

¹⁸⁶ Mülâzım: Medrese tahsilini bitirip icazet alanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Mülâzımlerin adları, Rûzname-i Divan-ı Hümayun adı verilen bir deftere kaydolunurdu. Yedi seneden ibaret olan mülâzımlık müddetini dolduranlar “rûûs” imtihanına girerler, başarılı olanlar “İbtidâ-i hâriç rûûsu” ile müdderis olarak tayin edilirlerdi. İmtihanda başarılı olamayanlar veya başarılı olup da kendi

sırasıyla Köse Ali Paşa, 1063/1652’de Velîyuddîn Ahmed Paşa, 1065/1654’de Kadri Efendi (Kınalızâde), ve son olarak 1068/1657’de Sultan Orhan (Orhangazi) medreselerinde müderris olmuştur.¹⁸⁷

Bıçakçızâde Ali Efendi, 14 cemaziye’l âhir¹⁸⁸ Perşembe gecesı 1070 (26 Şubat 1660) yılında vefat etmiş Bursa’da Pınarbaşı mezarlığına defnedilmiştir.¹⁸⁹ İsmail Belîğ (ö. 1142/1729), vefatına şu notu düşmüştür: “...kabza-i murassa’-ı vücûdı giriftâr-ı dest-i ecel olmagın...”¹⁹⁰ Burada bıçakçılığına nispetle baba adını hatırlatan bir kayıtla hafızalara emanet etmiştir.

2.1.4.2. Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694)

12 Rebûlevvel 1027’de (9 Mart 1618) Malatya’nın Aspozi kasabasında doğdu. Asıl adı Mehmed’dir. İlim tahsili için bir süre Mısır’da kaldığından “Mısrî” mahlasıyla “Niyâzî” mahlasını kullanmış, bu iki mahlasın birleşiminden meydana gelen Niyâzî-i Mısrî, Mısrî Niyâzî ve Şeyh Mısrî diye tanınmıştır. Babası Nakşibendî dervîşi olan Soğancızâde Ali Çelebi’dir. Fâtıma ve Çelebi Ali adında iki çocuğu vardır.¹⁹¹

Niyâzî-i Mısrî, ilk tahsiline doğduğu yer olan Aspozi’de başlamıştır. Daha sonra Malatya’nın meşhur âlimlerinden tefsir, hadis, fıkıh dersleri almıştır. Gençlik yıllarında zâhirî ilimler alanındaki tahsiline devam etmek için Malatya’dan ayrılarak Diyarbakır’a (1048/1638), orada bir yıl kaldıktan sonra Mardin’e gidip bu iki şehirdeki âlimlerden mantık ve kelâm okumuştur. 1050’de (1640) Kahire’ye gidip Ezher medreselerinde ilim tahsiline devam etmiştir. Bu sırada kaldığı Şeyhûniye Külliyesi’ndeki Kadirî Tekkesi’nin şeyhine intisap etmiş ilim ve tasavvuf yolunda büyük bir gayretle çalışırken Şeyhi, kendisine zâhir ilmi talebinden tamamen

istekleriyle müderris olmak istemeyenler “Kâdı” olurlardı. (Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 2, İstanbul 1993, s. 612)

¹⁸⁷ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, ss. 364-365

¹⁸⁸ Hicrî takvimde Kamerî aylardan altıncı aya verilen isimdir.

¹⁸⁹ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 365

¹⁹⁰ “... vücudunun süslü kabzası ölümün eline geçmekle...” (Mahmut Kaplan, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân’da Vefatlara Düşülen Notlar, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 7, No: 1, Winter 2012, p. 75)

¹⁹¹ Şeyhî, Vakâyi’ü’l-Fuzalâ, Cilt: 4, s. 92; Niyâzî-i Mısrî, **Mevâidu’l-İrfân: İrfân Sofraları**, (çev. Süleyman Ateş), Emel Matbaası, Ankara 1971, (Mevâidu’l-İrfân) ss. 47-48; Aşkar, **Niyâzî-i Mısrî ve Tasavvuf Anlayışı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, ss. 53-62; Aşkar, “Niyâzî-i Mısrî”, DİA, Cilt: 33, İstanbul, 2007, s. 166.

vazgeçmedikçe tarikat ilminin kendisine açılmayacağını söylemesinden etkilenen Niyâzî-i Mısırî bundan sonraki ömrünü daha çok tasavvuf yolunda geçirmiştir.¹⁹²

Niyâzî-i Mısırî Kahire'den 1053'de (1643) şeyhinin izniyle ayrıldı. Mısır, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerini dolaşıp 1056'da (1646) İstanbul'a gitti. Aynı yıl İstanbul'dan ayrılıp Anadolu şehirlerini dolaşmaya başladı. Uşak'ta Ümmî Sinan'ın halifelerinden Şeyh Mehmed Efendi'nin zâviyesinde iken Elmalı'dan Uşak'a gelen Ümmî Sinan'a intisap etti (1057/1647) ve onunla birlikte dergâhının bulunduğu Elmalı'ya gitti. Dokuz yıl burada şeyhine hizmet edip seyrü sülûkünü tamamlayan Niyâzî-i Mısırî 1066'da (1656) halife tayin edilmesinin ardından Uşak, Çal ve Kütahya'da irşad faaliyetinde bulundu. Daha sonra 1072/1661 yılı başlarında bölgeden ayrılarak birkaç müridiyle birlikte Bursa'ya yerleşti.¹⁹³

Bursa'da mensupları giderek artmış ve zikir yaptıkları caminin yetersiz kalması üzerine bir hayırsever tarafından Ulu cami civarında kendilerine bir dergâh inşa edildi (1080/1669).¹⁹⁴

Niyâzî-i Mısırî'nin Bursa ve Edirne'deki çeşitli vaazlarında devlet adamlarına yönelttiği eleştiriler ve bazı tasavvufî düşüncelerinden dolayı Rodos (1085-86/1674-75) ve Limni'de (1088-1103/1677-1692 ve 1104-1105/1693-1694) on altı küsur yıl sürgün hayatı yaşadı.¹⁹⁵

Niyâzî-i Mısırî 1105/1694 yılında Limni'de vefat etti. 1105-1694/1144-1733 yılları arasında ilk öğrencilerinden olan Mahmut Efendi tarafından Limni'deki kabri üzerine türbesi yaptırılmıştır.¹⁹⁶

Niyâzî-i Mısırî, Halvetiyye'nin dört ana kolundan Ahmeddiyye'nin Mısıriyye şubesinin pîri olarak kabul edilir.¹⁹⁷

Eserleri: 1) Mevâ'idü'l-İrfân, 2) ed-Devretü'l-'arşıyye fî ahkâmî'l-ferşıyye (Devre-i Arşıyye) , 3) Tesbî-i Kasîde-i Bürde, 4) Tefsîru Fâtihati'l-Kitâb, 5) Mecâlis, 6) Divan, 7) Tuhfetü'l-uşşâk, 8) Mecmua, 9) Risâle-i Es'ile ve Ecvibe-i

¹⁹² Niyâzî-i Mısırî, Mevâidu'l-İrfân, ss. 47-48; Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 74; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, ss. 53-62; Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, ss. 166-167

¹⁹³ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 189; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, ss. 71-75; Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, ss. 166-167

¹⁹⁴ Bkz. Aşkar, Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, ss. 74-89; Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, s. 167.

¹⁹⁵ Bkz. Aşkar, Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, ss. 130-135; Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, s. 167.

¹⁹⁶ Bkz. Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, s. 167.

¹⁹⁷ Bkz. Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, s. 167.

Mutasavvıfâne (Risâle fi't-tasavvuf) , 10) Risâle-i Devriyye, 11) Ta'birâtü'l-vâkıât, 12) Şerh-i Esmâü'l-hüsnâ (Esmâ-i Halvetiyye) , 13) Şerh-i Nutk-ı Yûnus Emre. Bunların dışında çoğu birkaç sayfadan ibaret olan risâleleri ve mektupları vardır.¹⁹⁸

2.1.5.Görevleri

Sükûnî Mehmed Efendi, medrese tahsilini ve Niyâzî-i Mısırî'nin yanında kısa zamanda seyr-i sülûkunu¹⁹⁹ tamamladıktan sonra Niyâzî-i Mısırî tarafından kendisine halîfelik verilerek Gelibolu yarımadasına gönderilmiştir. Gelibolu'da Halvetî tarikatının Ahmedîyye koluna bağlı Mısırîyye şûbesi adına irşâda memûr tayin edilmiş uzun yıllar burada ilim öğretmiştir.²⁰⁰

Sükûnî Mehmed Efendi'ye Gelibolu'da kaldığı süre içerisinde Gelibolu müftülüğü vazifesi de tevdi edilmiştir.²⁰¹ Ancak bu görevi ne zaman ve hangi tarihler arasında yürüttüğüyle ilgili herhangi bir malûmata rastlayamadık.²⁰² Gelibolu'da bulunmuş olduğu zamanla ilgili elimizdeki tek somut kaynaklar eserlerinin sonunda kaydettiği tarihlerdir. Risale Fi'n-Nahv adlı eserinin sonunda 1087/1676²⁰³, el-Gürre eserinin sonunda da 1095/1684²⁰⁴ tarihlerini düşmüştür. Buradan hareketle müellifimiz en az sekiz sene Gelibolu'da kalmıştır, diyebiliriz.

¹⁹⁸ Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 74; Abdülbaki Gölpınarlı, "Niyâzî Mısırî", **Şarkiyat Mecmûası**, Cilt: 7, İstanbul, 1972, ss. 183-226; Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", DİA, Cilt: 33, ss. 167-168; Baha Doğramacı, **Niyâzî-yi Mısırî: Hayatı ve Eserleri**, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1988, ss. 68-75; Mahmut Ay, "Niyâzî-i Mısırî'nin Kur'an ve Tefsir Anlayışı" **Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir çalışmaları Sempozyumu -II-**, İstanbul, 2011, ss. 193-195

¹⁹⁹ Seyr-i sülûk: Gitmek ve girmek. Bir şeyhin nezaretinde, Allaha vuslat için çıkılan manevi yolculuk. (Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s. 433)

²⁰⁰ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 124; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 466; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, s. 242; Şimşek, Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler, ss. 257- 258

²⁰¹ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 124; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 466; O. Yılmaz, Türk Şerh Edebiyatı'nda Gelibolu, s. 118

²⁰² Çanakkale ve Gelibolu Şer'iyye Sicilleri'nde Sükûnî Mehmed Efendi'nin müftülüğüyle alakalı bir bilgiye ulaşılabileceği kanaati hâsıl oldu bizde. Ancak araştırmalarımız neticesinde günümüze ulaşan Çanakkale ve Gelibolu Şer'iyye Sicilleri'nin en erken tarihli 1239-1242/ 1823-1826 tarihli 150 nolu sicil defteridir. Daha önceki siciller ne yazık ki günümüze kadar gelememiştir. (Ahmed Akgündüz, Şer'îye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 183; İmran Demirbaş Şahin, Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve Çanakkale Şer'iyye Sicilleri, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, AÇASAM; Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Sayı:3, Çanakkale, 2005, s. 142)

²⁰³ Bkz. Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 125b

²⁰⁴ Bkz. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 94b

Sükûnî Mehmed Efendi son olarak Kâsım Subaşı Zâviyesi'nde²⁰⁵ post-nîşinlik vazifesinde bulunmuştur. Sükûnî, Gelibolu'dan şeyhini (Niyâzî-i Mısırî) ziyaret maksadıyla Bursa'ya geldiğinde onun emri üzerine Kâsım Subaşı Zâviyesi'nin şeyhi olmuş vefatına kadar bu görevi ifa etmiştir.²⁰⁶

2.1.6. Vefatı

Sükûnî Mehmed Efendi Kâsım Subaşı Zâviyesi'nde ikamet ederken 1103/1692 tarihinde vefat etmiştir. O devrin ünlü müderris, kadı, şair ve bestekârlarından olan Tâlib Efendi (ö. 1118/1706)²⁰⁷ vefat tarihi ile alakalı şu mısraları söylemiştir:

که کنج ایدی علم لدنه درونی

جناب سکونی محمد افندی

قویوب بو وحشت آباد دنیای دونی

روان اولدی فردوس اعلاى انسه

208
اوله ساکن عرش روح سکونی

دیدم سال فوتنه تاریخ (طالب)

²⁰⁵ Kâsım Subaşı Zâviyesi: Bursa'nın Osmangazi ilçesinde Ali Paşa Camisinin yanında olduğu belirtilmiştir. Bu zaviyeye Ali Paşa Tekkesi de denilmiştir. Tekke'de son posta oturan müllefimiz Sükûnî Mehmed Efendi'dir. Sükûnî'nin (1103/1692) vefat etmesinden sonra, tekke harap olmuş ve arazisi halk tarafından iskân mahalli olarak gasp edilmiştir. Daha sonra Şeyh Mustafa Efendi (1120/1708) tekkeyi mülkiyetine almış ve vakfederek yerine Çarşamba Dergâhı'nı inşa etmiştir. Zamanla orası da yıkılmış günümüze kadar gelememiştir. (M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, ss. 311, 463)

²⁰⁶ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 466; Kara, Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları, s. 558

²⁰⁷ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s.482; Nuri Özcan, "Tâlib Efendi", DİA, Cilt: 39, İstanbul, 2010, s. 506

²⁰⁸ Cenâb-ı Sükûnî Muhammed Efendi
Ki genc idi ilm-i ledünne derûnı

Revân oldı Firdevs-i a'lâyı ünse
Koyup vahşet-âbâd-ı dünyâ-yı dûnı

Didim sâl-i fevtine târîh Tâlib

Ola sâkin-i arş rûh-ı Sükûnî

(Bkz. M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 465; Kadir Atlansoy, **Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri**, Asa Kitabevi Yayınları, Bursa 1998, (Bursa Şairleri), s. 316)

Son mısradaki geçen "اوله ساكن عرش روح سكونى" "ebced"²⁰⁹ hesabıyla 1103/1692 tarihine delâlet etmektedir. Tâlib Efendi bu mısrasıyla müellifimizin vefat tarihini düşmüştür.

Bursa'lı İsmail Belig'in (ö.1142/1729) Bursa'da yaşayıp vefat edenleri anlattığı *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* adlı eserinde Sükûnî'nin vefatına -ölüm ile mahlası arasında ilgi kurarak- şu notu düşmüştür: "...bâğ-ı harâb-ı köhne-esâs-ı cihânda bî-karâr olan rûh-ı latîfleri teferrücâh-ı bihişt-i berînde sükûn"²¹⁰ ..."²¹¹

Sükûnî Mehmed Efendi'nin naaşı Bursa'da Deveciler Mezarlığı'na²¹² defnedilmiştir. Mezarlık 1930'lu yıllarda belediyenin imar planlamasına takılarak üzerine çocuk parkı, lise, meyve hali ve yol yapılmak için yıkıldığından bugün müellifimizin ne mezarı ne de mezar taşı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

²⁰⁹ Ebced: Arap alfabesinin ilk tertibi ve harflerinin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap sistemi. (Mustafa Uzun, "Ebced", DİA, Cilt: 10, İstanbul, 1994, ss. 68-70)

²¹⁰ Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân*, s. 397; Atlansoy, *Bursa Şairleri*, s. 317

²¹¹ "Dünyanın eski temelli harap bahçesinde kararsız olan güzel ruhu yüce Cennet gezinti bahçelerinde sükûn (buldu)". (Mahmut Kaplan, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'da Vefatlara Düşülen Notlar*, p. 75)

²¹² Deveciler Mezarlığı, Bugün Bursa'da Demirtaşpaşa Endüstri Meslek Lisesi, İnönü Caddesi ve Haşim İşcan Kavşağı'nın bulunduğu alanları kapsayan bir mezarlık idi. 1930'lu yıllarda belediyenin imar planlamasının altında kalarak yıkılmıştır. Mezarlık, 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. İlk kurulduğunda 50 bin metrekarelik devasa bir alan üzerine kurulmuş, Bursa'nın ileri gelen zatlarının defnedildiği bir kabristan olarak kullanılmıştır. Zamanla bu mezarlıkta bulunan nadide eserlerin kimisi kırılıp kaldırım yapımında kullanılmış, kimisi de tasnifsiz bir şekilde Yeşil Medresesi ve Muradiye türbelerine taşınmıştır. Mezarlıkta lahitler, hat işlemeli biyografik anlatımlı mezar taşları ve kitabelerden oluşan çok sayıda eser, muhafaza edilemediğinden dolayı maalesef günümüze ulaşamamıştır. Az sayıda kalan mezar taşlarının büyük bir kısmı ise okunamayacak derecede tahrip olmuştur. Bursa tarihine ışık tutacak pek çok eseri barındıran bu kabristan, uğradığı ağır hasarlardan dolayı, maalesef günümüze kayda değer bir miras bırakamamıştır. (A.Süheyl Ünver, "Bursada Deveciler Kabristanı Ne Oldu?", *Tarih Dünyası*, Yıl: 1, Sayı: 13, Cilt: 2, İstanbul, 1954, s. 554-557; "Tarihi Deveciler Mezarlığı'ndan İz Kalmadı", *Milliyet*, 08. 02. 2014 <http://www.milliyet.com.tr/tarihi-deveciler-mezarligi-ndan-iz-kalmadi-bursa-yerelhaber-17583/>, (23. 10. 2015)

2.2. İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ

2.2.1. İlmî Yönü

Sükûnî Mehmed Efendi, Bıçakçı-zâde'den İslâmî ilimleri, Niyâzî-i Mısırî'den de tasavvuf adabını öğrendikten sonra Gelibolu'ya gitmiş orada uzun süre ilmî faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Çağdaşı İsmail Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân adlı eserinde Sükûnî'yi şu veciz ifadelerle vasıflandırır: “ Merhûm-i mezbûr zâhir ü bâtını ma'mûr ve bahr-i amîk-ı fazâil asrında mümtâz-ı efâzıl idi. ”²¹³

Sükûnî'nin bütün eserlerini Arapça telif etmesi, ana dili Türkçenin yanında Arapçaya da ileri derecede vukûfiyetini gösterir. Nitekim kaynaklarda Sükûnî'nin Arapça şiir yazacak kadar Arap dili ve edebiyatına vakıf bir zât olduğu da belirtilir.²¹⁴ Ayrıca Sükûnî'nin kaleme aldığı kasîdelere bakıldığında bu durum aşîkâr bir şekilde göze çarpar.²¹⁵

Birçok Osmanlı müellifinin aksine Sükûnî Mehmed Efendi, sadece Arap dili grameri ve edebiyatına dair eserler vermiştir. Bilindiği üzere, Osmanlı müellifleri aldıkları eğitim itibariyle, İslâmî ilimlerin birkaç dalında eser verecek yetkinlikteydiler.²¹⁶ Buna rağmen, kendisinin sadece bu dalda eserler vermesi, Arap dili ve edebiyatına karşı ayrı bir ilgisinin olduğunu gösterir.

Eserlerinin dibâce ve sonuç kısımlarına bakıldığında genel olarak eserlerini talebelerin Arapçayı daha iyi kavrayabilmeleri, bunları okuyan ve inceleyenlerin bilgilerine ışık tutması için yazdığını belirtir. Sükûnî, *el-Fevâidü'l-Alîye fi Te'yidi'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye* eserinde Abdurrahman molla Câmî'nin (ö. 898/1492) İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si üzerine şerh ettiği *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* adlı eseri ile Ebû İshâk İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) bu şerhe yazdığı *Hâşiyetü'l-İsâm ale'l-Câmî* adlı hâşiyenin ve Câmî'ye yöneltilen eleştirileri değerlendirmiştir.²¹⁷ Müellifimizin bu eserler üzerine kendi fikrini söylemesi, ilmî meseleleri ele alıp

²¹³ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396

²¹⁴ Bolu Hükümeti Matbaası, Bolu Livası 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi, ss. 662,663; Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Cilt: 1, s. 442; Yiğit, “Bolulu Divan ve Tasavvuf Şairleri”, s. 315

²¹⁵ Sükûnî, el-Dürre, v. 48b-94b; Sükûnî, Kasîde fi Medhin-Nebî (A.S.), v. 95b-100a

²¹⁶ Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 46-53

²¹⁷ Bkz. Sükûnî, el-Fevâidü'l-Alîye, v. 1b-106a

müstakil düşünceler ortaya koyabilecek bir ilmî hüviyete sahip olduğunun göstergesidir.

2.2.2. Tasavvufi Yönü

Sükûnî Mehmed Efendi, Ebû Abdullah Sirâceddîn Ömer b. Ekmeleddîn el-Lahcî el-Halvetî (öl.750/1349)²¹⁸ tarafından kurulan Halvetiyye Tarikatının dört ana kolundan biri olan ve Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî (ö. 910/1504)²¹⁹ tarafından kurulan Ahmedîyye'nin şubeleri arasında yer alan ve Niyâzî-i Mısırî²²⁰ tarafından kurulan Mısriyye'ye mensuptur.

Sükûnî Mehmed Efendi, zahîrî ilimlerle ilgili olan tedrisini tamamlamasının ardından batınî ilimlerden tasavvufa yönelmiştir. Manevi yönünü tamamlamak üzere XVII. yüzyılın en ünlü mutassavıflarından Halveti tarikatına bağlı Mısriyye şubesinin kurucusu Niyâzî-i Mısırî'ye intisab ederek tasavvuf terbiyesini ondan tekmil etmiştir. Nitekim Sükûnî'nin peygamber efendimizi övdüğü Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.) (Kasîde-î Nûniyye) adlı eserinde Niyâzî-i Mısırî'nin kendisinin şeyhi olduğunu şu beyitle dile getirmiştir:

وشيخی کان مصریاً مسمی بالنیازی إلهی اجعله فی عدن ویسر فیہ أوطانا

Sükûnî, mürşidi Niyâzî-i Mısırî'nin yanında kaldığı süre içerisinde ondan tasavvuf adabını almış kısa zamanda tasavvufun mertebe ve makamlarına ulaşmıştır. Şeyhi kendisini imtihan etmek için “ size Şeyh-i Ekberin (İbnü'l-Arabî ö. 638/1240) Füsûs'unu okutalım” buyurduğunda Sükûnî Efendi ona cevaben Abdurrahman molla

²¹⁸ Mahmud Cemâleddîn el-Hulvî, **Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviyye**, (haz: M. Serhan Tayşi), M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 345-350; Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, DİA, Cilt: 15, İstanbul, 1997, ss. 393-395

²¹⁹ Mehmet Akkuş, “Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravî'nin Hayatı ve Eserleri”, **İlim ve Sanat Dergisi**, Sayı: 21-22, İstanbul 1988, ss. 29-33, 60-63; Uludağ, “Ahmed Şemseddîn, Yiğitbaşı”, DİA, Cilt: 2, İstanbul, 1989, ss. 135-136; Ahmet Ögke, **Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Hayat, Eserleri Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 36-62.

²²⁰ Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, ss. 74-102; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, ss. 53-62; Aşkar, “Niyâzî-i Mısırî”, DİA, Cilt: 33, s. 167.

Câmi-î'nin (ö. 898/1492) aşağıdaki rubaîsini okuyarak “sülûk’unda olan kemâl-i hulûsunu ilân itmiştir,” der.²²¹

Rubaî:

ای دل طلب کمال در مدرسه چند	Ey dil taleb-i kemâl der medrese çend
تکمیل اصول و حکمت وهندسه چند	Tekmîl-i usûl ü hikmet ü hendese çend
هر فکر که جز ذکر خدا، وسوسه است	Her fikr ki cüz zikr-i Hudâ vesvese est
شرمی ز خدا بدار این وسوسه چند	Şermî zi Hudâ be-dâr îñ vesvese çend ²²²

Sükûnî Mehmed Efendi Niyâzî-i Mısırî'nin tasavvufî terbiyesi altında güçlü bir riyâzetten²²³ geçmiştir. Daha sonra şeyhinden icazet alıp halifelik makamına yükselmiş Niyâzî-i Mısırî'nin halifeleri kervanına katılmıştır. Şeyhi, Sükûnî Efendi'yi halifesi olarak Gelibolu'ya²²⁴ göndermiş, orada Halvetîye'nin Mısırîye şubesi adına uzun yıllar irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur.²²⁵

Sükûnî Mehmed Efendi'nin tasavvufî şahsiyetiyle ilgili değineceğimiz bir diğer yönü Kâsım Subaşı Zâviyesi'nde post-nişin olarak şeyhlik makamına ulaşmasıdır. Sükûnî, Gelibolu'dan mürşidini ziyaret maksadıyla Bursa'ya geldiğinde

²²¹ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; Hasan Basri Öcalan, **Tekkelerde Okutulan Kitaplar, Kültürümüz ve Kitap Sempozyum Tebliğleri**, Sivas Kemal İbn-i Hümmam Vakfı, Sivas, 4-6. 05. 2007, s. 183

²²² “Ey gönül, medresede daha ne zamana kadar kemal talep edeceksin? Usûl, hikmet ve hendese'yi tamamlamaya daha ne kadar gayret edeceksin? Allah'ın zikri dışındaki her fikir vesvesedir. Allah'tan utan bu vesvese daha ne kadar sürecek? ” (Süleyman Solmaz, **Gülşen-i Şu'arâ (Bağdatlı Ahdî)**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Denizli, 2009, s. 58)

²²³ Riyâzet: Nefis terbiyesi anlamında bir tasavvuf terimidir. Sözlükte “yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak” gibi mânalara gelen riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşrû arzularından mahrum etmeyi ifade eder. (Bkz. Uludağ, “Riyâzet”, DİA, Cilt: 35, İstanbul, 2008, ss. 143-144)

²²⁴ Gelibolu, cumhuriyetten önce Edirne eyâletine bağlı, Keşan, Şarköy, Mürefte ve Eceabat kazalarından oluşan bir sancak iken, cumhuriyet döneminde bir ara vilâyet oldu. Bugün Çanakkale iline bağlı bir merkez ilçedir. (Bkz. Feridun Emecen, “Gelibolu”, DİA, Cilt: 14, İstanbul, 1996, ss. 1-6).

²²⁵ Vassâf, Sefîne-i Evliyâ, Cilt: 5, s. 124; Aşkar, Niyâzî-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, s. 242; O. Yılmaz, “Türk Şerh Edebiyatı'nda Gelibolu”, s. 118

onun işareti üzerine Kâsım Subaşı Zâviyesi'nin şeyhi olmuş hayatının sonuna kadar bu zaviyede ilim ve irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur.²²⁶

Sükûnî Efendinin Dinî-Tasavvufî edebiyata dair yazdığı üç eseri vardır. 1) el-Dürre²²⁷, 2) el-Dürre üzerine yazdığı el-Gürre²²⁸ şerhi, 3) Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.) (Kasîde-î Nûniyye)²²⁹. Bunlar Sükûnî'nin eserleri kısmında genel hatlarıyla ele alınacaktır.

2.2.3. Şairliği

Sükûnî Mehmed Efendi, kaynaklarda âlim ve tasavvuf erbabı olmasının yanı sıra şair olarak da tavsif edilmiştir. Sükûnî'nin Arapça şiir yazacak kadar Arap dili ve edebiyatına vakıf bir zât olduğu da belirtilmektedir.²³⁰

Mehmed Nâil Tuman'ın (ö. 1958) Divan şairlerinin muhtasar biyografilerini ele aldığı *Tuhfe-i Nâilî* adlı eserinde Sükûnî Mehmed Efendi'nin de divan şairi olduğuna hükmetmektedir.²³¹ *Tuhfe-i Nâilî* dışında XVII. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde yazılmış şuarâ tezkirelerinde Sükûnî Efendi'nin hayatı ve şiirleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.²³² Sükûnî'nin daha çok tasavvufla hemhâl olmasından ve şiirlerinin az olmasından dolayı kanaatimizce şairlik yönü arka planda kalmış şuarâ tezkirelerine konu olmamıştır.

²²⁶ Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, Hediyyetü'l-ârifin, Cilt: 2, s. 302; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Vassâf, Sefîne-i Evliyâ Cilt: 5, s. 124; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, ss. 465,466; Kehmâle, Mu'cemü'l-müellifin Cilt: 10, s. 41

²²⁷ Bkz. Sükûnî, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b

²²⁸ Bkz. Sükûnî, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b

²²⁹ Bkz. Sükûnî, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 95b-100a

²³⁰ Bolu Hükümeti Matbaası, Bolu Livası, ss. 662-663; Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Cilt: 1 s. 442; Yiğit, "Bolulu Divan ve Tasavvuf Şairleri", s. 315; İsmail Hakkı Aksoyak, "SÜKÛNÎ, Şeyh Mehmed Efendi", Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, 15.03.2014, <http://www.turkedebiyat isimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2058>, (20. 06. 2015).

²³¹ Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Cilt: 1, s. 442.

²³² Bkz. Mehmet Salih Yümnî, **Tezkire-i Şuarayı Yümnî**, (haz. Sadık Erdem), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013; Seyyid Mehmed Rıza, **Tezkire-i Şuarâ**, e-kitap.kulturturizm.gov.tr.; Seyrekzâde Mehmet Âsım, **Zeyl-i Zübdetül-es'âr**, (haz. Ali Osman Coşkun), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985; Güftî, **Teşrifatü's-Şuara**, (haz. Kâşif Yılmaz), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001; Mustafa Safayî Efendi, **Tezkire-i Safayî**, (haz. Pervin Çapan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005; Salim Efendi, **Tezkiretü's-şuara**, (haz. Adnan İnce), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005; Râmiz, **Âdâb-ı Zurefâ**, (haz. Sadık Erdem), Atatürk Kültür Merkezi Yayınlar, Ankara, 1994; Fatîn Davud, **Hâtimetü'l-E's'âr** (haz. Ömer Çiftçi), ekitap.kulturturizm.gov.tr; Mehmet Siraceddin, **Mecma-i Şuara ve Tezkire-i Üdeba**, (haz. Mehmet Arslan), Dilek Matbaacılık, Sivas, 1994; İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, **Son Asır Türk Şairleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

Sükûnî'nin tespit edebildiğimiz iki kasidesi vardır. Bunlardan birincisi Hz. peygamberi övdüğü 87 beyitlik Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.) (Kasîde-î Nûniyye) adlı eseridir.²³³ İlk beyti:

أَتَخْفِي نَفْسَ صَبَّ حَبَّهَا فِي الْقَلْبِ كَتَمَانَا وَنَقَشَ الدَّمْعَ فِي خَدَّيْهِ يَفْشِي الْحَبَّ إِعْلَانَا²³⁴

Mahlasının geçtiği 82. beyit:

وَقَدْ عَبْدًا سَكُونِيًّا وَأَغْرَقَهُ بِاللِّطَافِ مِنْ الْأَشْرَاءِ أَحْفَظَ وَبَعْدَ عَنْهُ سَيِّطَانَا²³⁵

İkincisi de Muhammed b. Said el-Bûsîrî'nin (ö. 695/1296[?]) Hz. Peygamber için yazdığı Kasîdetü'l-Bürde'sine "Dürre" ismini taşıyan 157 beyitlik nazîresidir.²³⁶

İlk beyti:

أُ مِنْ تَشَوُّقِ أَحْبَابِ بَذِي سَلَمٍ تَجْرِي دُمُوعُكَ مِنْ عَيْنَيْكَ كَالْقَلَمِ²³⁷

Mahlasının geçtiği 154 beyit:

وَاحْفَظْ عَنِ النَّارِ آبَائِي وَعَنْ أَلَمٍ قَلْبَ السَّكُونِيِّ قَدْ مُحَمَّدًا بِهَمِّ²³⁸

Sükûnî, "Gürre" ismiyle bu eserinin üzerine bir de şerh yazmıştır.²³⁹

Müellifimizin bu kasidelerinin dışında araştırmalarımız esnasında Bekir Çöl²⁴⁰ tarafından gün yüzüne çıkarılan bir Cönk'te²⁴¹ ve Sükûnî'ye ait olduğunu belirttiği bir şiirine de ulaştık. Sükûnî'nin "Hazreti" şiiri:

²³³ Bkz. Sükûnî, Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.), Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 95b-100a

²³⁴ Bkz. Sükûnî, Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.), Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 95b

²³⁵ Bkz. Sükûnî, Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.), Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 99b

²³⁶ Bkz. Sükûnî, Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b; Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Nk 1211/2, v. 1b-67b

²³⁷ Bkz. Sükûnî, Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b

²³⁸ Bkz. Sükûnî, Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 93b

²³⁹ Bkz. Sükûnî, Gürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b; Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Nk 1211/2, v. 1b-67b

²⁴⁰ 4 Nisan 1949 Sivas doğumlu olan Bekir Çöl (Araştırmacı Yazar), Sivas Atatürk Lisesinden mezun. Halen Sivas İrade Gazetesi ve Sivas Haber Ajansı'nda köşe yazıları yazmaktadır.

²⁴¹ Cönk: Genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerinin toplandığı anonim mahiyette bir mecmua türüdür. Uzunlamasına açılan, sırtı dar, ensiz, deri kaplı deftere cönk denilir. Benzerliğinden ve şeklinden dolayı bu defterlere sığırdili yahut danadili de denilmiştir. Bazı kayıtlarda cönk yerine

-HAZRETİ-

Buldun ey dil rah-i aşkta, rahnuma-yı hazreti

Guş-i huşun cem edip terk et sivayı hazreti

Eyle mutat nazarla bir kadem hoş seyreder

Hayrette var anda kal bu leğli fenayı hazreti

Çünkü bildin bu tarikat sırrını kıl badire şet

Bazı keşden ol haberdar bil vefayı hazreti

Nefyi hatırla, vukuf et himmeti piran ile

Guş edip (Sevfe terani) nevayı hazreti

Ey Sükuti (Mûtû kable en temûtu) eyler zuhur

Bu makamı hoşça tut, gözle rızayı hazreti²⁴²

Bütün gayretlerimize rağmen şiirin Osmanlı Türkçesiyle yazılmış aslını Bekir Çöl'den temin edemedik. Bundan dolayı biz de Bekir Çöl'ün kaleme aldığı şekliyle

beyaz-ı büzürg ifadesi kullanılmıştır. (Orhan Şaik Gökyay, "Cönk ", DİA, Cilt: 8, İstanbul, 1993, ss.73-75.)

Sükûnî'nin "Hazreti" şiirinin yer aldığı bu cönk, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın başlarında yaşamış Erzurum'lu Ali Rıza Efendi adında bir zat tarafından 1328/ 1911 yılında kaleme alınmıştır. (Geniş bilgi için bkz: Bekir Çöl, **Buluntu Cönk**, 15. 05. 2011, <https://sivasbekircol.wordpress.com/2011/05/15/buluntu-conk/>, 18. 10. 2015)

²⁴² Bekir Çöl, **Buluntu Cönk**, 15. 05. 2011, <https://sivasbekircol.wordpress.com/2011/05/15/buluntu-conk/>, (18. 10. 2015)

naklettik. Bu şiirin Sükûnî'ye ait olup olmadığı konusunda Bekir Çöl'ün verdiği bilgiler dışında herhangi bir malumata ulaşamadık.

2.3. ESERLERİ

Sükûnî Mehmed Efendi Arap Dili, Arap Edebiyatı ve Arap Şiiri alanında eserler vermiştir.²⁴³ Çeşitli kaynaklardan ve kütüphane kataloglarından yaptığımız araştırmalar neticesinde müellifimizin beş eserini ve bir sayfalık risalesini tespit edebildik. Bu başlık altında tespit edebildiğimiz eserlerinin en muteber nüshalarını genel bir şekilde tanıtarak eserlerinin diğer nüshalarının ve bulunmuş oldukları katalogların ismini vermeyeceğiz.

Müellifimiz hemen hemen bütün eserlerine kendisi isim verdiği için bizde müellifin esere verdiği isme mutabık kalarak çalışmamızda eserlerin orijinal adlarını kullanmaya gayret gösterdik.

2.3.1. el-Fevâidü'l-'Aliyye fî Te'yîdî'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye²⁴⁴

Müellifimizin bu eseri, Abdurrahman molla Câmî-î'nin (ö. 898/1492) İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye'si üzerine şerh ettiği *el-Fevâ'idü'z-Zıyâ'iyye* adlı eseri ile Ebû İshâk İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) bu şerhe yazdığı Hâşiyetü'l-İsâm ale'l-Câmî adlı hâşiyenin ve Câmî'ye yöneltilen eleştirilerin değerlendirmesine dair bir eserdir. Bir başka ifade ile Sükûnî bu eserinde Câmî ile el-İsferâyînî arasındaki ta'rizata cevap vermiştir. Eser, Arapça Gramerinin Sentaks (Cümle Yapısı) kısmını

²⁴³ Sükûnî, el-Fevâidü'l-'Aliyye, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/1, v. 1b-106a; Sükûnî, Risale Fi'n-Nahv, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 107b-123a; Sükûnî, Risale, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 126b; Sükûnî, el-Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b; Sükûnî, el-Gürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b-94b; Sükûnî, Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.), Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 95b-100a; Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, s. 396-397; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, İzâhu'l-meknûn, Cilt: 2, s. 231; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 10, s. 41.

²⁴⁴ Müellif Hattı olan bu nüshada belirtildiği üzere eserin tam adı bu şekildedir. (Sükûnî, el-Fevâidü'l-'Aliyye, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/1, v. 2a)

içeren “Nahiv” ilmine dairdir. Müellifimiz bu eserini 1087/1676 yılında Gelibolu’da yazmıştır.²⁴⁵

Eserin tarafımızdan tespit edilen yedi nüshası şunlardır:

a. Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/1 : el-Fevâidü'l-Alîye ismiyle kütüphane fişine kaydedilmiştir. Eser, Müellif Hattı olup 17X13 (12X8) cm. ebatında 129 varaklık mecmuanın 1b-106a varakları arasındadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü nestalîk olup her varakta 12 satır vardır. قوله kelimeleri kırmızı mürekkeplidir.

Baş 1b-2a:

بسم الله الرحمن الرحيم

حمدًا لمن جعلنا غير منصرفين عند نحو الحق بعصامه في بيان فوائد كافية لحل كلامه
وصلاة على من نصب راية العربية لرفع الضلال محمد الذي فاز من يعتصم به بأعلى الكمال
وعلى من أعانه في إعراب رسالته خير الصحابة وخير الآل. وبعد فيقول العبد المفتقر إلى الله
الغني محمد بن محرم السكوني لما قرأ مئي الحاشية الجليلة على الفوائد الضيائية للعلامة عصام
الدّين من هو جدير لأن يسمّى بشمس الدّين التّأقّد الزكي والراشد العليّ سمّي أمير المؤمنين
عليّ وكتبت في أثناء قرائته ما نسخ لي من بعض الفوائد نظر إليه بعض الأجلة ووجد فيه
أحسن الفوائد التي لم يجم حولها أحد من الفضلاء ولم يهتد إليها كثير من الأذكىاء والتمس مئي
أن أكتب حاشية متعلّقة عليه فشرعت في ذلك متوكّلاً على الله ومتضرّعاً إليه سائلاً منه تعالى

²⁴⁵ Beliğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, ss. 396-397; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, İzâhu'l-meknûn, Cilt: 2, s. 231; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 10, s. 41; Yavuz, Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar), ss.187,188.

أن يجعلها مقبولة بين الطالبين و مرغوبة بين الراغبين وسميتها بالفوائد العلية في تأييد الفوائد
الضائية وما توفيقي إلا بالذي عليه توكلت وهو حسبي ونعم الوكيل ...

Son 106a:

...قوله ولك أن تجعله فعلاً مجهولاً هذا إنما يصح لو كان الرواية مجهولة في لطافه وأما
إذا كانت برفع فلا. قد تم الكتاب في هذا المقام والحمد لله على التمام والصلوة والسلام على
رسوله خير الأنام وعلى آله وأصحابه الكرام ما أجرى على القرطاس الأقلام اللهم اجعل هذه
الرسالة مقبولة بين الطالبين ومرغوبة بين الناظرين واجعلها سبباً لدعاء الخير لهذا الفقير الذي
هو الكثير الخطأ والتقصير اللهم اغفر خطيئتي إنك غفور رحيم وتقبل دعائي فإنك شكور
حليم.

b. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 2457: Eser adı el-Fevâidül-
Alîye, yazar adı Muhammed b. Muharrem es-Sukutî (öl. 1103/1692) şeklinde
kütüphane fişine kaydedilmiştir. 38 varaktır.

c. Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmud Efendi), nr. 5980: Eser adı
el-Fevaidü'l-Aliyye fi Te'yidi'l-Fevaidi'z-Zıyaiyye, yazar adı Muhammed b.
Muharrem es-Sükuni şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 49 varaktır.

d. Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmud Efendi), nr. 5916: Eser adı
el-Fevaidü'l-Aliyye fi Te'yidi'l-Fevaidi'z-Zıyaiyye, yazar adı Muhammed b.
Muharrem es-Sükuni şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 21-71 varaklar
arasındadır.

e. Süleymaniye Kütüphanesi (Carullah Efendi), nr. 1913: Eser adı
Fevaidü'l-Aliyye fi Te'yidi'l-Fevaidi'z-Zıyaiyye, yazar adı Muhammed b. Muharrem
es-Sükuni şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 97-196 varaklar arasındadır.

f. Süleymaniye Kütüphanesi (İzmirli İsmail Hakkı), nr. 2928: Eser adı Haşiye ala Haşiye İsameddin ale'l-Fevaidü'z-Ziyaiyye ale'l-, yazar adı Sukuni Muhammed b. Muharrem şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 38 varaktır.

g. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 19 Hk 5220/2: Eser adı Hâşiyetül-Hâşiye alâl-Fevâidiz-Ziyâîye, yazar adı Muhammed b. Muharrem es-Sukunî şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 75b-105b varaklar arasındadır.

2.3.2. Risale Fi'n-Nahv²⁴⁶

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Sükûnî'nin bu eseri, Arapça Gramerinin Sentaks (cümle yapısı) kısmını içeren “Nahiv” ilmine dairdir. Bir sonraki bölümde ve çalışmanın tahkik kısmında etraflıca ele alınmıştır. Ayrıca tahkikini yaptığımız bu eserin sonunda eserin içerdiği “Hâl” konusuyla bağlantılı olarak müellife ait bir açıklama yer almaktadır.

Bu not ile müellif, tahkik ettiğimiz eserin 113-b varağının beşinci satırında işlenen “Hal'in takdimi” konusuna bir açıklama getirmektedir. Müellifimiz tahkikini yaptığımız eserini muhtasar bir şekilde ele almasından dolayı, kanaatimizce eserde takip ettiği yöntemle ters düşmemek ve eserin muhtasarlığını ortadan kaldırmamak için bu açıklamayı eserden ayrı olarak yaptığını düşünmekteyiz.

Bu not, Müellif hattı olup Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), 03 Gedik 17808/2 numaralı kütüphanede kayıtlıdır. 17X13 (12X8) cm. ebatında 129 varaklık mecmuanın sonunda 126b varağındadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü nestalik olup toplam 8 satırdan ibarettir.²⁴⁷

Çalışmamızın müellif nüshasında bu açıklama şu şekilde geçmektedir:

²⁴⁶ Sükûnî, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2, v. 107b-123a

²⁴⁷ Sükûnî, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), 03 Gedik 17808/2, v. 126b

[ب 126]

ولا يتقدّم على عامل معنويّ بخلاف الظرف يحتمل ذلك معنيين أحدهما أنّ الحال لا يتقدّم على عامل معنويّ وعلى الظرف إلاّ أن الظرف مخالف له لأنّ عدم تقدم الحال على الظرف اختلافيّ وعدم تقدمها على عامل معنويّ اتّفاقيّ فيكون مخالفة الظرف للعامل المعنويّ في كون أحدهما اختلافيّ والآخر اتّفاقيّ. المعنى الثاني أن الحال لا يتقدّم على العامل المعنويّ والظرف يتقدّم عليه وبيان الظرف فيه لأجل أنّ في الحال معنى الظرفية فقوله بخلاف الظرف على المعنى الأوّل يكون حالاً في عامل معنويّ وعلى الثاني يكون حالاً في ضمير لا يتقدّم هذا إذا كان الظرف غير داخل في العامل المعنويّ وأمّا إذا كان داخليّاً فلا يمكن إلاّ المعنى الثاني إذ لو أريد المعنى الأوّل (أنّ الحال لا يتقدم على عامل معنويّ بخلاف الظرف فإنها تتقدّم عليه - صح) لوجب أن يكون وتارة هكذا ولا يتقدّم على عامل معنويّ إلاّ الظرف أي لا يتقدم على عامل معنويّ إلاّ على الظرف إذ على تقدير دخول الظرف فيه وجب أن يستثنى عنه لدخوله فيه ولا يصحّ أن يقال بخلاف الظرف.

تمّ للفقير سكوني

2.3.3. ed-Dürre²⁴⁸ (Kasîde-i Mîmiyye)²⁴⁹

Eser, Muhammed b. Said el-Bûsîrî'nin (Ö. 695/1296[?]) Hz. Peygamber için yazdığı Kasîdetü'l-Bürde²⁵⁰ adlı kasîdesi üzerine müellifimizin kaleme aldığı

²⁴⁸ Müellifin esere verdiği isimdir. (Bkz. Sükûnî, ed-Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 94b)

²⁴⁹ Kafiye (revî) "م" (harfi mîm) olduğu için Kasîde-i Mîmiyye isminin de kullanılabileceğini düşünmekteyiz.

²⁵⁰ Bkz. Mahmut Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", DİA, Cilt: 24, İstanbul, 2001, ss. 568-569

manzum bir nazîre²⁵¹ dir.²⁵² Sükûnî'nin bu kasidesi tespit edebildiğimiz nüshalarda müstakil bir eser olmayıp el-Gûrre şerhinin içindedir.

Sükûnî, el-Gûrre eserinin dîbacesinde bu kasîdesini rüyasında gördüğüne değindikten sonra fesahâtı zedeleyici durumlardan kaçınarak ve hallerin muktezalarına riayet ederek yüksek, ulu işaretlerle belâğatın zirve derecelerinde olsun diye bu kasîdeyi yazdığını belirtir.²⁵³

On bölümden oluşan bu kasîde 157 beyit olup her beytin sonu "م" (harfi mîm) ile biter.

Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası şunlardır:

a. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4: Eser, 21,5X14,4 (16,8X9,5) cm. ebatında 117 varaklık mecmûanın 48b-94b varakları arasındadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü talik olup her varakta 1-3 arası beyit vardır.

İlk beş beyit (48b-50b):

تجري دموعك من عينيك كالقلم

أ من تشوق أحباب بذي سلم

وراح سهم صبا من قوس مضطرم

أم جئت ریح صبا براح كأسهم

وما لقلبك إن قلت ابتهج يهم

فما لعينيك إن قلت اجمدا جرتا

فهمت إن توه بل توه في سقم

سمت دموعك هل توهى إلى أحد

²⁵¹ Nazîre: Bir şairin manzum bir eserine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiye yazılan şiir anlamına gelir. Edebiyatta şiirin bir türü olarak kabul edilir. (Bkz. M. Fatih Köksal, "Nazîre", DİA, Cilt: 32, İstanbul, 2006, ss. 456-458)

²⁵² Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, ss. 396-397; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, İzâhu'l-meknûn, Cilt: 2, s. 231; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Cilt: 10, s. 41

²⁵³ Sükûnî, el-Gûrre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b

عسى تطيح بدمع العين سلت به

بطحاء عين وما نجوت من ألم

Son beş beyit (93b-94b):

والطف بنا كرمًا بحسن خاتمة

واكتب لنا عزّة في اللوح بالقلم

واحفظ عن النار آبائي وعن ألم

قلب السكويّ قه محمدًا بهم

يا ربّ صلّ على نبينا وعلى

آل له كلّهم كانوا أولي هم

وصحبه هم مصاييح الهدى وهم

قد أصبحوا بالبها كالصبح في أمم

ما أنزل الماء من سحب على سلم

وأملّي الخطّ في القرطاس بالقلم

b. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Nk 1211/2: Eser adı el-Kurre fi şerhid-dürre, yazar adı es-Sükuti, Muhammed b. Muhammed şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 1b-67b varaklar arasındadır.

Sükûnî'nin el-Dürre kasîdesinin üzerine 1136 (1724) senesinde Muhammed b. Mustafa el-Mudurni adında bir zat *Verdetü'l-melih fi şerh-i bürdeti'l-medih* ismiyle bir şerh yazmıştır.²⁵⁴

2.3.4. el-Gûrre²⁵⁵ fi Şerhi'd-Dürre

Müellifimizin bu eseri, yine kendisine ait bir diğer eseri olan *ed-Dürre* Kasîdesi üzerine yazdığı bir şerhtir.²⁵⁶ Sükûnî, *ed-Dürre* 'nin içerdiği garip nükte,

²⁵⁴ Muhammed b. Mustafa el-Mudurni, *Verdetü'l-melih fi şerh-i bürdeti'l-medih*, Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Atf 2164; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: 1, s. 83

²⁵⁵ Müellifin esere verdiği isimdir. (Bkz. Sükûnî, *Manisa İl Halk Kütüphanesi*, nr. 45 Hk 5258/4, v. 94b)

mecaz ve kinayelerin açıklığa kavuşması ve daha kolay anlaşılması için bu şerhi yazdığını belirtir. Müellifimiz *el-Gûrre* eserini 13 Rabiulevvel 1095 (29 Şubat 1684) yılında Gelibolu'da yazmıştır.²⁵⁷

Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası şunlardır:

a. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4: Eser adı el-Gurre, yazar adı Muhammed b. Muharrem es-Sükuni şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. Eser, 21,5X14,4 (16,8X9,5) cm. ebatında 117 varaklık mecmûanın 48b-94b varakları arasındadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü talik olup her varakta 19 satır vardır.

Baş 48b:

بسم الله الرحمن الرحيم

حمداً لمن أرسل إلينا حبيباً لفيض به علينا النعم وينجينا بأنوار حسنه في الدارين من
الظلم فنصلي ونسلم عليه وعلى آله أولى الكرم والشيم ما سال مياه الأنهار والمداد من القلم
وبعد فيقول العبد المفتقر إلى الله الغني محمد بن محرم السكوني لما كتبت هذه القصيدة الجامعة
لأنواع الصنایع البديعة مع رعاية مقتضيات الأحوال ومع التحرز عما يحل الفصاحة لتكون
تلك القصيدة على أحسن درجات البلاغة بإشارة عليه بعد ما رأيتها في المنام رآها بعض
الفضلاء واستحسنها والتمس مني أن أشرحها ليسهل فهمها وتبين ما فيها من غرائب النكت
والمجازات والكنایات فشرعت في شرحها مستعيناً به تعالى ...

²⁵⁶ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, ss. 396-397; M. Süreyya, Sicill-i Osmânî, Cilt: 5, s. 1525; el-Bağdâdî, İzâhu'l-meknûn, Cilt: 2, s. 231; Bursalı Mehmet Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt: 1, s. 83; Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifîn, Cilt: 10, s. 41

²⁵⁷ Sükûnî, el-Gûrre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4, v. 48b,94b

Son 94b:

فلما تمّ شرح هذه القصيدة المسماة بالدرة سميت الشرح بالغة نحمدك اللهم على ما
أعطيتنا ونشكرك على ما أهتمتنا اللهم اجعل هذه القصيدة و شرحها تحفة لنبّيك ونجّني
بسببهما من جميع الآلام في الدارين واجعلهما سببين لشفاة نبّيك لي ولآبائي وإخواني ولمن
كان قريباً لي في المتقدّم والمتأخّر واجعلهما سببين لعزّي في الدارين وادخلي بهما في جنّات
عدن من غير أن تحاسبني واجعلهما قرّتي عين لي وللعاشقين واجعل الطالبين منتفعين بهذا
الشرح وسهّل لهم علماً أن يقرؤهُ ألّهم اختم عمرنا بالإيمان واجعلنا مسرورين في دار الجنان. تمّ
الكتاب بعون الله الملك الوهاب في الربيع الأوّل في اليوم الثّلاثاء عشر منه في اليوم الثّلاثاء في
سنة خمس وتسعين ألف في مدينة كليبولي حماها الله وأهاليها.

b. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Nk 1211/2: Eser adı el-Kurre fi şerhid-dürre, yazar adı es-Sükuti, Muhammed b. Muhammed şeklinde kütüphane fişine kaydedilmiştir. 1b-67b varaklar arasındadır.

2.3.5. Kasîde fi Medhi'n-Nebî (A.S.)²⁵⁸ (Kasîde-i Nûniyye)

İsminden de anlaşılacağı üzere müellifimiz tarafından Hz. peygamber övgüsü için yazılan bir kasîdedir. Bu kasîde 87 beyit²⁵⁹ olup her beytin sonu "ن" (harfi nûn) ile biter. Bundan dolayı Kasîde-î Nûniyye ismiyle de kaynaklarda yer almaktadır.²⁶⁰

²⁵⁸ Eserin ismi elimizdeki mevcut nüshanın başından alınmıştır. (bkz. Sükûnî, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5, v. 1a)

²⁵⁹ Elimizdeki kaynakların tümü Sükûnî'nin bu kasîdesinin 85 beyit olduğunu bildirmekte fakat araştırmalarımız neticesinde eserin ulaştığımız tek nüshasında kasîdenin 87 beyitten oluştuğunu gördük. Bizde nüshaya mutabık kalarak 87 beyit olarak zikrettik.

²⁶⁰ Belig, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, ss. 396, 397; M. Şemseddin, Yadigâr-ı Şemsî, s. 466; Atlansoy, Bursa Şairleri, s. 317; Ahmet Murat Özel, Ka'b B. Züheyr ve İmam Bûsirî'nin Kasîde-i Bürde'lerinin Klasik Edebiyatımız ve Kültürümüzdeki Yansımaları, III. İslami Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 25-26. 04. 2014. s. 5

Ayrıca müellifimiz 82. beyitte kendi ismini 85. beyitte de şeyhinin ismini zikretmektedir.

Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası şöyledir:

a. Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5: Eser, 21,5X14,4 (16,8X9,5) cm. ebatında 117 varaklık mecmûanın 95b-100a varakları arasındadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü talik olup her varakta 9 beyit 18 satır vardır. Eserde herhangi bir dibâce ve sonuç kısmı yer almamaktadır.

İlk beş beyit (95b):

ونقش الدمع في خديّه يفشي الحبّ إعلانا	أتخفي نفس صبّ حبّها في القلب كتمانا
بريح الحبّ منها جاء راح الحبّ أحيانا	هوى المحبوب فيه فاعتبير من عبرة صبّت
دموع أوجدت ريح لخطّ الحبّ تبيانا	وخطّي ادمع أخدود خديّه لما يجري
هواه كي يبين الحبّ دفع الحرّ أزمانا	تغنى من مجني الخمر أبدي بأشعار
ومن فيه شعور القلب يلقي السمع إذعانا	فأشعار الهوى بالحبّ إشعار لمن يصغى

Son altı beyit (99b-100a):

من الأشراء احفظ وبعّد عنه شيطانا	وقه عبداً سكونيّاً وأغرق باللطاف
وألبسه لباس اللطف لا تجعله عريانا	ويسّر كلّ مقصود له واجعله مرضيّاً

وأدخله مع العشاق في عدن وأشر به

من التسنيم وأجعله بقرب فيه سلطانا

وشيخي كان مصرئاً مسمئاً بالنيازي

الهي اجعله في عدن ويسر فيه أوطانا

تقبّل كلّ ما اوعو بخير كل أوقات

وكفر زنب آبائي ومن لي كان إخوانا

بحسن الحتم أكرمني من الشيطان واحفظني

ومدحي اجعله مقبولا وإن أملت نقصانا

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİSÂLE Fİ'N-NAHV

3.1. RİSÂLE Fİ'N-NAHV'IN TANITIMI

Çalışmamızın asıl kaynağını teşkil eden bu eser, Sükûnî Mehmed b. Muharrem Mudurnulu'nun Arapça gramerinin sentaks (cümle yapısı) kısmını içeren "Nahiv" ilmine dair yazdığı muhtasar bir risaledir. Müellif, diğer eserlerinin aksine bu eserine bir isim vermemiştir. Aynı şekilde risaleyi hangi konuda yazdığına da değinmemiştir. Bununla birlikte eserle ilgili elimizdeki tek kaynak Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi)'nde bulunan 17808/2 numaralı müellif nüshasıdır. Bu nüshanın kütüphane kaydında esere *Risâle Fi'n-Nahv* adı verilmiştir. Kaydedilen ismin, eserin muhtevasına uygunluğunu göz önünde bulundurarak biz de çalışmamızda bu ismi tercih ettik.

Bütün uğraşlarımıza rağmen eserin bir başka nüshasına ulaşamadık. Elimizdeki tek nüsha olan müellif nüshasında *Risâle Fi'n-Nahv*'ın Sükûnî Mehmed Efendi'ye âidiyeti, yazılış sebebi, ne zaman ve nerede yazıldığı hususu, müellifin eserin sonunda kaydettiği şu nottan anlamaktayız:

"تم الكتاب بعون الله تبارك وتعالى، ألفه الفقير سكوني في مدينة كليبولي، في شهر ربيع الأول في سنة سبع وثمانين وألف، لحفظ الطالبين، وأرجو منه تعالى أن يجعل من قرأه من العلماء المحققين والفضلاء المدققين، وأن يرضى مني بسببه، ويهديني إلى سواء السبيل، بحرمة حبيب محمد عليه الصلوة والسلام."

"Allah Tebareke ve Tealanın yardımıyla bu kitap tamamlandı. Bu kitabı Fakir Sükûnî 1087 senesi Rabiulevvel ayında (Mayıs/Haziran 1676) Gelibolu'da talebelerin ezberlemesi için telif etti. Allah'tan, Habibi Muhammed (a.s.)'in hürmetine onu okuyanı muhakkik âlimlerden ve müdakkik fazılardan kılmasını yine o (kitap) sebebiyle benden razı olmasını ve beni doğru yola iletmesini dilerim."

Risâle Fi'n-Nahv'ın muhtemelen müellifin bir başka eseri okurken tuttuğu notlardan ibaret olduğu kanaati bizde hâsıl olmuştur. Bu bizi klasik nahiv kitaplarını incelemeye sevk etmiştir. Klasik nahiv eserlerini inceledikten sonra Sükûnî'nin risâlesi İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine benzediğini fark ettik. Fakat onun bir kopyası olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira Sükûnî Mehmed Efendi'nin, eserinde tertip ve muhteva bakımından *el-Kâfiye*'den istifade ettiği gibi, onu muhtasar bir şekilde ele alarak kendi uslûb ve anlayışına göre yazdığı gözlemlenmiştir.²⁶¹ Netice olarak Sükûnî Mehmed Efendi'nin bu eseri, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin bir muhtasarı olduğu düşünülebilir.

3.2. MUHTEVASI VE KONULARIN TERTİBİ

Arap dili öğretiminde muhtasar kitaplar, Arap gramerini kısa ve özet bir şekilde ele aldıklarından büyük bir öneme sahiptirler. Veciz olmalarından dolayı ezberlenmeye çok müsaittirler ve grameri öğrenmeye ilk başlayanlar için vazgeçilmez eserler olmuşlardır. Muhtasarlara bu nevi değer atfedildiğinden bazı müellifler, bu tür eserler üzerinde çalışmayı tercih etmiş ve bu alanda ürün vermişlerdir. Müellifimiz Sükûnî Mehmed Efendi de nahiv alanında böyle bir çalışmayı ele almış daha önce de ifade edildiği gibi talebelerin Arap nahvini daha kolay ezberlemeleri ve kavramalarını sağlamayı düşünmüştür.

Sükûnî Mehmed Efendi'nin Risâle Fi'n-Nahv'ı tertip ve muhteva bakımından İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'siyle benzerlik arz etmektedir.

Sükûnî Mehmed Efendi Risâle Fi'n-Nahv isimli eserini İsim-Fiil-Harf şeklinde üç bölüme ayırmıştır. Her bölümü kendi içinde kısımlara ayırmış bu kısımlara giren konuların önce tariflerini yapmış daha sonra birer örnekle pekiştirmiştir. Bunun dışında konunun önemli özelliklerini anlatarak çok detaya girmemiştir. Bazı konularda ise sadece konunun ismini zikretmekle yetinmiştir. Böylelikle nahvin hemen hemen bütün konularına değinmiştir.

Müellif eserine besmele ile başladıktan sonra kelime ve kelâm gibi lafızların tanımlarını yapar:

²⁶¹ Detaylı bilgi için Risâle Fi'n-Nahv'ın tahkik kısmına ve İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine bakınız.

Kelime; müfred mânâ için konulan bir lafızdır. Bu kelime; isim, fiil, harftir.²⁶²

Kelâm; mürekkebe mânâ için konulan bir lafızdır. Müsned ve müsnedün ileyh'ten meydana gelir.²⁶³ Müellif bu tanımları yaptıktan sonra isim konusuna geçer.

İlk bölümde **isim** konusunu ele alır. İsim hakkında herhangi bir tanım yapmayarak **ismin özelliklerini** şöyle açıklar: Lâm-ı târif, harfî cer, tenvin alması, isnadün ileyh ve izafet olması ismin özelliklerindendir.²⁶⁴ Daha sonra ismi, mu'reb ve mebnî şeklinde ikiye ayırır.

İsmin mu'reb kısmında ilk önce i'rabın tanımını verir. **İ'rab**, (kelimenin) sonunu değiştiren şeydir. O, fâiliyet için ref, mef'ûliyet için nasb, izâfet için de cer'dir²⁶⁵, şeklinde tanımlayarak âmil konusuna geçer.

Âmil, i'rabın gerektirdiği (şeyin) kendisiyle gelmesidir. Bu tanımlı yaparak müfred, cem-i mükesser, cem-i müennes sâlim ve gayr-i munsarîf kelimenin i'rab alametlerini ele alır.²⁶⁶ Sonrasında esmâ-i sitte konusuna girer.

Esmâ-i sitte (altı isim) denilen "أخ وأب وحم وهن وفوه وذو" kelimeleri mütekellim yâ'sının dışındaki bir şeye, Tesniye halinde zamire, Cemi müzekker sâlim kelimeye izâfe edildikleri zaman i'rab alametleri nasıl olur? Bunun üzerinde kısaca durmuştur.²⁶⁷ Bundan sonra takdîrî i'rab konusuna değinir.

Takdîrî İ'rab "عصا" ve "قاض" gibi örnekleri vererek kelimelerin özürü veya söylenmesi ağır olmalarından dolayı i'rabın takdiri olarak verildiğini belirtir.²⁶⁸ Sükûnî burada zikredilmesi gereken Lâfzî İ'rab konusuna değinmeden Gayr-i munsarîf konusuna girer.

Gayr-i munsarîf, kendisinde dokuz illetten iki illet bulunandır. Dokuz illet şunlardır: "عدل، وصف، تأنيث، معرفة، عجمة، جمع، تركيب، ألف ونون زائدتين، وزن الفعل" müellif bu illetleri teker teker ele aldıktan sonra Gayr-i munsarîfa tesir eden alemiyetin nekre yapılması mevzusuna girer. Gayr-i munsarîfa tesir eden alemiyyet nekre yapıldığında munsarîf olur. Çünkü diğer yedi illette şart iken "عدل" ve "وزن"

²⁶² Bkz. Tahkikli Metin, s. 117.

²⁶³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 117.

²⁶⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 118.

²⁶⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 118.

²⁶⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 118.

²⁶⁷ Bkz. Tahkikli Metin, s. 118.

²⁶⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 119.

الفعل" illetlerinde şart değil sadece sebeblerinden biridir. Daha sonra Sibeveyhi'den "احمر" örneğini getirir. Müellif Sibeveyhi'nin görüşüne itibar eder. Alem olan "احمر" gibi kelimeler aslî olan vasfiyyeti, kelime nekre kılındıktan sonra da devam ettiğinden Sibeveyhi, kelimenin gayr-i munsarifliği ile hükmetmektedir.²⁶⁹ Müellif, diğer konuların aksine Gayr-i munsarif konusunu daha detaylı bir anlatımla ele almıştır.²⁷⁰

Müellif, **Merfûat** kısmına müstakil bir başlık ayırmıştır. Burada Merfû isimlerin kapsadığı konuları ele almıştır. İlk fâil konusuyla başlar.

Fâil, fiil veya şibih fiilin kendisiyle kaîm olduğu, üzerine takdîm olunduğu veya isnad olunduğu (isim)dir, şeklinde tanımladıktan sonra fâilin mef'ûl üzerine takdim ve te'hirine değinir. Fâil ve mef'ûlde i'rab ve kârine yok olursa ya da fiile muttasıl olursa ya da mef'ûl "لِ" veya "لِ" manasında olan (başka bir şey)'den sonra gelirse fâilin mef'ul üzerine takdim etmesi (önüne geçmesi) vâcibdir. Ardından fâilin mef'ûlden te'hiri (geriye alınması)'ne değinir. Fâilin mef'ûlene bir zamir bitiştiğinde ya da fâil "لِ" veya "لِ" manasında olan (başka bir şey)'den sonra gelirse ya da fâilin mef'ûlü, (fiile) muttasıl olarak bitişirse, fâilin mef'ûlden te'hiri vâcibdir.²⁷¹

Fâil konusunun sonunda **Nâib-i Fâil** konusuna şöyle değinir: Mechûl (Nâib-i Fâil) de fâilin hazfedilip mef'ûlun onun yerine geçmesidir.²⁷²

Mübtedâ konusunu kısa bir şekilde tanımlar: Mübtedâ, lâfzî amillerden mücerred (soyutlanan) müsnedün ileyh olan bir isim ya da nefy ve istifhâm harfinden sonra gelen sıfattır. Mübtedâ nefy ve istifhâm harfinden sonra geldiğinde açık ismi ref eder.²⁷³ Bu kısa tanımlı ve açıklamayı yaptıktan sonra haber konusuna girer. Burada mübtedâ ve haberin özelliklerini birlikte ele alır.

Haber: Mücerred müsnedün bih'tir.²⁷⁴ Müellif bu tanımlı yaptıktan sonra haber başlığının altında mübtedânın takdimi ve te'hiri, mübtedâ ve haberin bazı

²⁶⁹ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sibeveyh, **el-Kitap**, (nşr. Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetü'l- Hancı, 3. Baskı, Cilt: 3, Kahire, 1988, s. 193.

²⁷⁰ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 119-120.

²⁷¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 121.

²⁷² Bkz. Tahkikli Metin, s. 121.

²⁷³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 122.

²⁷⁴ Bu tanım çok kapalı olduğu için daha anlaşılır bir tanıma müracaat ettik. Haber: "lâfzî amillerden soyutlanmış olup kendisiyle isnadın yapıldığı (mübteda tarifinde geçen) sıfattan ayrı bir özellik

hallerini, mübtedâ'nın şart manasını ihtiva etmesi, mübtedâ ve haberin hazfi gibi durumlara değinir.²⁷⁵

Mübtedâ da asıl olan (haberine üzerine) takdim edilmesidir. Eğer mübtedâ kendisi için sadrı kelâm olan mana üzerine şâmil olursa ya da mübtedâ ve haber her ikisinde ma'rife veya eşit olsalar ya da haber mübtedâ için fiil şeklinde gelirse mübtedâ'nın habere takdimi vâcibdir. Müfred haber, kendisine kelâmın başında gelme hakkı bulunan bir kelimeyi içine aldığı zaman ya da haber mübtedâyı sahih kılan bir şey olursa ya da mübtedâ da, haberin müteallıkına gelen bir zamir varsa ya da haber "أَنَّ" (cümlesi)'nden haber ise mübtedâ'nın te'hiri (haberine mübtedâyı takdim etmesi) vâcibtir.²⁷⁶ Müellif daha sonra mübtedâ'nın şart manasını ihtiva etmesine değinir.

(Mübtedâ da) bazen şart manası bulunur ki bu durumda haberine fa' (ف) nın dâhil olması sahih olur. (Kendisinde şart mânâsı bulunan mübtedâ), fiil veya zarf ile ismi mevsûl, ya da (fiil veya zarf ile) vasıflanmış nekre bir (isim)dir. "ليت" ve "لعل" ise bu duruma manidir.²⁷⁷ Müellif bunu işledikten sonra mübtedâ ve haberin hazfi durumuna girer.²⁷⁸

Mübtedâ, kendisine delalet edecek bir karine olduğunda bazen düşürülebilir. Haber de öyle. Haber kendisinin yerine lüzumlu bir şey geçirildiğinde zorunlu olarak hazfedilir.²⁷⁹ Daha sonra konu hakkında bu örnekleri verir:

"لولا زيدٌ لكان كذا" و "ضربني زيدًا قائمًا" و "كلَّ رجلٍ وضيعته" و "لعمرك لأفعلن كذا"

Müellif bu örnekleri verdikten sonra "إِنَّ" ve **Benzerlerinin Haberi** konusunu inceler.

"إِنَّ" ve benzerlerinin haberi, "إِنَّ" ya da benzeri harfler geldikten sonra müsned kelimedir. Haberi mübtedâ'nın haberine benzer. Ancak haberi zarf olduğu durumlar hâricinde, takdim yapılırken mübtedânın haberine benzemez, sadece haber

arzeden bir isimdir." (Bkz: İbni Hacıb, **el-Kâfiye** (trc. Mehmet Selim Bilge), Sağlam Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 16)

²⁷⁵ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 122-123.

²⁷⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 122.

²⁷⁷ Yani mübtedâ'nın haberine fa' (ف) nın dâhil olması bu duruma manidir.

²⁷⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 122.

²⁷⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 122.

zarf olursa takdim eder.²⁸⁰ Müellif konu hakkında bu kısa tanım ve açıklamayı yaptıktan sonra “**Cinsini Nefyeden "لا" nın Haberi**” konusuna geçer.

Cinsini nefyeden "لا" nın haberi, "لا" dâhil olduktan sonra müsned olur. Çoğu zaman hazfedilir.²⁸¹ Bu konuyu kısaca ele aldıktan sonra "ليس" ye benzeyen "ما" ve "لا" nın ismine geçer.

"ليس" ye Benzeyen "ما" ve "لا" nın ismi, "ما" ve "لا" dâhil olduktan sonra müsnedün ileyh olur.²⁸²

Müellif, bu kısımda yer alması gereken "كان" ve benzerlerinin ismi konusuna her nedense yer vermemiştir. Fakat "كان" ve benzerlerinin haberi konusunu mansûbat kısmında işlemiştir.

Sükûnî, merfûat kısmında merfû olan isimleri inceledikten sonra **mansûbata** giriş yapar. Mansûbata müstakil bir başlık ayırarak mansûb isimlerin ihtiva ettiği konuları teker teker ele alır. İlk önce Mef'ûlün mutlak'ı işler.

Mef'ûlün mutlak, kendi manasında zikredilmiş bir fiilin yapmış olduğu şeyin ismidir. Te'kit, nevî ve adet olur. Müellif daha sonra Mef'ûlün mutlakın tesniye ve cemi haline değinir. Bunları ele aldıktan sonra Mef'ûlün mutlakın hazfedilmesi konusunu inceler. Kendisine delalet edecek bir karine bulunduğunda fiil hazfedilebilir, der.²⁸³ Sonrasında şu örneği verir: "خيرٍ مقدمٍ"

Müellif Mef'ûlün mutlakın fiilinin semaî olarak hazfedilmesine şu kelimeleri: "سَقِيًّا وَرَعِيًّا وَخِيَّةً وَجَدْعًا وَحَمْدًا وَشُكْرًا وَعَجَبًا" örnek vererek değinir.

Mef'ûlün mutlakın fiilinin kıyasî olarak hazfedilmesini ise altı durumda inceler.

1. (Mef'ûlün mutlakın) kendisine haber olamayacağı isme dâhil olan nefy veya nefy mânâsından sonra müsbet olarak vaki olması veya tekrarlanması

Şu örnekleri verir: "ما أنت إلا سيرا" و "إمّا أنت سيرا" و "زيد سيرا سيرا"

2. (Mef'ûlün mutlakın) kendisinden önce geçen cümlelerin mazmûnunun (manasının) eserine açıklama olarak vaki olması

²⁸⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 123.

²⁸¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 123.

²⁸² Yani "ما" ve "لا" dâhil olduktan sonra müsnedün ileyh konumundaki mübtedâdır.

²⁸³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 123.

Şu ayeti örnek verir: ²⁸⁴ ﴿ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءٌ ﴾

3. (Mef'ûlün mutlak) kendi manasına gelen isim ve ismin sahibi üzerine şâmil olan bir cümleden sonra ılac (uzuvlardan çıkan bir ses) olduğu halde teşbih için vaki olması

Şu misali getirir: "مررت به فإذا له صوتٌ صوتٌ حمارٍ"

4. (Mef'ûlün mutlakın) kendisinin manasından başka bir mana taşınması ihtimali olmayan bir cümleden sonra vaki olması

Örnek: "له علي ألف درهمٍ اعتراضاً"

5. (Mef'ûlün mutlakın) kendisinin manasından başka bir mana taşınması ihtimali olmayan bir cümleden sonra vaki olması

Misal: "زيد قائمٌ حقاً"

6. (Mef'ûlün mutlakın) tesniye şeklinde vaki olması²⁸⁵

Örnek: "لبيك"

Sükûnî, Mef'ûlün mutlak konusuna bu şekilde değindikten sonra Mef'ûlün bih konusunu inceler.

Mef'ûlün bih'i, Fâilin yaptığı işin kendisi üzerine vaki olması şeklinde tanımlar. (Mef'ûlün bih) bazen fiilin önüne geçebilir. Müellif bu kısa tanım ve açıklamayı yaptıktan sonra Mef'ûlün bih'in âmilinin hazfedilmesi konusunu inceler. Vucûben hazfedilmesini dört mevzuda açıklar.²⁸⁶

Birincisi: " و"نفسه" و"واتتهوا خيراً لكم" و"أهلاً وسهلاً" Birincisi: " و"نفسه" و"واتتهوا خيراً لكم" و"أهلاً وسهلاً" terkiplerindeki semâî lafızlardır.

İkincisi: Münâdâdır. **Münâdâ**, "أدعو" (fiilinin) yerine geçen lâfzî veya takdirî bir harf vasıtasıyla yönelmesi istenendir.²⁸⁷

Üçüncüsü: Tefsir edilmek suretiyle âmili gizlenen mef'ûldür.²⁸⁸

Dördüncüsü: Tahzîrdir.²⁸⁹

²⁸⁴ Muhammed, 47/4

²⁸⁵ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 123-124.

²⁸⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 124.

²⁸⁷ Bkz. Tahkikli Metin, s. 125.

²⁸⁸ Sükûnî bu mevzuyu "Tefsir Şartı Üzerine Zamirler" konusunda ele almıştır. (Bkz. Tahkikli Metin ss. 126-127.)

²⁸⁹ Sükûnî bu mevzuya "Tahzîr" konusunda değinmiştir. (Bkz. Tahkikli Metin s. 127.)

Mef'ûlun fih, kendisi zaman veya mekâna ait olduğu halde içinde zikri geçen işin yapıldığı şeye denir. Mef'ûlun fihin mansub olmasının şartı kendisine "في" harfinin takdir edilmesidir. Sükûnî bu tarif ve açıklamayı yaptıktan sonra Mef'ûlun fih'i zaman ve mekân zarfları açısından değerlendirir.²⁹⁵ Daha sonra "Mef'ûlun leh" konusuna girer.

Mef'ûlun leh'i şöyle açıklar: O, zikredilen fiil kendi sebebi için yaptığı şeye denir.²⁹⁶ Şu misalle pekiştirir: ضربته تأدياً

Mef'ûlun leh'in lâfzen mansub olmasının şartını ise "اللام" harfi cerinin takdir edilmesine bağlar. Sonrasında "Mef'ûlun meah" konusunu inceler.

Mef'ûlun meah'ı şu şekilde tarif eder: O, lâfzî ya da mânevî fiilin mâmûlüne eşlik etmek için "الواو" harfinden sonra zikredilen şeydir.²⁹⁷ Daha sonra mef'ûlun meah'ı lâfzî ve mânevî olarak ayrı ayrı değerlendirir. Mef'ûller konusunu bitirerek "Hâl" konusunu inceler.

Sükûnî, hâl konusunu şöyle tanımlar: **Hâl**, ister lâfzî ister mânevî olsun fâil ya da mef'ûlun durumunu beyan eden şeydir.²⁹⁸ Şu örnekle pekiştirir: "ضربت زيداً" Müellif hâl'in tanımını yaptıktan sonra hâl'in âmili, şartı, haber cümlesi olarak gelmesi, âmilinin hazf edilmesi gibi mevzuları inceler.²⁹⁹ Sonrasında "Temyiz" konusuna giriş yapar.

Temyiz'i şu şekilde tarif eder: **Temyiz**, mezkûr veya mukadder olan zattan, kapalılığı kaldıran şeydir.³⁰⁰ Bu tanımlı yaptıktan sonra temyiz'i iki kısma ayırır:

Birinci kısımda; miktar olan müfred kelimedden kapalılığını kaldırma, temyiz eğer cins olursa, müfred olan miktar tenvin ya da tesniye nûn-u ile tamam olursa, miktar olmayan müfreden kapalılığı kaldırma gibi temyizin müfred halini ele alır.³⁰¹

İkinci kısımda ise; kapalılığı mukadder zattan kaldıran temyiz, izâfette bulunan nisbetten kapalılığı kaldırma, temyiz, kendisinden nasb edildiği isme itlak

²⁹⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 128.

²⁹⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 128.

²⁹⁷ Bkz. Tahkikli Metin, s. 128.

²⁹⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 128.

²⁹⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 129.

³⁰⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 129.

³⁰¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 129.

edilmesi sahih olan bir isim olursa, temyiz sıfat bir kelime ismi fâil veya ismi mef'ûl gibi olursa vb. mevzulara değinir.³⁰² Daha sonra “**Müstesna**” konusunu inceler.

Sükûnî, müstesnayı muttasıl ve munkatı olmak üzere iki kısma ayırır. İlk önce muttasıl olan müstesnayı ele alır. Muttasıl olan müstesna “إِلَّا” ve benzerleriyle melfuz veya mukadder olan muhtelifleri arasından çıkartılandır. Munkatı ise “إِلَّا” ve benzerlerinden sonra gelip muhtelifleri arasından çıkartılmayandır.³⁰³

Sükûnî, bu iki kısma değindikten sonra,

- Müstesnâ olumlu bir cümlede sıfat olmayan “إِلَّا” dan sonra gelirse,
- Müstesnâ minh üzerine önüne gelirse,
- Munkatı olursa,
- "خلا" و "عدا" dan sonra gelirse,
- "ما خلا" و "ما عدا" و "ليس" و "لا يكون" dan sonra gelirse;
- Müstesnâ’nın, müstesna minhden bedel kılınması;
- Müstesnâ, âmillerin gereğine göre i’rab edilmesi;
- Müstesnâ’nın, müstesna minhun lafzına hamledilip bedel yapılması;
- Müstesnâ, "غير" و "سوى" و "سواء" kelimelerinden sonra gelirse;
- İstisnâ’da kullanılan "غير" kelimesinin i’rabı;
- “إِلَّا” kelimesinin sıfatlıkta "غير" kelimesine haml olunması;
- "سوى" و "سواء" kelimelerinin i’rabı gibi müstesnâ’nın çeşitli hallerini ele alıp incelemiştir.³⁰⁴ Daha sonra ("**كان**" ve **Benzerlerinin Haberi**) konusuna giriş yapar.

“**كان**" ve benzerlerinden birinin dâhil olmasından sonra müsneddır.” Sükûnî, bu tarifi yaptıktan sonra "**كان**" ve benzerlerinin haberinin hükmü, haberi mârife olduğu zaman ki durumu, haberinin âmili olan fiilin hazfedilmesi gibi mevzulara

³⁰² Bkz. Tahkikli Metin, s. 129.

³⁰³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 130.

³⁰⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 130.

değindir.³⁰⁵ Konuyu bu şekilde ele aldıktan sonra ("إِنَّ" ve Benzerlerinin İsmi) konusunu inceler.

Sükûnî, bu konuyu "إِنَّ" ve benzerlerinden birinin dâhil olmasından sonra müsnedün ileydir³⁰⁶, şeklinde kısa bir şekilde değinerek “Cinsini Nefyeden "لَا" ile Mansub Olan” konusuna geçer.

Cinsini nefyeden "لَا" ile mansub olan, "لَا" dâhil olduktan sonra müsnedün ileyih olur. Müsnedün ileyhte "لَا" yı takip eden, nekre olduğu halde muzaf veya şibih muzaf olur. Bu açıklamayı yaptıktan sonra "لَا" müfred veya marife olursa gibi "لَا"nın hallerini değerlendirir. Daha sonra "لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ" misalini getirerek burada beş vecih caiz olur, der.³⁰⁷ Sonra teker teker ele alarak şöyle açıklar:

- Birincisi, iki ismin fethalanmasıdır.
- İkincisi, ikinci ismin nasbıdır.
- Üçüncüsü, ikinci ismin ref'i'dir.
- Dördüncüsü, iki ismin de ref'i'dir.
- Beşincisi, birinci ismin ref'i, ikinci ismin fethalanmasıdır.

Bu başlık altında "لَا"nın mebnî olan isminin sıfatı, "لَا"nın mebnî olan isminin lafzı ve mahallî üzerine atfedilmesi gibi mevzulara değindikten sonra ("ليس" ye Benzeyen "مَا" ve "لَا"nın Haberi) konusuna geçer.

Sükûnî, "ليس" ye benzeyen "مَا" ve "لَا"nın haberi "مَا" ve "لَا" dâhil olduktan sonra müsned olur, şeklinde açıklar. Daha sonra "لَا" ile beraber "إِنَّ" kelimesi ziyade edildiği zaman, nefy "لَا" ile bozulduğu zaman, haber öne geldiği zaman "مَا" ve "لَا"nın haberi üzerine muceb bir atıf harfiyle affedildiği zaman gibi "مَا" ve "لَا"nın çeşitli hallerini inceler.³⁰⁸ Bu konuyla mansûbat kısmını bitirir.

Sükûnî, mansûbat kısmında mansûb olan isimleri inceledikten sonra **mecrûrat** kısmına giriş yapar. Mecrûrata da müstakil bir başlık ayırarak mecrûr

³⁰⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 131.

³⁰⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 131.

³⁰⁷ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 131-132.

³⁰⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 132.

isimlerin ihtiva ettiği konuları birer birer ele alır. İlk önce “**Muzafun İleyh**” konusunu işler.

Sükûnî, muzafun İleyh’i, lâfzen harfi cer vasıtasıyla veya harfi cer murad olduğu halde takdîren kendine bir şey nisbet edilen her isimdir. Harfi cerrin takdir edilmesinin şartı, muzafın izâfetten dolayı tenviden soyutlanmış bir isim olmasıdır, şeklinde açıkladıktan sonra mânevî ve lâfzî izâfet şeklinde ikiye ayırır.³⁰⁹ İlk **mânevî izâfeti** açıklar.

Mânevî izâfet de muzaf kendi ma’mulüne izafe edilen sıfat cinsinden başka bir şey olur. Muzafun ileyh muzafın cinsinden ise, izâfet "من" manasında olur. Muzafun ileyh muzafın zarfı ise izâfet "في" manasında olur. Muzafın cinsi veya zarfı olmadığı durumda ise "اللام" manasındadır.³¹⁰

Sonrasında muzafun ileyh’in mârife ve nekre ile mânevi izâfetin şartı gibi mevzuları ele alır. Daha sonra **lâfzî izâfete** geçer.

Lâfzî izâfeti de muzafın mâ’mulüne muzaf bir sıfat olmasıdır. Sadece lafızda hafiflik ifade eder, şeklinde açıklayarak; mevsûf olan kelimenin sıfatına izâfe edilmesi, umum ve husus konusunda muzafun ileyhe benzeyen isimlerin izâfe edilmesi, sahih bir isim veya sahih isme ilhak edilen bir ismin mütekellim yâ’sına izâfe edilmesi, mütekellim yâ’sına izâfe edilen ismin sonu "و", "ي", "أ" harflerinden biri olursa³¹¹ ... gibi muzafun ileyh’in bazı hallerine değinerek “**Tâbi’ler**” kısmına geçer. İlk önce tevabi’nin tarifini yapar ardından diğer tâbi’lere geçer.

Sükûnî, tevabi’ hakkında şu kısa tarifi yapar: **Tevabi’**, ikinci derecede olup birinci derecedekinin i’rabıyla aynı cihetten i’rab alandır.³¹² Sonra “sıfat” konusunu işler.

Sıfat, mutlak olarak metbû’undaki bir manaya delalet eden tâbidir. Ona göre sıfatın faydası tahsis veya açıklamadır. Daha sonra zamirin mevsuf olması; sıfatı, mevsûfun haliyle ve mevsûfun müteallikının haliyle vâki olmasını inceler.³¹³ Ardından “Atıf” konusuna geçer.

³⁰⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 133.

³¹⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 133.

³¹¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 133.

³¹² Bkz. Tahkikli Metin, s. 134.

³¹³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 134.

Atıf, metbu’u ile birlikte nisbet ile kastedilen tâbidir.

Tâbi, merfû muttasıl zamire atfedildiği zaman munfasıl bir zamirle te’kid edilip ondan sonra atfedilir. Misal: "ضربت أنا وزيد" gibi

Ancak (merfû muttasıl zamir ile atfedildiği şeyin arasına) fasıla girerse o zaman munfasıl zamirle te’kid yapılmaz. Misal: "ضربت اليوم وزيد" gibi.

Tâbi, mecrur zamiri üzerine atfedildiği zaman harfî cer mâtufâ iade olunur.

Sükûnî, atıf hakkında yukarıdaki açıklamaları yaptıktan sonra mâtufun hükmünü ele alır. Sonrasında muhtelif iki amilin iki mâ’mül üzerine atfedilmesine değinir.³¹⁴ Ardından “**Te’kid**” konusuna geçer.

Sükûnî, te’kid’i, metbû’unun durumunu nisbet veya şumûlda pekiştiren bir tâbidir, şeklinde tarif ederek lâfzî ve mânevî olmak üzere ikiye ayırır. Lâfzî te’kid, birinci lafzın tekrarından ibarettir. Mânevî te’kid ise, sınırlı lafızlara mahsûstur. Bu lafızlar şunlardır: "نفسه وعينه وكلاهما وكله وأجمع وأكثع وأبتع وأبصع" bu kelimelerin çeşitli hallerine değindikten sonra “**Bedel**” konusuna geçer.³¹⁵

Sükûnî, bedel konusunu şu şekilde tarif eder: Bedel, metbûya nisbet edilen şey ile kastedilen tâbidir. Bedel’i dört kısma ayırır:

1. Bedel-i kül:
2. Bedel-i ba’z:
3. Bedel-i iştimal:
4. Bedel-i galat:

Bu dört kısmı teker teker açıkladıktan sonra bedel ile mübdelün minh’in, mârife veya nekre durumunu, bedel ile mübdelün minh’in ismi zahir veya zamir durumunu inceler.³¹⁶ Ardından “**Atf-ı beyan**” konusuna geçer.

Atf-ı beyan’ı da şöyle açıklar: Sıfat olmayan ve metbû’unu açıklayan tâbidir.³¹⁷ Şu örnekle konuyu pekiştir: "أبو حفص عمر"

³¹⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 134.

³¹⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 135.

³¹⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 135.

³¹⁷ Bkz. Tahkikli Metin, s. 135.

Müellif, böylece tâbi'ler kısmını bitirerek mebnîler kısmına geçer. **Mebnîler**'e müstakil bir başlık ayıran Sükûnî, mebnî olan isimler'in ihtiva ettiği konuları birer birer ele alıp inceler.

Sükûnî, ilk önce mebnî'nin tarifini yaparak bu kısma başlar. **Mebnî**, asıl mebniye benzeyen ve âmilleriyle birlikte sonu değişmeyendir, şeklinde açıklayarak ardından mebnî olan isimlerin hangileri olduğunu belirtir. Mebnîler; zamirler, ismi işaretler, mevsûller, isim fiiller, asvât (sesler), mürekkebat, kinâyeler ve bazı zarflardır, der. Daha sonra bu mebnîleri teker teker ele alır.³¹⁸ İlk önce zamirler konusunu inceler.

Müellif, zamir'i şu şekilde açıklar: **Zamir**, mütekellim, muhâtab veya gâib için ya da lafzan, mânen veya hükmen zikri geçen gâib için konulandır. Daha sonra zamir'i muttasıl ve munfasıl şeklinde ikiye ayırır. Munfasıl zamir kendi başına müstakildir; munfasıl öyle değildir, şeklinde değinir. Ardından zamir'i, i'rab bakımından ele alır.³¹⁹

Sükûnî, zamir'i beş kısma ayırır. Bu beş kısmı şu şekilde ele alır:

Birincisi: "ضربتُ" إلى "ضربن"

İkincisi: "أنا" إلى "هنّ"

Üçüncüsü: "ضربني" إلى "ضربهنّ"

Dördüncüsü: "إيّاي" إلى "إيّاهنّ"

Beşincisi: "غلامي" و"لي" إلى "غلامهنّ" و"لهنّ"

Ardından zamirin âmilinin önüne gelmesi, iki zamirin bir araya gelmesi, mübtedâ ve haberin arasının merfû bir zamirle ayrılması, şan ve kıssa zamiri gibi zamirin içindeği mevzulara değinir.³²⁰ Bu konudan sonra mebnîler arasında yer alan "**İsm-i İşâret**" konusunu inceler.

Sükûnî, ism-i işâret'i şöyle açıklar: İşâret edilen isim için vazedilen şeye denir. Ardından müzekker için ismi işâret, müennes için ismi işareteleri ve bunların tesniye, cemi hallerini ele aldıktan sonra ism-i işâretin hitab harfleri ile

³¹⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 136.

³¹⁹ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 136-137.

³²⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 137.

kullanılmasına değinir.³²¹ Bu konudan sonra bir diğer mebnî olan “**Mevsûl**” konusuna giriş yapar.

Müellif, mevsûlü şöyle açıklar: Cüz (cümle) olarak ancak sıra ve aid ile tam olan şeydir. Mevsûlün sırası ancak haber cümlesi olur. Aid ise mevsûlü ifade eden zamirdir. Elif-lâm’ın "ال" sırası ismi fâil veya ismi mef’ûldür. Sükûnî, mevsûlü bu şekilde açıkladıktan sonra mevsûl isimlerin hangileri olduğunu ve bunların çeşitli hallerine değinir.³²² Ardından “**İsim Fiiller**” (Fiil manasında olan isimler) konusunu ele alır.

Sükûnî, isim fiiller’in emir veya mâzi manasında olduğunu belirttikten sonra "رويد وهيهات" örneklerini verir. Daha sonra konuyu şöyle devam ettirir: Mücerredten türetilen ve emir manasında olan "فعال" kıyâsidir, "نزال" gibi. "فعال" vezni mastar olduğu halde mârife ve sıfattır, "فجار وفساق" gibi. (mastar olduğu halde mârife ve sıfat olan) "فعال" mebnidir. "فعال" vezni müennes şahıslara alem olması "قَطَام" gibi. Ardından Hicaz ehli ve Temim kabilesinin isim fiilleri nasıl kullandığını ele alır.³²³ Bu konunun ardından “Esvât” (ses isimleri) konusuna giriş yapar.

Esvât, Kendisiyle bir sesin hikâye edildiği veya hayvanlara seslenildiği lafızlara denir. "غَايَ" (gâk) ve "نَحَّ" (nah) gibi.³²⁴ Bu konudan sonra “**Mürekkebat**” (Mürekkeb isimler) konusunu ele alır.

Mürekkebat, aralarında nisbet bulunmayan iki kelimenin terkibinden meydana gelen isimlere denir. Eğer ikinci cüz harf’ı tazammun ederse mebnî olur. "خمسة عشر" ve benzerleri gibi. Ancak "اثني عشر" müstesnâdır. Eğer ikinci cüz harf’ı tazammun etmezse, fasih lehçeye göre birinci cüz mebnî ikinci cüz mu’reb olur, "بعلبك" gibi.³²⁵ Bu konunun ardından Sükûnî “**Kinâyeler**” konusuna geçer.

Kinâyât, aded için olan "كم وكذا", konuşma için olan ise "كيت" ve "ذيت" dir. Daha sonra istifhâm ve haberiyye için olan "كم" in mümeyyizinin i’rabı, "كم" lafzının daima sözün başında gelmesi, "كم" in çeşitli hallerinin i’rabı, "كم" lafzından önce harfî cer ve muzafın olup olmaması, "كم" lafzından önce veya sonra zarf

³²¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 137.

³²² Bkz. Tahkikli Metin, s. 138.

³²³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 139.

³²⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 139.

³²⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 139.

gelmesi ve "كم" in mümeyyizinin hazfedilmesi gibi kinâyelerin içerdği konulara değinir.³²⁶ Ardından “Zarflar” konusunu işler.

Sükûnî, mebnî olan zarflar konusunu şu şekilde ele alır:

"لا غير" ve "بعد" gibi zarflardan bazıları vardır ki izâfetten kesilmiştir. "ليس غير" ve "حسب" lafızları da izâfetten kesilen zarflar gibi değerlendirilir.

"حيث" : Çoğunlukla cümleye izâfe edilir.

"إذا" : Gelecek zamanla ilgili şart manasını içerir. Bundan dolayı kendisinden sonra fiil gelmesi tercih edilir. Bazen bu "إذا" müfâcaa (ansızın) manasında kullanılır. Kendinden sonra mübtedâ gelir.

"إِذَا" : Mâzi (geçmiş zaman) için kullanılır. Arkasından isim ve fiil cümleleri vaki olur.

"أَيَّ" ve "أَيْنَ" : Bu iki lafız mekân içindir. Şart ve istifhâm manasındadırlar.

"مَتَى" : Şart ve istifhâm manasında olduğu halde zaman içindir.

"أَيَّانَ" : İstifhâm manasında olduğu halde zaman içindir.

"كَيْفَ" : Bir şeyin durumunun istifhâmı içindir.

"مَنْذَ" ve "مَنْذَ" : Kendilerinden önceki fiilin süresinin başlangıç zamanının manasına gelirse, bunlardan sonra müfred ve mârife bir isim gelir. Eğer geçmiş olan fiilin zamanının tamamını ifade ederlerse bunlardan sonra aded ile kasd olunan zaman gelir.

"لَدَى" و "لَدُنْ" و "لَدُنْ" و "لَدِنْ" و "لَدَنْ" و "لَدُ" : Mebnî olan zarflardandır.

"قَطُّ" : Menfî olan mâzi fiil içindir.

"عَوْضُ" : Müstakbel fiil içindir.

Muzaf olan zarfların fetha üzerine mebni olması caizdir. "مثل" ve "غير" lafızları ما, أن ve أن harflerinden biriyle birlikte geldikleri gibi.³²⁷

Sükûnî, zarflar konusu ile mebni olan isimleri bitirerek isme mevzu bahis olan muhtelif konulara değinir. Bu kısımda ilk ele aldığı konu “Mârife ve nekre” konusudur.

³²⁶ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 139-140.

³²⁷ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 140-141.

Müellif, Mârife ve nekre konusunu şu şekilde inceler: **Mârife**, bir şeyin malum olan zatına karşı vaz olunan isimdir. O da altı kısımdır:

1. Zamirler
2. Alemler (Özel isimler)
3. Mübhemat (İşaret isimleri ve mevsûller)
4. Elif-lâm "ا" ile mârife olan isimler
5. Nidâ ile mârife olan isimler
6. Mânevi izâfetle bu zikredilenlerden birine muzaf olan isimler³²⁸

Ardından alem'in tarifini yapar. **Alem**: Başkalarını kapsamadığı halde muayyen olan bir zat için vaz olunan isimdir. Mârifelerin en mârifesi mütekellim zamirleri sonra muhatab zamirleridir.³²⁹ Bu tanım ve açıklamadan sonra nekre'yi tanımlar.

Nekre, muayyen olmayan bir şeye vaz olunan isimdir.³³⁰

Sükûnî, Mârife ve nekre konusuna bu şekilde değindikten sonra "Sayı isimleri" konusuna giriş yapıp şu şekilde inceler:

Sayı isimleri, Eşyânın ferdlerinin kemiyeti için vaz olunan isimlerdir. Sayı isimlerinin asıl kökleri: Birden ona kadar olan sayılar, yüz ve bin sayılarıdır. Bu tanım ve açıklamadan sonra; müfred müzekker ve müennes için, tesniye müzekker ve müennes için 1 ve 2 sayılarının kullanımı, 3-10 arasındaki sayıların müzekkerler ve müennesler için kullanımı, 11 ve 12 sayılarının müzekkerler ve müennesler için kullanımı, 13-19 arasındaki sayılarının müzekkerler ve müennesler için kullanımı, 9-90 arasındaki sayılarının müzekkerler ve müennesler için kullanımı, 100 ve 1000 sayılarının müzekkerler ve müennesler için kullanımı, 200 ve 2000 sayılarının müzekkerler ve müennesler için kullanımı, "ثمان عشري" lafzındaki yâ harfinin fethalanması, "ثمان عشري" deki yâ harfinin hazfedilmesi gibi sayı isimleri ile ilgili bilgiler verir.³³¹ Daha sonra sayıların temyizine geçer.

³²⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 141.

³²⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 141.

³³⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 141.

³³¹ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 141-142.

3-10 arasındaki sayıların temyizi, 11-99 arasındaki sayıların temyizi, 100 ve 1000'in temyizi'ne değindikdikten sonra sayı isimleri ve temyizi ile ilgili şu açıklamayı yapar: Eğer mâdud (adedlenen) müennes, lafızda müzekker olursa ya da mâdud müzekker, lafız müennes olursa aded de iki vecih câiz olur. "إثنان" ve "واحد" lafızları mümeyyizle beraber zikredilmez.³³² Müellif, bu açıklamayla birlikte sayı isimleri konusunu bitirerek “**Müzekker ve müennes**” konusuna geçer.

Sükûnî, müzekker ve müennes konusunu şu şekilde ele alır: **Müennes**, lâfzen veya takdire, kendisinde te'nis alâmeti bulunan isimdir. **Müzekker** ise bunun tersidir. Te'nis alâmeti tâ (ة) ile elif-i maksûre (ى) ve elif-i memdûde (اء) harfidir. Müellif, müennesi hakikî ve lâfzî olmak üzere ikiye ayırır ve bunları ayrı ayrı açıklar. Sonrasında müennese bir fiil isnad edilirse, hakiki müennes olmayan bir ismi zâhire fiil isnad edilirse, cem-i müzekker sâlimin haricinde mutlak ceminin zâhirinin hükmü ve cem-i müzekker sâlimin dışında âkilin zamiri gibi müzekker ve müennesin içerdiği konulara değinir.³³³ Müellif bu konunun ardından “Müsenna” konusuna geçer.

Sükûnî, müsenna konusunu şöyle izah eder: **Müsenna**, müfredinin cinsinden bir benzerinin bulunduğu delalet etmek üzere, sonuna bir elif (ل) veya bir önceki harfi meftuh bir yâ (ي) ile meksur bir nûn'un (ن) bitiştiği isimdir. Meksûr olan isim sülasi ise elif'i vav'dan munkalib olursa tesniyesi de vav'a kalbolunur. Eğer elif yâ'dan munkalip ise yâ'ya kalbolur. Memdud olan isim, eğer hemzesi asıl ise tesniyesinde hemze sabit kalır. Eğer te'nis elifinden munkalib ise tesniyesinde vav'a kalb olur, değilse iki vecih câizdir. Tesniye nun-u izâfetten dolayı hazfedilir. Te'nis tâ'sı "خصيان وألبان" lafızlarında hazfedilir.³³⁴ Müellif bu konudan sonra “**Mecmû**” (Cem'i isim) konusuna geçer.

Sükûnî, mecmû'yu, müfredini oluşturan harflerin suret bakımından değişmesiyle fertler üzerine delalet eden bir isimdir, şeklinde tarif ettikten sonra sahih ve mükesser olmak üzere ikiye ayırır. Sahih olan cemiye de müzekker ve müennes olarak iki kısma ayırır. İlk önce sahih olan müzekker cemiye (Cem-i

³³² Bkz. Tahkikli Metin, s. 142.

³³³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 142.

³³⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 143.

müzekkeri sâlim) ele alıp açıklar. Ardından sahih olan müennes cemi (Cem-i müennes sâlim) hakkında bilgi verir. Sonra cem-i teksir'i ele alıp şöyle açıklar: Müfredinin binası değişen bir lafızdır. Arkasından cem-i killet'in şu dört veznini "أَفْعَالٌ وَأَفْعَلَةٌ وَأَفْعَلَةٌ" vererek şöyle bir açıklama yapar: Sahih cemiler de cem-i killeştir. Bunların dışındakiler cem-i kesredir.³³⁵ Müellif bu konudan sonra "Mastar" konusunu ele alır.

Sükûnî, mastar konusuna şu şekilde değinir. **Mastar**; fiilin üzerine cereyan eden bir hadisenin ismidir. Mastar sülasi mücerredten semâidir. Sülasi mücerredin dışındakilerde kıyasidir. Mastar mef'ûlun mutlak olmazsa ister mâzi ister diğerleri olsun fiil gibi amel eder. Mastarın mâmulü kendisinden önce gelemez ve kendisinde gizlenmez. Mastarın fâilinin zikri lâzım değildir. Mastar bazen fâile bazen mef'ûle izâfet edilir. Mastarın elif-lamlı olarak amel etmesi azdır. Eğer mastar mef'ûlun mutlak olup amel ederse, amel mastara değil fiile verilir. Eğer mastar fiilden bedel bir mef'ûlun mutlaksa iki vecih câizdir.³³⁶ Müellif, mastar konusunu bu şekilde aldıktan sonra "İsm-i fâil" konusuna geçer. İsm-i fâil'i şu şekilde inceler:

İsm-i fâil, kendi fiilinden türeyip sürekli olmaksızın kendisiyle kaim olduğu zat için vaz olunan isimdir. Daha sonra ism-i fâilin sülasi mücerredten sigası "فَاعِلٍ", ism-i fâilin amel etmesi, ism-i fâil mâzi anlamlı ise, ism-i fâilin sigası başka bir siga ile değiştirilirse, ism-i fâil ve mübalağa ism-i fâillerin tesniye ve cemileri gibi ism-i fâilin içerdiği konulara değinir.³³⁷ Ardından "İsm-i mef'ûl" konusuna geçer ve şu şekilde ele alır:

İsm-i mef'ûl, fiilden türeyip üzerine vaki olduğu kimse için vaz olunan isimdir. İsm-i mef'ûlün sülasi mücerredten sigası "مَفْعُولٍ" vezninde gelir. Sülâsi mücerredin dışındakilerde sondan önceki harfinin meftûh olduğu ism-i fâil sigasında gelir. İsm-i mef'ûlun nasb amelini yapmak bakımından ve amel etmesinde koşulan şartlar bakımından durumu, ism-i fâilin durumu gibidir.³³⁸ Müellif konuyu bu şekilde ele aldıktan sonra "Sıfat-ı müşebbehe" konusuna geçer.

³³⁵ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 143-144.

³³⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 144.

³³⁷ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 144- 145.

³³⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 145.

Sükûnî, Sıfat-ı müşebbehe'yi şu şekilde izah eder: **Sıfat-ı müşebbehe**, lazım fiilden türeyip sürekli olmak üzere kendisiyle kaim olduğu şey için vaz olunan isimdir. Sigaları semâi olarak, ism-i fâilin sigalarına muhâliftir. "حَسَنٌ وَصَعْبٌ وَشَدِيدٌ" gibi örnekleri vererek konuyu pekiştirir. Daha sonra Sıfat-ı müşebbehe'nin nasıl amel ettiğini, hangi şekillerde kullanıldığını, ma'mülünün nasıl ve hangi şekillerde kullanıldığı gibi Sıfat-ı müşebbehe'nin içerdiği konulara değinir.³³⁹

Sükûnî, İsim bahsi altında son olarak ele aldığı konu "İsm-i tafdîl" konusudur. Bu konuyu da şu şekilde ele alır: **İsm-i tafdîl**, fiilden türeyip verdiği anlamda mevsufun başkalarına nazaran fazlalığını ifade eden isimdir. "أَفْعَلٌ" ve "فُعْلَى" sigalarında gelir.³⁴⁰ Daha sonra İsm-i tafdîli belli şartlarda ele alır:

1. Sülası mücerredten bina edilmesi gerekir.
2. Renk ve kusur bildiren cinsten olmaması gerekir.

Yukarıda geçen bu iki şarta uymayan bir siga kullanılırsa "أَشَدُّ" kelimesi bitiştirilir. İsm-i tafdîl genellikle fail için vaki olur.

Bu açıklamaları yaptıktan sonra İsm-i tafdîlin kullanımına geçer. Müellif, İsm-i tafdîlin üç şekilde ayrı ayrı kullanımı üzerinde durur. Bunlar:

1. Muzaf olarak kullanılması
2. "مِنْ" ile kullanılması
3. Başında elif-lâmlı (ال) olarak kullanılmasıdır.

Sükûnî, İsm-i tafdîlin bu üç kullanımını verdikten sonra bunları ayrı ayrı ele alıp konuyu noktalar.³⁴¹ Böylece "İsim" bölümünü bitirerek "Fiil" bölümüne geçer.

Müellif, fiil hakkında şu tanım ve açıklamayı yapar: **Fiil**, bir zamana (mazi, muzari ve hal) bağlı olarak müstakil bir mana ifade eden şeydir. "قَدْ وَالسَّيْنِ وَسَوْفَ" (Kad, sin, sevfe, cezimler ve sâkin olan te'nis tâsı) fiilin alametlerindendir.³⁴² Fiil'e bu şekilde değindikten sonra "Mazî fiil" konusuna geçer ve bunun hakkında şu açıklamayı yapar:

³³⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 145.

³⁴⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 146.

³⁴¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 146.

³⁴² Bkz. Tahkikli Metin, s. 147.

Fiili Mazî, Bulunduğun zamandan önceki zamana delalet eden fiildir. Vav (و) ve merfû müteharrik zamirle beraber olmazsa fetha üzerine mebnîdir.³⁴³ Müellif Fiili Mazî konusunu bu şekilde kısa tutarak “Fiili Muzâri” konusuna geçer. Fiili Muzâriyi Fiili Mazîye nazaren daha geniş bir şekilde ele alır. Fiili Muzâriye genel itibariyle şu şekilde değinir:

Fiili Muzâri, "نَأَيْتُ" harflerinden birinin (önüne gelmesi) ile isme benzeyen fiildir. (Bu harflerinden birinin önüne gelmesi ile hal ve istikbal zamanları arasında) müşterek olur. Sin (س) ve sevfe (سوف) ile (gelecek zamana) mahsus kılınır. Muzâri harfleri rubâilerde mazmûm olup diğerlerinde meftûhtur. Eğer fiili muzâriye tekid nunu ve cem-i müennes nun’u bitişmezse mu’reb olur. Daha sonra fiili muzârinin i’rabı, merfû muttasıl zamirinden mücerred olan sahih muzâri fiilinin i’rabı, sonu vav (و) ve ya (ي) harflerinden biri ile illetli olan muzârinin i’rabı, sonu elif ile mu’tel olan muzâri fiilinin i’rabı gibi fiili muzârinin içerdği konulara değinir.³⁴⁴

Müellif, daha sonra fiili muzâriyi nasb edenleri "أَنْ، لَنْ، إِذَنْ، كَيْ" en, len, key, izen’i açıklar; ayrıca "أَوْ" لام الجحود، الفاء، الواو، أَوْ" hattâ, lâm-ı key, lâm-ı cühud, fâ, vav ve ev harflerinden sonra “أَنْ” harfinin mukadder olmasıyla mansub olur, şeklinde ele alıp bunlar hakkında da bilgiler verir.

Sükûnî, fiili muzâriyi nasb edenleri açıkladıktan sonra fiili muzâriyi cezm edenler hakkında şu bilgileri verir: Fiili muzari; lem (لَمْ), lemma (لَمَّا), emir lamı (لَام) (الأمر), nehiy lası (لَا النَّهْي) ve mücazat kelimeleri (كَلِمَ الْمُجَازَات) ile cezm edilir. Mücazat kelimeleri şunlardır: "إِنْ، مَهْمَا، إِذْمَا، حَيْثَمَا، أَيْنَ، مَتَى، مَا، مَنْ، أَيْ، أُنَى". Fiili muzaride kendinden önceki kısmın ona sebep olması kastedildiği zaman “إِنْ” kelimesi emir, nehiy, istifhâm, temenni ve arazdan sonra mukadder olup, muzariyi cezm eder. "أَسْلَمَ" misâllerindeki gibi.³⁴⁵ Müellif bu örnekleri verip fiili muzâri konusunu bitirerek “Emir Fiil” konusuna geçer.

Sükûnî, Emir Fiil konusunu şu şekilde ele alır: **Emir**, muzârat harfini hazfetmekle muhatab olan fâilden kensisiyle bir fiil yapılması istenen sigadır. Emir sigasının sonunun hükmü, cezmedilmiş (muzarinin) hükmü gibidir. Muzârat

³⁴³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 147.

³⁴⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 147.

³⁴⁵ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 147-149.

harfinden sonra veya muzarat harfinin hazfinden sonra sakın olursa ve bu muzari rubâi değilse buna bir vasıl hemzesi ziyade edilir. Eğer bu şekilde değilse o zaman (vasıl hemzesi) meksure olur. Eğer muzari rubâi ise meftûh bir kat'î hamzesi getirilir. Eğer harekeli ise sonu sakın yapılır ve o fiil emir olarak kalır.³⁴⁶ Müellif Emir konusuna bu şekilde değindikten sonra "Faili Zikredilmeyen Fiil" konusunu ele alır.

Faili Zikredilmeyen Fiil, faili hazfolunur ve mef'ul konumuna getirilir. Eğer fiil mâzi ise fiilin evveli mazmum, mâkablinden önceki harf meksûr olur. Üçüncü harf vasıl hemzesiyle birlikte mazmum olur. Mâzinin başında tâ harfi varsa ikinci harf mazmum olur. Ayne'l-fiili illetli olanlarda ise en fasih olan "فيل" ve "بيع" şeklindedir. Vav ile de okunabilir. Eğer fiil muzari ise evveli damme, mâkablinden önceki harf ise fetha olur. Aynel fiili illetli olanlarda ise elife kalbedilir.³⁴⁷ Müellif bu konunun ardından "**Müteaddî ve Gayri Müteaddî**" konusunu ele alır.³⁴⁸

Sükûnî, Müteaddî ve Gayri Müteaddî konusuna ilk önce Müteaddî'nin tanımını yaparak başlar: Müteaddî, tam anlaşılması, failinden başka diğer bir şeye bağlı olan fiildir. Gayri Müteaddî'yi ise bunun hilafıdır, şeklinde açıklar. Bunun arkasından Müteaddî fiil hakkında şu bilgileri verir: Müteaddî olan fiil tek mef'ûle veya iki mef'ûle müteaddî olur, "علم، أعطى" gibi. Ya da üç mef'ûle müteaddî olur, "أعلم، أرى، أنبأ، تبأ، أخبر، خبر، حدث" misâlleri gibi. (Üç mef'ûle müteaddî olan bu fiillerin) birinci mef'ûlleri "أعطيت" (fiilinin mef'ûlü) gibidir. İkinci ve üçüncü mef'ûlleri "علمت" (fiilinin mef'ûlü) gibidir.³⁴⁹ Müellif konuyu bu şekilde inceledikten sonra "Ef'âl-i kulûb" konusunu ele alır. Bu konuyu şöyle açıklar:

Ef'âl-i kulûb, "ظننت، حسبت، خلت، زعمت، علمت، رأيت، وجدت" fiillerine denir. Bu fiiller kaynaklandıkları manayı (zan veya yakın) beyan etmek için (isim cümlesinin başına) gelirler. Cümle başına geçtikten sonra her iki cümle cüz'ünü mensup kılarlar. Müellif, daha sonra Ef'âl-i kulûb'un özelliklerine değinir: Mef'ûllerden biri zikredilirse diğerinin de zikredilmesi gerekir. "اعطيت" babı için

³⁴⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 149.

³⁴⁷ Geniş bilgi için bakınız: Ramazan Ege, "Mef'ulü mâ lem yüsemme fâ'ıluh" Kalıbında Malum Anlamı Verilen Bazı Arapça Kelimeler", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 25, 2007, ss. 71- 102.

³⁴⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 149.

³⁴⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 150.

böyle bir zorunluluk yoktur. Ef'âl-i kulûb, terkipte kendi mef'ulleri arasına girdiklerinde veya onlardan sonra geldiklerinde amelden mülga olmaları caizdir. Ef'âl-i kulûb istifhâm, nefy ve lamdan önce gelirlerse tâlik (iptal) olunur. Fail ve mef'ulleri aynı şeye birer zamir olabilirler. "علمتني منطلقاً" örneğindeki gibi. Ef'âl-i kulûbun bazılarıda başka mânâya gelir ve bu mânâda olduklarında tek bir mef'ûle müteaddi olurlar.³⁵⁰ Sükûnî, böylece Ef'âl-i kulûb konusunu bitirir “Nâkıs fiiller” konusuna giriş yapar.

Sükûnî, Nâkıs fiilleri şu şekilde ele alır: **Nâkıs fiiller**, Fâilin bir sıfat üzere olduğunu sabitleştirmek için vaz olunan fiillerdir. "كان، صار، أصبح، أمسى، أضحى، نâkıs fiilleri "ما زال، ما برح، ما راح، ما غدا، عاد، آض، بات، وظلّ" nâkıs fiilleri teşkil eden bu fiilleri çeşitli özellikleriyle ele alıp haklarında bilgiler verir. Nâkıs fiiller, haberleri isim ve amili üzerine takdim edilebilir. Ancak evvelinde "ما" harfi bulunanlarda takdim edilemez. "ما دام" buna dahil değildir. "ليس" konusunda ise ihtilaf vardır, der.³⁵¹ Bu konunun ardından “Mukârebe fiilleri” konusuna girer.

Sükûnî, Mukârebe fiilleri konusunu şöyle zikreder: **Mukârebe fiilleri**, haberin gerçekleşmesini yakınlaştırmak için ümit, meydana gelme veya işe başlama cihetinden vaz olunan fiillerdir. Müellif mukârebe fiillerini üç kısma ayırır:

Birincisi: "عسى" fiilidir. Ümit ve bekleyiş anlamı içerir.

İkincisi: "كاد" fiilidir. Mevcut kanaatin pek yakında gerçekleşeceği anlamını içerir.

Üçüncüsü de: "طفق، كرب، جعل، أخذ" fiilleridir. Haberin isim için gerçekleşmesinde başlangıç anlamı taşırlar.

Daha sonra hem "عسى" hem de "كاد" gibi kullanılan "أوشك" fiilini ele alarak konuyu bitirir.³⁵² Ardından “Teaccüb fiilleri” konusuna değinir.

Sükûnî, Teaccüb fiilleri konusunu şu şekilde ele alır: Teaccüb amacıyla vaz olunan fiillerdir. "ما أفعله وأفعل به" şeklinde iki sigası vardır. Bu iki fiil mutasarrıf değildir. Fiili teaccüb, ancak ismi tafdilin bina edildiği fiilden yapılır. Teaccüb yapılması mümkün olmayan fiillerde "أشدد وأشدّد" şeklinde gelir. Teaccüb sigalarında

³⁵⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 150.

³⁵¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 150.

³⁵² Bkz. Tahkikli Metin, s. 151.

takdim ve fasl ile tasarruf yapılmaz. Daha sonra "ما" ve "به" yi Sibeveyhi ve Ahfeş'in nasıl incelediğini kaynak gösterir. Son olarak "ب" harfiyle ilgili şunları söyler: Ta'diye içindir ya da zâiddir. Bu durumda fiilde (gizli) zamir vardır.³⁵³

Sükûnî, Fiiller bölümü ile alakalı son olarak ele aldığı konu “Medh ve Zem Fiilleri” konusudur. Bu konuyu da şöyle izah eder: **Medh ve zem fiilleri**, övgü ve yergi amacıyla vaz olunan fiillerdir. Bunlardan iki tanesi "نعم وبئس" dir. Bu açıklamadan sonra iki fiilin amel etme şartlarına değinir. Daha sonra fâilden sonra mahsûsun zikri, mahsûsun durumu, şartı, hazfî gibi medh ve zem fiillerinin içerdği konuları inceler. Bunları açıkladıktan sonra "نعم وبئس" ye benzeyen fiilleri ele alıp değerlendirerek konuyu bitirir.³⁵⁴ Müellif böylece Fiiller bölümünü bitirip müstakil bir bölüm ayırdığı “**Harfler**” bölümüne giriş yapar.

Sükûnî, Harfler ile alakalı şu genel bilgiyi verir: Başkasında bulunan bir manaya delalet eden şeydir.

Sükûnî, Harfler bölümde ele aldığı ilk konu “Harfî cerler” konusudur. Şu tarifi yaparak konuya başlar: **Harfî cerler**, kendilerinden sonraki kelime ile fiil veya fiilin manasında olan şeylerin ilişkisini sağlayan harflerdir.³⁵⁵ Söz konusu harfî cerler şunlardır:

"من، إلى، حتى، في، الباء، اللام، رُبَّ، و"³⁵⁶، واو القسم، تاء القسم، باء القسم، عن، على، الكاف، مُذْ، مُنْذُ، حاشا، حَلَا، عَدَا

Müellif, yukarıdaki harfî cerleri ayrı ayrı ele alarak haklarında bilgiler verir.³⁵⁷ Bu konunun ardından “Fiile Benzetilen Harfler” konusuna geçer.

Bu konuyu şu şekilde ele alır: **Fiile benzetilen harfler**, "أَنَّ" dışında cümlelerin başında gelirler. En fasih görüşe göre; fiile benzetilen harflere "ما" dâhil olup bunları amelden ilgâ eder ve bunlar "ما" bitişikten sonra cümleye dâhil olurlar. Sükûnî, konu hakkında bu açıklamayı yaptıktan sonra; fiile benzetilen harfleri (إِنَّ، أَنَّ، كَأَنَّ،)

³⁵³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 151.

³⁵⁴ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 152- 153.

³⁵⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 154.

³⁵⁶ "رُبَّ" manasındadır.

³⁵⁷ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 154-155.

(لَكَنَّ، ليت، لعلّ) ayrı ayrı ele alıp bu harfler hakkında bazı bilgiler vererek konuyu bitirir.³⁵⁸ Bu konudan sonra “**Atıf harfleri**”ni işler.

Sükûnî, Atıf harfleri konusunu şu şekilde ele almıştır: Atıf harfleri şunlardır: "الواو، الفاء، ثمّ، حتّى" bunlardan ilk dördü "الواو، الفاء، ثمّ، حتّى، أو، إمّا، أم، لا، بل، لكنّ" cem' içindir, der. Müellif yukarıdaki atıf harflerini ayrı ayrı değerlendirip konuyu bitirir.³⁵⁹ Bu konudan sonra “**Tenbih harfleri**”ni ele alır.

Sükûnî, Tenbih harfleri "ألا، أما، ها" harfleridir, diyerek konuyu bitirir.³⁶⁰ Arkasından “**Nidâ harfleri**”ni işler.

Sükûnî, Nidâ harfleri olan bu harfleri: "يا، أيّا، هيّا، أي، الهمزة" verip konuyu bitirir.³⁶¹ Ardından “**İcab harfleri**” konusuna geçer.

İcab harfleri: "نعم، بلى، إي، أجل، جيّر، إنّ" harfleridir, diyerek İcab harfleri hakkında şu açıklamalarda bulunur: "نعم" kendisinden önceki cümlelerin manasını kararlaştırmak içindir. "بلى" nefyi olumlu kılar. "إي" harfi istifhâmdan sonra isbatı ifade eder ve ancak kasem ile birlikte kullanılır. "إنّ" ise haber vereni doğrulamak içindir.³⁶² Sükûnî, İcab harfleri konusunu bu şekilde ele aldıktan sonra “**Zâid harfler**” konusuna geçer. Bu konuyu şöyle zikreder:

Ziyâde harfleri, "إنّ وأنّ وما ولا ومن والباء واللام" harfleridir, der. Arkasından bu konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunur: "إنّ" nefîy "ما" sı ile beraber zâid olur. "ما" i mastariye ve "لما" ile beraber zâid olması azdır. "أنّ" ise "لما" ve "أو" ile kasem arasında zâid olur. "إذا، متى، أيّ، أين" harfi ise "ما" harfi ile beraber zâid olması ise azdır. "الكاف" ile beraber zâid olur. "إنّ" harfleri ve bazı harfî cerler ile beraber zâid olur. Muzaf ile beraber zâid olması azdır. "لا" harfî ise nefiyden sonraki atıf vavından sonra ve "أنّ" mastariyeden sonra zâid olur. "أقسم" lafzından önce ise zâid olması azdır.³⁶³ Sükûnî, bu konudan sonra “**Tefsir harfleri**”ni ele alır.

Tefsir harfleri: "أنّ، أيّ، أنّ" harfleridir. "أنّ" harfî kavîl manasında olan bir fiile mahsûstur.³⁶⁴ Bu konunun ardından “**Mastar harfleri**” konusuna geçer.

³⁵⁸ Bkz. Tahkikli Metin, ss. 155-156.

³⁵⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶² Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶³ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

Mastar harfleri: "أَنْ، أُنْ، مَا، " harfleridir. Bunlardan "ما" ile "أَنْ" harfleri fiil cümlesine mahsûstur; "أَنْ" ise isim cümlesine mahsûstur.³⁶⁵ Sükûnî, bu konuyu bitirerek ardından “**Tahdîd (Teşvik) harfleri**”ni inceler.

Tahdîd harfleri: "هَلَّا، أَلَّا، لَوْلَا، لَوْما" harflerdir. Bunlar Lâfzen veya takdiren cümlelerin başında gelirler.³⁶⁶ Bu konudan sonra “**Tevukku’ (Beklenti) harfî**”ne geçer.

Tevukku’ harfî: "قَدْ" harfidir. Eğer muzâriye dâhil olursa azlığı ifade eder.³⁶⁷ Tevukku’dan sonra “**İstifhâm harfleri**” konusunu ele alır.

İstifhâm harfleri: "هَلْ، أَلَمْ، هَلْ" harfleridir. İki harf de cümlelerin başında gelir.³⁶⁸ Bu konunun ardından “**Şart harfleri**”ne değinir.

Şart harfleri: "إِنْ، لَوْ، أَمَّا" harfleridir. Bunlar cümlelerin başında gelirler. "إِنْ" harfî her ne kadar mâziye dahil olsa bile gelecek zamanı ifade etmek içindir. "لَوْ" harfî ise her ne kadar muzâriye dahil olsa bile mâzi içindir. "أَمَّا" ise tafsîl içindir. "أَمَّا" fiilinin hazfî lazım lâzım kılınmıştır.³⁶⁹ Sükûnî, şart harflerinden sonra “**Men harfî**”ni açıklar:

Men harfî: "كَلَّا" harfidir. "كَلَّا" bazen "حَقًّا" manasıyla gelir.³⁷⁰ Men harfini bu şekilde açıkladıktan sonra “**Sâkin olan te’nîs tâ’sı**” konusunu ele alır:

Sâkin olan te’nîs tâ’sı: Müsnedün ileyhî müennes olduğunu ifade etmek için mâzi fiiline bitişir. Eğer zahir isim hakiki olmayan müennes ise te’nîs tâ’sı getirip, getirmeme konusunda serbestlik vardır.³⁷¹ Sükûnî, konuyu bu şekilde ele aldıktan sonra “**Tenvin**” konusu hakkında bilgi verir:

Tenvin: Fiili te’kid etmeksizin (kelimenin) son harekesine tabi olan sâkin nundur, şeklinde tarif ettikten sonra tenvinin beş çeşidini verir:

1. Temekkûn için;
2. Tenkir için;
3. İvaz (Muzafun ileyhe bedel) için;
4. Mukabele için; (cem-i müzekker salimin karşılığı)

³⁶⁵ Bkz. Tahkikli Metin, s. 157.

³⁶⁶ Bkz. Tahkikli Metin, s. 158.

³⁶⁷ Bkz. Tahkikli Metin, s. 158.

³⁶⁸ Bkz. Tahkikli Metin, s. 158.

³⁶⁹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 158.

³⁷⁰ Bkz. Tahkikli Metin, s. 158.

³⁷¹ Bkz. Tahkikli Metin, s. 159.

5. Terennüm için; (şiiir mısralarının sonuna bitişir.)

Tenvin, başka bir âleme muzaf olan "ابن" kelimesiyle mevsûf olan âlemden zorunlu olarak hazfedilir.³⁷² Sükûnî, tenvin konusunu bu şekilde ele alıp; eserinde son olarak değindiği konu “**Te’kid nûnu**” konusudur.

Sükûnî, Te’kid nûnu’nu ikiye ayırır: Birincisi sakın olan muhaffefe ikincisi ise meftuh olan müşeddede te’kid nûnu’dur.³⁷³ Te’kid nûnu’nun (meftûh olması), (tesniye) elifi ile beraber olmadığı şeklidir. Te’kid nûnu; emir, nehiy, istifham, temenni, arz ve kasede müstakbel fiile mahsûstur. Menfi olan kelâmda te’kid nûnunun gelmesi azdır. Müsbet olan kasede te’kid nûnunun gelmesi lâzımdır. Te’kid nûnunun "إِذَا تَفَعَّلْنَ" örneğindeki gibi kullanımı ise çok fazladır. Te’kid nûnunun öncesi müzekker zamiriyle olduğunda mazmûm, muhâtaba zamiriyle olduğunda da meksûrdur. Cemi müzekker ve muhâtaba zamirlerinin dışındakilerde ise meftûhtur. Tesniye ve cemi müennes de "اضْرِبَاْ وَاضْرِبْنَاْ" denilebilir. (Tesniye ve cemi müennese,) muhaffefe olan nûn dâhil olmaz. Te’kid nûnları tesniye ve cemi müenneslerin dışında bâriz zamirle beraberliğinde munfasıl gibidirler. Bâriz zamirle beraber olmadıklarında muttasıl gibidirler. Bundan dolayı "هل تَرَوْنَ" ve "هل تَرَيْنَ" denilir. Muhaffef olan nûn, kendinden sonra gelen sâkin bir harfle karşılaşır ve hazfedilir. Ayrıca vakf halinde de hazfedilir. Muhaffef olan nûn gelmesiyle hazfedilen harf geri gelir. Mâkabli meftûh olan muhaffef nûn, vakf halinde elif’e kalbedilir.³⁷⁴ Sükûnî, Te’kid nûnu’nu bu şekilde ele alarak risalesini bitirir.

3.3. METODU VE USLÛBU

Sükûnî Mehmed Efendi Risâle Fi’n-Nahv’a besmele ile başlar. Eserin metodu ve risaleyi yazma sebebi hakkında herhangi bir açıklama yapmadan konuya girer. Ancak müellif, eserinin sonunda yaptığı açıklamada risaleyi talebelerin nahiv konularını kolayca ezberlemeleri için yazdığını belirtir.

³⁷² Bkz. Tahkikli Metin, s. 159.

³⁷³ Ancak tesniye elif’i ve cem-i müennes ile te’kid nûnları arasında fasıla olarak giren elif ile birlikte geldiğinde meksure (esreli) gelir. (Bkz: İbni Hacib, el-Kâfiye (trc. Mehmet Selim Bilge), s. 136)

³⁷⁴ Bkz. Tahkikli Metin, s. 159.

Sükûnî'nin bu eseri, hemen hemen nahvin bütün konularını içine alan çok veciz ve özet bir eserdir. Sükûnî, eserinde kelime sayısının fazla olması yerine, anlam genişliği olmasını tercih etmiştir. Bundan dolayı nahiv ile ilgili olan bu muhtasar risale, öğrencinin tek başına okuyarak anlayabileceği bir risaleden daha çok, iyi bir öğretici nezaretinde okunması gereken bir eserdir.

Sükûnî, bu risalesinde başta Sibeveyhi olmak üzere Basra mektebi âlimlerinin görüşlerine yer verir. Bazen Kûfe mektebi âlimlerinin fikirlerini de ele alır. Bazen de her iki ekolün arasını bulmaya çalışır. Hicaz, Beni Temim ve Beni Tay lehçelerine atıfta bulunur. Eserde Sibeveyhi, Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Muhammed b. Yezid el-Müberred (ö. 285/898) gibi meşhur nahiv âlimlerinin görüşlerine yer verir. Ayrıca Sükûnî, her ne kadar belirtmemişse de eserindeki bazı ibârelerdeki benzerliklerden hareketle İbn-i Hâcib'in el-Kâfiyesi'nden yararlandığını söyleyebiliriz. Buna karşın el-Kâfiyenin bir kopyası olduğunu söylemek de mümkün değildir. Sükûnî'nin risalesinde şâhit olarak on iki âyet, bir hadis ve bir şiir yer almaktadır.³⁷⁵

Müellif eserini isim, fiil ve harf olarak üç bölüme ayırdıktan sonra her bölümü kendi içinde kısımlara ayırır. Bu kısımlara giren konuların önce tariflerini yapar daha sonra birer örnekle pekiştirir. Bunun dışında konunun önemli şart ve özelliklerini anlatarak diğer konulardan ayıran farklılıkları göz önünde bulundurur.

Sükûnî'nin bu risalesinde konuları ele alış metodu ve planı şu şekildedir³⁷⁶:

- İSİMLER
 - Mu'reb İsimler
 - Merfûat
 - Mansûbat
 - Mecrûrat
 - Tâbi'ler
 - Mebnî İsimler
 - Muhtelif İsimler
- FİİLLER
- HARFLER

³⁷⁵ Sükûnî'nin Risâle Fi'n-Nahv'da ele aldığı kaynakları çalışmamızın "Eserin Kaynakları" kısmında etraflıca ele alındığından burada sadece bu bilgileri vermekle yetindik.

³⁷⁶ Çalışmamızın "Eserin İçerdiği Konuların Fihristi" kısmında Sükûnî'nin ele aldığı konuların tamamı ve takip ettiği sıralama göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Yine çalışmamızın "Eserin Muhtevası" kısmında bu konuların içeriği, müellifin konuları ele alış tarzı ve uslûlubuna değinildiğinden bu kısımda tekrardan sakınmak için ayrıca bu konulara girilmemiştir.

Sükûnî, eserin planında görüldüğü üzere bu üç bölümü kelime çeşidine göre isim, fiil ve harf şeklinde teşkil eder. Eserde kelime ve kelâmın târifini yaptıktan sonra üç asıl bölüme geçer.

Sükûnî, eserini bu plan üzerine tasnife tabi tutması, bazı konuların bütünlüğünü ortadan kaldırarak ayrı ayrı yerlerde ele alınma neticesini doğurmuştur. Zira Sükûnî, nahiv konularından bazılarını, bir yönüyle merfûatta ele alırken, baska bir yönüyle de mansûbatta işler. Mesela "كان" ve benzerleri, isimleri dolayısıyla merfûat bölümünde yer alırken, haberleri dolayısıyla mansûbat bölümünde yer alır. Aynı sekilde "إِ" ve benzerlerini, haberleri dolayısıyla merfûatta, isimleri dolayısıyla da mansûbatta işler.

Müellif, eserin merfûat kısmında yer alması gereken "كان" ve benzerlerinin ismi konusunu atlamış bu konuya risalesinde her nedense yer vermemiştir. Buna karşın "كان" ve benzerlerinin haberi konusunu mansûbat kısmında işlemiştir.

Sükûnî, bazen nahiv kitaplarında az rastlanan nadir konuları da zikretmeyi ihmal etmemiştir. Mesela zamir konusunda, şan ve kıssa zamiri, munfasıl zamir; ismi işaret konusunda harfi hitab konularına az da olsa değinmiştir.

Sükûnî'nin risalesinde konuların târifleri yapılırken pratik âdeta formül içeren ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadelerle öğrenci, az bir bilgi ile birçok şeyi öğrenme ve tatbik etme imkânı bulmuştur. Bu pratik târiflerden bir kısmını burada zikretmekte fayda vardır.

Gayr-i munsarif nahivde önemli konular arasında yer alır. Genelde gayr-i munsarif; "Cer ve tenvîni kabul etmeyen isim" olarak tanımlanır ve arkasından gayr-i munsarif kalıpları verilir.³⁷⁷ Bu kalıpları öğrenmek ve akılda tutmak zordur. Risâle Fi'n-Nahv'da ise gayr-i munsarif; "غير المنصرف ما فيه علتان من تسع" kendisinde dokuz sebebdan (adl, vâsf, te'nîs, mârife, ucme, cemi, terkîb, elif-nun, fiil vezni) iki illet bulunan isimdir.³⁷⁸ Bu şekilde pratik bir târifle kişinin gayr-i munsarifleri kendiliğinden keşfetmesi hedeflenir.

³⁷⁷ Birgivî, **İzhar (Mecmû'atü'n-Nahv)**, (haz. İsmail Çelik, Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür), Şifa Yayınevi, İstanbul 2013, s. 163

³⁷⁸ Bkz. Tahkikli metin ss. 3-4

Mebnîler konusu genelde nahiv kitaplarında; “Harekesi ve sükûnu âmil tarafından olmayan isim” olarak tanımlanmış ve kısımlara ayrılarak geniş bir şekilde anlatılmıştır.³⁷⁹ Risâle Fi’n-Nahv’da ise müellif mebnîyi³⁸⁰ “ما نسب مبني الأصل ولا” şeklinde târif ederek aslî mebnîlere benzeyen isimleri mebnî olarak kabul etmiştir.³⁸¹ Dolayısıyla aslî mebnîleri³⁸² bilen kişi, zamirleri, ismi mevsulleri, işâret isimlerini ve asvâtı (sesleri) asıl mebnîden harfe, mürekkeb isimleri cümleye, isim fiilleri de mâzi ve lâmsız emir fiile benzeterek mebnî olduğunu bulur ve cümle içinde tatbik eder.

Sükûnî, bazen bir meseledeki görüşünü zikrettikten sonra o konuda başka bir görüş varsa o görüşü “قيل” diyerek zikreder. Bir örnek verecek olursak:

“... والثاني كاد تقول: كاد زيدٌ يجيء وقد يدخل أن وإذا دخل التقي على كاد فهو كالأفعال على الأصح وقيل نفيه للإثبات وقيل في الماضي للإثبات وفي المستقبل كالأفعال...”³⁸³

Müellifin bu tarz anlatımları, öğrenciye bütün nahiv konularını kısa, özlü ve net bir şekilde hafızada tutmasını kolaylaştırmıştır.

Sükûnî’nin tatbik ettiği yöntemi genel olarak ele alırsak; risalede hemen hemen bütün nahiv konularını kısa tarif ve örneklerle özetleyip, teferruât ve derinliği daha çok talebenin anlayışına bırakmıştır. Risalenin haddinden fazla muhtasar olması bir öğretici olmadan tam anlaşılmasının çok zor olacağı intibahı uyandı bizde. Müellif, konularla ilgili örnekleri gösterirken çoğu zaman âyetlere başvurmuştur. Hiçbir zaman zayıf ve nadir şahitlere yer vermeyen müellif, hadis ve Arap şiirini ise nâdiren kullanmıştır.

³⁷⁹ Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri, **el-Mufasssal fi ilmi'l-arabiyye**, (thk. Fahr Salih Kadare), Daru'l Ammar, Amman, 2004, s. 126; Birgivi, İzhar (Mecmû'atü'n-Nahv), s. 172

³⁸⁰ Mebnî, asıl mebniye benzeyen ve âmilleriyle birlikte sonu değişmeyendir. (bkz. Tahkikli metin s. 17)

³⁸¹ Bkz. Tahkikli metin ss. 18-22

³⁸² Aslî mebnîler: Bütün harfler, mazî fiil, lâmsız emir fiil ve cümledir. (Geniş bilgi için bkz: İbni Hacıb, el-Kâfiye (Mecmû'atü'n-Nahv), s. 293

³⁸³ ... ikincisi "كاد" dir. "كاد زيدٌ يجيء" gibi. Bazen "أن" ("كاد" haberine) dâhil olur. Fasih görüşe göre "كاد" nin evveline olumsuzluk edatı dâhil olduğu zaman diğer fiiller gibi olumsuz olur. Bazılarına göre ispat için olur denilmiştir. Mâzi de olumlu, gelecek zaman için diğer fiiller gibidir, diyenlerde olmuştur. (Bkz. Tahkikli metin s. 30)

3.4. KAYNAKLARI

Sükûnî Mehmed Efendi, eserini telif ederken başvurduğu orijinal metinler, belgeler ve görüşler şu maddelerde özetlenebilir: Kur'an-ı Kerim, Hadis, Arap kelâmı: şiir, kendisinden önceki dilcilerin görüşleri, bazı Arap kabile ve lehçeleri.

Kur'an-ı Kerim, kıyasa asıl teşkil eden metinler içinde en muteberi sayılır. Çünkü O, hem yazı hem de telaffuz bakımından nahiv ilminin diğer nakli delillerini kapsar. Bundan dolayı istişhâta ilk sıraya yerleştilmeye en layık olan kaynaktır.³⁸⁴

Risâle Fi'n-Nahv'da da en fazla âyetlerin kaynak olarak gösterilmesi bizi ilk önce Kur'anı ele almaya sevk etmiştir. Sükûnî eserinde toplam 12 âyeti delil getirir. Bu âyetlerin bazen tamamını verirken çoğu zaman âyetlerin bir parçasını kullanır. Müellifin Kur'an-ı Kerim'den getirdiği şevahidin bazılarını burada zikretmekte fayda vardır.

Müellif, failin fiilin hazfi konusuyla ilgili: ³⁸⁵ ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ﴾ âyetini delil getirir. Bu âyetle "أحد" fâildir. Sondaki "استجاركَ" kelimesi müfessir durumunda olduğu için fâilin (أحد) fiili olan "استجاركَ"nin hazfi vâcibtir.³⁸⁶

Mübtedâ'nın bazen nekre gelmesi ile ilgili: ³⁸⁷ ﴿وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُّشْرِكٍ﴾ âyetini şahit getirir. Mübtedânın şartı; mârife veya mahsûs nekre olmaktır. Burada "عَبْدٌ" olan mübtedâ "مؤمن" olan sıfatıyla hususileştiği için "عَبْدٌ" un mübteda olması câizdir.³⁸⁸

Terkipte müfessir (açıklayıcı) olan fiilin sıfat ile iltibası olabileceği ile ilgili: ³⁸⁹ ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ âyetini delil olarak gösterir. Bu âyetle "كُلَّ شَيْءٍ" ref okunduğu takdirde "خلقناه" olan müfessirin terkipte sıfat düşünülerek manasının yanlış anlaşılacağı tehlikesinden dolayı "كُلَّ شَيْءٍ" nasb okunmuştur.³⁹⁰

"إِلَّا" kelimesinin "غير" manasında kullanılması ile ilgili:

³⁸⁴ Özbalkıç, Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü, s. 65.

³⁸⁵ Tevbe, 9/6

³⁸⁶ Bkz. Tahkikli metin s. 5.

³⁸⁷ Bakara, 2/221

³⁸⁸ Bkz. Tahkikli metin s. 6.

³⁸⁹ Kamer, 54/49

³⁹⁰ Bkz. Tahkikli metin s. 10.

"إِلَّا" âyetini şahit olarak gösterir. Burada "إِلَّا"nın istisna manası özürlendiği için sıfat manası olan "غير" manasını vermek daha uygun olmuştur.³⁹¹

Lâm-ı cühûd'un cümle içindeki işlevi ile ilgili: ³⁹² ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ﴾ âyetini delil getirir. Burada "يعذب" muzari fiili, lâm-ı cühûd'dan sonraki gizli "أَنْ" ile nasb olmuştur.³⁹³

Sükûnî Mehmed Efendi, Risâle Fi'n-Nahv'da sadece bir yerde hadis ile istişhatta bulunmuştur. O da "كان" ve benzerlerinin haberi konusunu işlerken "كان"nin hazfi meselesine dairdir. Bu durum ile ilgili müellif şu hadisi delil getirir:

³⁹⁴ « النَّاسُ مَجْزِيُونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ خَيْرٌ فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرٌّ فَشَرٌّ » bu hadisin takdiri;
« النَّاسُ مَجْزِيُونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ كَانَ عَمَلُهُ خَيْرًا فَجَزَاءُهُ خَيْرٌ وَإِنْ كَانَ عَمَلُهُ شَرًّا فَجَزَاءُهُ شَرٌّ »
şeklinde. Burada "كان" caiz olarak hazfolmuştur.

Sükûnî eserinde sadece bir yerde şiirle istişhat eder. Bu şiirde de mısranın tamamını vermez.

Şiirle istişhada verdiği örnek: "أبو حفص عمر"

Bu şiirin devamı şu şekildedir:

³⁹⁵ أقسم بالله أبو حفص عمر ما مسّها من نقب و لا دبر

Atf-ı beyan konusuyla ilgili yukarıdaki şiiri delil getirir. Burada "عمر" ATF-ı beyan olup metbuyu açıklayan tabi konumundadır.³⁹⁶

Sükûnî, bu risalesinde Sibeveyhi (ö. 180/796), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Muhammed b. Yezid el-Müberred (ö. 285/898) gibi meşhur nahiv âlimlerinin görüşlerine yer vermiş ve onları delil olarak kullanmıştır. Bununla birlikte o, Hicaz, Beni Temim ve Beni Tey lehçelerine de atıfta bulunmuş, eserinde onları şahit olarak göstermiştir.

Yukarıda belirtilen kaynaklar dışında müellifin risalesinde zikretmediği kaynakların da olduğunu düşünmekteyiz. Bu kaynakların başında İbnü'l-Hâcib'in el-

³⁹¹ Enbiya, 21/22

³⁹² Bkz. Tahkikli metin s. 13.

³⁹³ Enfal, 8/33

³⁹⁴ Bkz. Tahkikli metin s. 28.

³⁹⁵ İbn-i Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed Bekâî), Cilt: 1, Dâru'l-lit-Teba'eti ve'n-Neşr ve't-Tevzi', (Evdahu'l-mesâlik), s. 254.

³⁹⁶ İbn-i Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, Cilt: 1, s. 135; Birgivi, İzhar (Mecmû'atü'n-Nahv), s. 166.

³⁹⁷ Bkz. Tahkikli metin s. 17.

Kâfiye, Abdurrahman molla Câmî-i'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâ'idu'z-Ziyâ'iyye* ve Ebû İshâk İsmüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) *Hâşiyetü'l-İsâm ale'l-Câmî* adlı eserleri gelir. Zira Sükûnî'nin *Risâle Fi'n-Nahv*'da istişhâd ettiği kaynaklar, bu eserlerin istişhâdlarıyla benzerlik arz etmektedir. Bunun yanı sıra *Risâle Fi'n-Nahv*'ın tertip ve muhtevâsı da yukarıda sıralanan eserlerle benzerlik arz etmektedir.

3.5.NÜSHANIN TAVSİFİ

Yaptığımız araştırmalar neticesinde *Risâle Fi'n-Nahv*'ın müellif nüshasından başka bir nüshasına rastlayamadık. Elimizdeki bu nüsha Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi), nr. 03 Gedik 17808/2'de Risale Fi'n-Nahv adıyla kayıtlıdır.

Eser, 17X13 (12X8) cm. ebatında 129 varaklık bir mecmuanın 107b-123a varakları arasında yer almaktadır. Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Yazı türü nestalik olup her varakta 13 satır vardır.

Yazısı düzgün olan Risale Fi'n-Nahv'm, sayfa yapısı itina ile düzenlenmiştir. Siyah mürekkeple yazılan nüshanın metninde kısmen mürekkebe dağılmaları gözlemlense de nüshayı okumaya mani bir sorun teşkil etmediği anlaşılmaktadır.

Sayfa kenarlarında ve satır aralarında müellif tarafından bazı düzeltmeler yapılmıştır. Bu düzeltmeler metnin dışından herhangi bir hâşiye olmayıp metnin içeriğine dâhildir. Ayrıca sayfa sonlarında karşı sayfanın ilk kelimesinin de verildiği gözlemlenmiştir.

Bu nüsha, Rabiulevvel 1087 (Mayıs/Haziran 1676) tarihinde Çanakkale'nin Gelibolu ilçesinde bizzat eserin müellifi Sükûnî Mehmed b. Muharrem Mudurnulu tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

3.6. ESERİN TAHKİKİNDE İZLENEN METOD

Sükûnî Mehmed Efendi'nin elimizdeki müellif hattı olan Risale Fi'n-Nahv adlı eseri tesbit edebildiğimiz kadarıyla tek ve asıl nüsha olduğu için, metnin

tahkikinde izlenen, “mukayese (karşılaştırma)” veya “tercih metodu”nu uygulayamadık.

Çalışmamızın tahkik kısmında takip ettiğimiz metodu şu şekilde özetleyebiliriz:

Nüshada varağın önyüzü için (ا) arka yüzü için (ب) harfini rumuz olarak kullandık. Nüshanın varak numaralarını asıl metin sayfasının baş kısmına denk gelecek şekilde tahkikli metin sayfasının sağ kenarında kare içinde □ vermeye özen gösterdik. Asıl metin sayfasının başını, satır aralarında denk geldiği yere yatay çizgi (/) işaretini kullanarak belirttik.

Nüshanın her varağında 13 satır bulunduğu için beşer satır (5-10) şeklinde ayırdık. Sayfanın sağ kenarında ilgili satırlara denk gelecek şekilde bu sistemi bir karenin içinde gösterdik. Ayrıca satır aralarında yatay çizgi (/) işaretini kullanarak ilgili yerleri belirttik.

Eserden istifadeyi kolaylaştırmak için konu başlıklarını köşeli parantez [] arasında koyu yazı tipiyle verdik. Gerekli görüldüğü yerlere aynı şekilde ilave başlıklar ekledik.

Eseri, konu bütünlüğüne uygun olarak paragraflara ayırdık. Maddeleştirmeye müsait olan yerleri maddeleştirdik. Metnin tamamına noktalama işaretlerini ilave ettik. Rahat okunabilmesi için bazı kelimeleri harekeledik.

Sükûnî Mehmed Efendi'nin alıntı yaptığı dilcilerin görüşlerini kitaplarındaki asıl yerlerinden bularak dipnotlarda göstermeye gayret ettik. Bununla birlikte metinde anlamı anlaşılmayan kapalı kelime veya cümleleri nahvin klasik-modern en önemli kaynaklarına başvurarak bu kelime veya cümleler hakkında dipnotta açıklayıcı bilgiler sunduk. Ayrıca alıntı yapılan kaynağın metinde geçtiği yere dipnot ekleyerek müellif ile eserin tam adı, parantez içinde tahkik veya neşreden tam adı, basıldığı yer, basıldığı tarih, cilt sayısı ve sayfa numarası şeklinde vermeye özen gösterdik.

Risâlede geçen bütün şahıs isimleri için tabakat kitaplarına müracat ederek onların biyografileri, hicri ve miladi vefat tarihleri ve önemli eserleri hakkında dipnotta bilgiler vermeye çalıştık.

Metinde sâkıt olduğuna kanaat getirdiğimiz kelime veya harfleri dipnotta doğrularını vererek belirttik.

Âyet-i kerimleri nakışlı âyet parantezi ﴿ ﴾ içerisinde gösterdik. Sûre isimleri ve sûre numaralarını dipnotta şu örnekteki gibi : "سورة البقرة، 221/2" düzenledik. Ayrıca metinde âyetin bir parçası kullanılmışsa dipnotta âyetin bütünü vererek harekeli halini kullandık.

Metinde bir tane hadis-i şerif geçiyor. Onu da tırnak işareti « » içinde gösterdik. Bu hadisin geçtiği kaynakları bularak dipnotta belirttik.

Metnin daha kolay anlaşılabilmesi için bazı kelimeleri günümüz Arapçasına uygun olarak yazdık. ناشئة yerine ناشئة، الثلاث yerine الثلاث gibi.

İstifade ettiğimiz eski ve yeni kaynaklar, inceleme kısmında kaynakça başlığı altında, Tahkik kısmında مصادر مراجع التحقيق (Mesadiru Meraciu't-Tahkik) başlığı altında gösterdik.

Metnin sonuna konu, âyet, kişi, kitap, şiir ve hadis indekslerini ekledik.

Sonuç olarak metni, aslına uygun bir hale getirmek, günümüzde eserden istifadeyi kolaylaştırmak ve modern ölçütlere göre ele alınmasını sağlamak için gayret gösterdik.

SONUÇ

Bu çalışmamızla henüz hakkında teferruatlı bir araştırma yapılmamış Sükûnî Mehmed b. Muharrem Mudurnulu'nun hayatı ile şimdiye kadar basılmamış olan Risâle Fi'n-Nahv adlı eserinin edisyon kritiğini yaparak ilim dünyasına tanıtmaya çalıştık.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde bir başka nüshasına rastlayamadığımız Risâle Fi'n-Nahv'ın mevcut olan nüshası müellif hattı olduğu anlaşılmaktadır. Eser üzerinde müellif tarafından düzeltmelerin bulunması, müellifin kendi uslûbuyla eserin sonunda kaydettiği not ve verdiği tarih bu eserin müellif nüshası olduğuna dâir kanaatimizi pekiştirmektedir. Dolayısıyla çalışmamız bu tek nüsha üzerinde olmuştur.

Sükûnî Mehmed Efendi hakkında detaylı bir kaynak taraması yaptık. Çoğu muteber kaynak Sükûnî ile ilgili herhangi bir bilgi vermezken geçtiği kaynaklarda da çok sınırlı ve kısa bir şekilde ele alınmaktan öteye geçilememiştir. Müellifimiz hakkında en uzun bilgi veren eser İsmail Belîğ'in (ö. 1142/1729) Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân adlı eseridir. Ancak bu eserde de muhtasar bir şekilde ele alınmaktan öteye geçilememiştir. Dolayısıyla müellifimizin doğumu, ailesi, çocukluğu ve talebeleri hakkında kaynaklarda herhangi bir malumata rastlayamadık.

Sükûnî, tahsili için Mudurnu'dan Bursa'ya gitmiş XVII. yüzyılın önemli müderrislerinden Bıçakçı-zâde Ali Efendi İbn-i Yusuf'dan (ö. 1070/1660) İslamî ilimleri ve en ünlü mutassavıflarından Niyâzî-i Mısırî'den (ö. 1105/1694) tasavvuf adabını öğrenmiştir. Sükûnî, özellikle Niyâzî-i Mısırî'nin halifeleri arasında önemli bir konuma sahiptir.

Sükûnî'nin yaptığı görevlere bakıldığında Geliboluda müftülük vazifesinde bulunması ve Bursa'da Kasım Subaşı Zaviyesinde post-nişin olarak görev yapması onun ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu gösterir.

Sükûnî Mehmed Efendi, kaynaklarda âlim ve tasavvuf erbabı olmasının yanı sıra şair olarak da tavsif edilmiştir. Sükûnî'nin Arapça şiir yazabilecek kadar Arap dili ve edebiyatına vakıf bir zât olduğu da belirtilmektedir. Nitekim Muhammed b. Said el-Bûsîrî'nin (Ö. 695/1296[?]) Hz. Peygamber için yazdığı Kasîdetü'l-Bürde'si

üzerine müellifimizin kaleme aldığı manzum bir nazîre olan el-Dürre adlı kasidesi ve Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.) adlı eseri; Sükûnî'nin şiir konusunda ne kadar yetkin bir zat olduğunu gösterir.

Müellifimizin bu iki eseriyle birlikte diğer eserlerini ve yazma nüshalarının bulunduğu kütüphaneleri belirtmek suretiyle, eserlerini ilim dünyasının ve araştırmacıların istifadesine sunduk. Henüz üzerinde akademik bir çalışma yapılmamış olan bu eserlerin değerlendirilebilir olduğu kanısındayız.

Risâle Fi'n-Nahv, Arapça gramerinin sentaks (cümle yapısı) kısmını içeren "Nahiv" ilmine dair muhtasar bir risaledir. Bu eserde aşağı yukarı nahvin bütün konuları veciz ve özet bir şekilde işlenmiştir. Müellif, bu risâleyi talebelerin Arap nahvini daha kolay ezberlemeleri ve kavramaları gayesiyle kaleme almıştır.

Sükûnî risâlesini İsim-Fiil-Harf şeklinde üç bölüme ayırmıştır. Her bölümü kendi içinde kısımlara ayırmış ve bu kısımlara giren konuların önce tariflerini yapmış daha sonra örneklerle pekiştirmiştir. Bunun dışında konunun önemli özelliklerini anlatarak çok detaya girmemiştir.

Sükûnî, yöntem olarak eserinde kelime sayısının fazla olması yerine, anlam genişliği olmasını tercih etmiştir. Konuların târifini yaparken pratik âdetâ formül içeren ifadeler kullanmıştır. Bundan dolayı risalenin haddinden fazla muhtasar olması bir öğretici olmadan tam anlaşılmasının çok zor olacağı intibayı uyandı bizde.

Müellifimiz eserin genelinde istişhâda çok az başvurmuştur. İstişhâd olarak başvurduğu kaynak ise çoğunlukla Kur'ân olmuştur. Birer yerde de hadis ve şiiri delil getirmiştir. Bu kaynakların yanı sıra kendisinden önceki dilcilerin görüşlerine ve bazı Arap kabile ve lehçelerine de atıfta bulunmuştur.

Risâle Fi'n-Nahv'ın muhtemelen müellifin bir başka eseri okurken tuttuğu notlardan ibaret olduğu kanaati bizde hâsıl olmuştur. Nahiv kitaplarıyla alakalı yaptığımız araştırmalar neticesinde Sükûnî'nin bu risâlesi İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'siyle benzerlik arz ettiğini fark ettik. Fakat onun bir kopyası olduğu da söylenemez. Zira Sükûnî tertip ve muhteva bakımından *el-Kâfiye*'den istifade ettiği gibi, onu muhtasar bir şekilde ele alarak kendi uslûb ve anlayışına göre yazdığı gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak risâleyi müellifin maksadına mutabık kalarak ortaya koymaya çalıştık. Bununla birlikte Sükûnî Mehmed b. Muharrem Mudurnulu hakkında ilk defa

tarafımızdan yapılan detaylı ve kapsamlı araştırma; onun hayatını daha ayrıntılı olarak ele almamıza imkân sağladı. Bu vesileyle ilim ve kültür mirasımızdan değerli bir Osmanlı âlimini ve kıymetli bir eserini gün yüzüne çıkarmış olduk. Bu konuda bir nebze dahi olsa katkıda bulunabilmişsek kendimizi bahtiyar adderiz.

KAYNAKÇA

“Tarihi Deveciler Mezarlığı’ndan İz Kalmadı”, Milliyet, 08. 02. 2014
<http://www.milliyet.com.tr/tarihi-deveciler-mezarligi-ndan-iz-kalmadi-bursa-yerelhaber-17583/>, (23. 10. 2015)

Açık, Kerim. Tanzimat’tan Cumhuriyete Arapça öğretimi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Ahmed, Halîl b. Kitâbu’l-Ayn, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 2001.

Ahmed, Osman Azmî b. Zübdetü’t-Tarîfât, Can Kitabevi, Konya, 1965.

Akgündüz, Ahmed. Şer’iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Cilt: 1, İstanbul, 1988.

Akgündüz, Ahmed. Şer’iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Cilt: 2, İstanbul, 1989.

Akgündüz, Hasan. Klasik dönem Osmanlı medrese sistemi (amaç-yapı-işleyiş), Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997.

Akkuş, Mehmet. “Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravî’nin Hayatı ve Eserleri”, İlim ve Sanat Dergisi, Sayı: 21-22, İstanbul, 1988, ss. 29-33, 60-63.

Aksoy, Hasan. Şemseddin Sivâsî (Hayatı, Eserleri) ve Mevlid’i, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1983.

Aksoyak, İsmail Hakkı. Sükûnî, Şeyh Mehmed Efendi, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, 15.03.2014, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2058>, (20. 06. 2015)

Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu, <http://yazmalardtcf.ankara.edu.tr/>, (13.07.2015)

Arslan, Ahmet Turan. İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, Seha Yayınları, İstanbul, 1992.

Arûcî, Muhammed. “Hasan Kâfî Akhisârî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 16, 1997, ss. 326-329.

Aşkar, Mustafa. Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Aşkar, Mustafa. “Niyâzî-i Mısırî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 33, 2007, ss. 167-168.

Aşkar, Mustafa. Niyâzî-i Mısırî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Atâî, Nevizâde Atâullah Efendi. Zeyl-i Şeka’ik (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

Atlansoy, Kadir. Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri, Asa Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.

Ay, Mahmut. “Niyâzî-i Mısırî’nin Kur’an ve Tefsir Anlayışı”, Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir çalışmaları Sempozyumu -II-, İstanbul, 19-23. 09. 2011, s. 184-228.

Bakırcı, Selami ve Kenan Demirayak. Arap Dili Grameri Tarihi, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001.

Beliğ, İsmail. Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân (Tarih-i Burûsa), Hüdavendigâr Matbaası, Bursa 1884.

Birgivî. İzhar (Mecmû’atü’n-Nahv), (haz. İsmail Çelik, Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür), Şifa Yayınevi, İstanbul, 2013.

Bolu Hükümeti Matbaası, Bolu Livası 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi, T.B.M.M Kütüphanesi, nr. 77-675, Bolu, 1925.

Brockelmann, Carl. Geschichte Der Arab Litteratur Supplementbande, Cilt: 1, Leiden: Brill, 1937.

Brockelmann, Carl. Geschichte Der Arab Litteratur Supplementbande, Cilt: 2, Leiden: Brill, 1942.

Brockelmann, Carl. Geschichte Der Arab Litteratur, Cilt: 1-2, Leiden: Brill, 1943.

Brockelmann, Carl. Geschichte Der Arab Litteratur, Cilt: 3, Leiden: Brill, 1949.

Can, Betül. “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 14, Sayı: 44, 2010, ss. 305-320.

Can, Betül. Fatih Döneminden Tanzimat’a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009.

Cebecioğlu, Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Otto Yayınları, Ankara, 2014.

Ceyhan, Abdullah. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi El Yazması Eserler Kataloğu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Çelebi, Kâtib. Keşfü’z-zünûn, MEB Basımevi, Cilt: 1, İstanbul, 1941.

Çelebi, Kâtib. Keşfü’z-zünûn, MEB Basımevi, Cilt: 2, İstanbul, 1943.

Çelebi, Muharrem. Ma’ani’l-Kur’an ve ez-Zeccac, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1976.

Çetin, M. Nihat. “Arap”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 3, 1991, ss. 282-309.

Çöl, Bekir. Buluntu Cönk, 15. 05. 2011, <https://sivasbekircol.wordpress.com/2011/05/15/buluntu-conk/>, (18. 10. 2015)

Davud, Fatîn. Hâtimetü'l-Eş'âr, (haz. Ömer Çiftçi), ekitap.kulturturizm.gov.tr.

Dayf, Şevkî. el-Fenn ve mezâhibuhu fi’n-nesri’l-arabî, Dârü'l-maârif, Kahire, 1984.

Dayf, Şevkî. el-Medarisu’n-Nahviyye, Dâru'l-Ma’ârif, Kahire, 1968.

Dayf, Şevkî. Tarîhu’l-edebi’l-Arabî, Dâru'l-Mearif, Kahire, 1976.

Demirayak, Kenan ve M. Sadi Çöğenli. Arap Edebiyatında Kaynaklar, Atatürk Üniversitesi Fen-edebiyat fakültesi yayınları, Erzurum, 1994.

Doğramacı, Baha, Niyâzî-yi Mısırî: Hayatı ve Eserleri, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1988.

Durmuş, İsmail. "Nahiv " Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 32, 2006, ss. 300-306.

Durmuş, İsmail. "Adalı, Şeyh Mustafa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 1, 1988, s. 317.

Ebü'l-Mekârim, Ali. Havle'l-müşkilatî'l-menheciyye fi müellifati'n-nahvi't-ta'limi, Buhusu Külliyyeti'l-lugatîl-Arabiyye, Mekke, 1998.

Ege, Ramazan. "Mefulü mâ lem yüsemme fâ'iluh" Kalıbında Malum Anlamı Verilen Bazı Arapça Kelimeler", Nüşa Dergisi, Sayı: 25, 2007, ss. 71- 102.

el- Cevherî, İsmail b. Hammâd. es-Sıhah Tâcu'l- Luğa ve Sıhâhu'l- 'Arabiyye, (nşr. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr), Dâru'l- 'İlmi'l- Melâyîn, Beyrut, 1990.

el-Afgani, Sa'id. Fi usûli'n-nahv, el-Mektebü'l-İslami, Beyrut, 1987.

el-Bağdâdî, İsmâil Paşa. Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l musannifîn, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 1, İstanbul, 1951.

el-Bağdâdî, İsmâil Paşa. Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l musannifîn, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 2 , İstanbul, 1955.

el-Bağdâdî, İsmâil Paşa. İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

el-Bustânî, Butrus. Udebâu'l-'Arap fi'l-câhiliyyeti ve sadri'l-İslâm, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1979.

el-Cahız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. el-Beyan ve't-tebyin, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1975.

el-Cürcânî, eş-Şerif Ali b. Muhammed. et-Ta'rifât, (nşr. Abdülmuin el-Hafnâ), Kahire ts.

el-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed. Nüzhetü'l elibbâ fî tabakati'l-Udabâ, (thk. Ebu'l Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2003.

el-Es'ad, Abdulkirim Muhammed. el-Vasît fî târîhi'n-nahvi'l-'Arabi, Şavâf yayınları, Riyâd, 1413/1992.

el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. el-Kâmusul-Muhît, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.

el-Hadîsî, Hadîce. el-Medârisu'n-Nahviyye, 3. baskı, Dâru'l-Emel: İrbid, 2001.

el-Hamevî, Yâkût. İrşâdu'l-Erîb ilâ ma'rifeti'l-Edîb (Mu'cemu'l udebâ'), (nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), Kahire, 1936.

el-Hamevî, Yâkût. İrşâdü'l-Erîb ilâ ma'rifeti'l-Edîp (Mu'cemu'l udebâ'), (thk. D. S. Margoliouth), Mısır, 1929.

el-Hindi, Ala'uddin Ali el-Muttaki. Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-akvâl ve'l-e'f'al, (nşr. Bekrî Hayyânî ve Saffet es-Sekka), Halep, 1977.

el-Hîtî, Abdulkâdir Rahîm. Hasâisu Mezhebi'l-Endelus en-Nahvî Hilâle'l-Karni's-Sâbi'l-Hicrî, Bingazi, 1993.

el-Hulvî, Mahmud Cemâleddîn. Lemezât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviyye, (haz. M. Serhan Tayşi), M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

el-İsfahani, Ebu'l-Ferec. el-Eğani, (nşr. Abd Ali Mühenna), Beyrut, 1992.

el-İskenderî, Ahmet. el-Mufasssal fî tarihi'l-edebi'l-arabi, Darü'l-İhyai ve'l-Ulûm, Beyrut, 1994.

Elmalı, Hüseyin. "el-Mufaddaliyyat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 30, İstanbul, 2005, ss. 366-367.

el-Mudurni, Muhammed b. Mustafa. Verdetü'l-melih fî şerh-i bürdeti'l-medih, Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Atf 2164.

Emecen, Feridun. "Gelibolu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 14, 1996, ss. 1-6.

Emin, Ahmed. Duha'l-İslam, , Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, Cilt: 1-3, Beyrut, ts.

er- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir. Muhtâru's- Sîhâh, Dâru'l- Kitâbi'l- 'Arabî, Beyrut, 1967.

Erdal Kaya, "Kasapzade İbrahim efendi ve El-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eseri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Erdemir, Ayşegül Demirhan. Emir Çelebi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Cilt: 11, 1995, ss. 129-130.

Ergin, Ali Şakir. "el-Asmaiyyat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 3, 1991, s. 500.

Ergin, Mehmet Cevat. Arap Nahvinin Doğuşu, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2005, ss. 111-141.

Ergin, Mehmet Cevat. el-Ukberî ve el-Lubâb fî i'leli'l-binâi ve'l-i'râb'ı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2002.

er-Râcihî, Abduh. Durûs fî kutûbi'n-nahv, Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1975.

es-Sirafi, Ebü Said el-Hasen b. Abdullah. Ahbaru'-Nahviyyin el-Basriyyin, (nşr. Fritz Krenkow) Beyrut, 1936.

es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman. Buğyetu'l-vuat fî tabakati'l-lugaviyyin, ve'n-nuhât, Bulak matbaası, Kahire, 1326/1908.

es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman. el-Cami'u's-Sağir fî ehadisi'l-Beşiri'n-Nezir, Şeriketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bânî, Kahire, 1954.

es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman. el-Muzhir fi ulumi'l-luğa ve enva'iha, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Muahmemd Cadülmevla Bek, Ali Muhammed el-Bicavi), el-Mektebetü'l-Asriyye, Kahire, 2014.

es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahmân. Târihu'l-Hulefâ', (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), Matbaatu's-Saâde, Mısır, 1952.

es-Suyuti, Cemâluddin Abdurrahmân. el-İktirah fi usûli-nahv, (thk. Abdülhakim Atiyye), Darü'l-Beyruti, Dımaşk, 2009.

et-Tantâvî, Muhammed. Neş'etu'n-Nahv ve Tarîhu Eşheri'n-Nuhât, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1995.

et-Tantâvî, Muhammed. Neş'etü'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1991.

et-Tehânevî, Muhammed Ali. Mevsû'atu keşşâfı istılâhâtı'l-funûn ve'l-ulûm, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

ez- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebu'l- Feyz. Tâcu'l- 'Arûs min Cevâhiri'l- Kâmûs, Matbaatu'l- Hayriyye, Mısır, 1888.

ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak. el-İzah fi 'İleli'n-nahv, (thk. Mazin el-Mubarek), Daru'n-nefais, Beyrut, 1393/1973.

ez-Zemahşeri, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. el-Mufasssal fi ilmi'l-arabiyye, (thk. Fahr Salih Kadare), Daru'l Ammar, Amman, 2004.

ez-Zubeydi, Ebu Bekr Muhammed b. Hasan. Tabakatu 'n-nahviyyin ve 'l-luğaviyyin, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire, 1984.

ez-Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan. Tabakâtu'n-Nahviyyîn el-Luğaviyyîn, (thk. M. Ebu'l-Fadl İbrâhim), 2. baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1973.

Faris, Ahmed b. es-Sahibi fi fikhi'l-luğa ve süneni'l-Arap fi kelamiha (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb - Abdülfettâh el-Katlân), Kahire, 1328/1910.

Fehmi, Abdurrahman. İslam Medeniyeti Tarihi (Medresetü'l-Arab), (haz. Hüseyin Elmalı, Cüneyt Eren), Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005.

Fehmi, Mehmed. Târih-i Edebiyat-ı Arabiye, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332/1917.

Furat, Ahmet Suphi. Arap Edebiyatı Tarihi (XVI.-XVII. asırlar), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Cilt: 2, İstanbul, 2007.

Furat, Ahmet Suphi. Arap Edebiyatı Tarihi, (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, Cilt: 1, İstanbul, 1996.

Fück, Johann. el-Arabiyye dirasat fi'l-luğa ve'l-lehecât ve'l-esâlîb, (trc. Abdulhalim en-Neccâr), Kahire, 1951.

Gökyay, Orhan Şaik. "Cönk ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 8, 1993, ss.73-75.

Gölpınarlı, Abdulkaki. "Niyâzî Mısıfî", Şarkiyat Mecmûası, İstanbul, Cilt: 7, 1972, ss. 183-226.

Gölpınarlı, Abdulkadir. Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1971.

Güftî. Teşrifatü's-Şuara, (haz. Kâşif Yılmaz), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

Gümüş, Sadrettin. Seyyid Şerif Cürcani, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1984.

Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2002, ss. 274-293.

Işık, Emin. "Ebu Bekir el-Enbârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 21, 2000, ss. 24-26.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. Mukaddime, (thk. Derviş el-Cüveydî), Mektebetu'l Asriyye, Beyrut, 1416/1996.

İbn-i Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. el-Hasâis, (thk. Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru'l-Hüdâ li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1952.

İbn-i Hacib, el-Kâfiye, (trc. Mehmet Selim Bilge), Sağlam Yayınevi, İstanbul, 1984.

İbni Hacib. el-Kâfiye (Mecmû'atü'n-Nahv), (haz. İsmail Çelik, Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür), Şifa Yayınevi, İstanbul, 2013.

İbn-i Hişâm, es-Siretü'n-Nebeviyye, (thk. Mustafa es-saka ve diğerleri), Şeriketu Mustafa el-Bani, Mısır, 1375/1955.

İbn-i Hişâm, Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik, (thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed Bekâî), Dâru'l-lit-Teba'eti ve'n-Neşr ve't-Tevzi'. y.y, ts.

İbnu Manzûr, Ebu'l- Fadl Cemâluddîn. Lisânu'l- 'Arab, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990.

İbnu Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddin. Lisânu'l-Arab, Bulak Matbaası, Kahire, 1883.

İbnu'l-Enbârî, Ebû el-Berekât Kemalüddın Abdurrahman b. Muhammed. Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ' (nşr. M. Ebû el-Fazl İbrahim), Dâru Nehdati Mısır, Kahire, ts.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, el-Fihrist, (thk. İbrahim Ramazan), Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1997.

İbnu'l Kıftî, Ebu'l Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim. İnbahu'r-ruvât alâ enbahin-nuhât, (thk. M. Ebu'l Fadl İbrahim) Kahire, 1950.

İlhan Şahin, "Sancak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 36, 2009, ss. 98- 99.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. Son Asır Türk Şairleri, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

İpekten, Haluk. "Azmiẓâde Mustafa Hâletî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 4, 1991, ss. 348-349.

İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı,
<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>, (18.07.2015)

Kandemir, M. Yaşar. “Ahfeş”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 1, 1988, s. 524-525.

Kaplan, Mahmut. Güldeste-İ Riyâz-ı İrfân’da Vefatlara Düşülen Notlar, Turkish Studies, Volume: 7, No: 1, 2012, pp. 57-80.

Kara, Mustafa. Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar -II-, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3, Bursa, 1991, ss. 119-130.

Kara, Mustafa. Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

Karabulut, Ali Rıza ve Ahmet Turan Karabulut. Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Kataloğu, Mektebe Yayınları, Kayseri, ts.

Kaya, Mahmut. “Kasîdetü'l-Bürde”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 24, 2001, ss. 568-569.

Kehhâle, Ömer Rıza. Mu‘cemü’l-müellifin terâcimu musannifi’l-kütübil- ‘Arabiyye, Beyrut ts.

Kehhâle, Ömer Rıza. Mu‘cemü’l-müellifin terâcimu musannifi’l-kütübil- ‘Arabiyye, Mektebetü Arabiyye, Dımeşk, 1960.

Kılıç, Hulusi. “Basriyyûn”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 5, 1992, ss. 117-118.

Kılıç, Hulusi. “Kûfiyyûn”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Cilt: 26, 2002, ss. 345-346.

Köksal, M. Fatih. “Nazîre”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 32, 2006, ss. 456-458.

Latîfî, Tezkiretü’ş-şu’arâ ve tabsiratü’n-nuzamâ, (haz. Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kataloğu,
<http://katalog.marmara.edu.tr/nadireser/index.html>, (13.07.2015)

Muhibbî, Muhammed. Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer, Dâru's-Sader, Beyrut, ts.

Nâsîf, Ali en-Necrâ. Târihu'n-nahv, Dâru'l-Maarif, Kahire, 1978.

Niyâzî-i Mısrî. Mevâidu'l-İrfân: İrfan Sofraları, (çev. Süleyman Ateş), Emel Matbaası, Ankara, 1971.

Orhonlu, Cengiz. "Bolu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 6, 1992, ss. 276-278

Öcalan, Hasan Basri. Tekkelerde Okutulan Kitaplar, Kültürümüz ve Kitap Sempozyum Tebligleri, Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı, Sivas, 4-6. 05. 2007, ss. 174-185.

Ögke, Ahmet. Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî Hayat, Eserleri Görüşleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 37, 2009, ss. 130-134.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006.

Özcan, Nuri. "Tâlib Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 39, 2010, s. 506

Özdemir, Mehmet. "Endülüs" (ilim ve kültür hayatı-dil ve edebiyat), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 11, 1995, ss. 219-220.

Özel, Ahmet Murat. Ka'b B. Züheyr ve İmam Bûsirî'nin Kasîde-i Bürde'lerinin Klasik Edebiyatımız ve Kültürümüzdeki Yansımaları, III. İslami Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, 25-26. 04. 2014. ss. 1-9.

Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, , İstanbul, 1993.

Râmiz, Âdâb-ı Zurefâ, (haz. Sadık Erdem), AKM Yayınları, Ankara, 1994.

Remzî, Antakyalı Mustafa. Nüfûzu'l-lisân ve 'ukûdü'l-hisân, (nşr. Mehmet Yavuz), Çantay Kitabevi, İstanbul, 2001.

Sadak, Bekir. "Bosnevî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 6, 1992, s. 306.

Safayî, Mustafa Efendi, Tezkire-i Safayî, (haz. Pervin Çapan), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

Salim Efendi. Tezkiretü'ş-şuara, (haz. Adnan İnce), AKM Yayınları, Ankara, 2005.

Sâmî, Şemseddîn. Kâmusu'l-A'lâm, Mihran Matbaası, İstanbul, 1898.

Seyrekzâde, Mehmet Âsım. Zeyl-i Zübdetül-eş'âr, (haz. Ali Osman Coşkun), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.

Seyyid, Mehmed Rıza. Tezkire-i Şuarâ, e-kitap.kulturturizm.gov.tr.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. el-Kitap, (nşr. Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetü'l- Hancı, 3. Baskı, Cilt: 3, Kahire, 1988.

Siraceddin, Mehmet. Mecma-ı Şuara ve Tezkire-i Üdeba, (haz. Mehmet Arslan), Dilek Matbaacılık, Sivas, 1994.

Solmaz, Süleyman. Gülşen-i Şu'arâ (Bağdatlı Ahdî), AKM Yayınları, Denizli, 2009.

Sükûnî, Mehmed Efendi. el-Dürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4.

Sükûnî, Mehmed Efendi. el-Fevâidü'l-Alîye fi Te'yidi'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/1.

Sükûnî, Mehmed Efendi. el-Gürre, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/4.

Sükûnî, Mehmed Efendi. Kasîde fî Medhin-Nebî (A.S.), Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5258/5.

Sükûnî, Mehmed Efendi. Risale Fi'n-Nahv, Milli Kütüphane (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp.), nr. 03 Gedik 17808/2.

Süreyyâ, Mehmed. Sicill-i Osmânî, (haz. Nuri Akbayar), Kùltür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.

Süreyyâ, Mehmed. Sicill-i Osmânî, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1890.

Şahin, İmran Demirbaş. Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve Çanakkale Şer'iyye Sicilleri, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı: 3, 2005. ss. 137-155.

Şemseddin, Mehmed. Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî, (haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy),Uludağ Yayınları, Bursa 1997.

Şeyhî, Mehmed Efendi. Vakâyi'ü'l-Fuzalâ (Şakâyık-ı nu'mâniyye ve Zeyilleri), (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınevi, İstanbul, 1989.

Şimşek, Selami. Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 22, 2007, s. 251-310.

Şirin, Mehmet Musa. Şart Edatlarının Nahivciler ve Fıkıh Usulcùleri Arasındaki Yeri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

T.C Kùltür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları, <https://www.yazmalar.gov.tr/>, (20.05.2015)

Tâhir, Bursalı Mehmet. Osmanlı Müellifleri, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000.

Taşköprizâde, Kemâleddin Mehmed Efendi. Mevzuatu'l-ulum, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1895.

Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa. Miftahu's-saâde ve misbahu's-siyade fi mevzu'ati'l ulum, (thk. Kamil Bekri), Kahire, 1968.

Tekeli İlhan ve Selim ilkin. Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Tire Necip Paşa Kütüphanesi, <http://www.vgm.gov.tr/npkutuphanearama.aspx>, (13.07.2015)

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Halil b. Ahmed”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 15, 1997, ss. 309-312.

Tuman, Mehmed Nâil. Tuhfe-i Nâilî, (haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2001.

Tülücü, Süleyman. “Asmaî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 3, 1991, ss. 499-500.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Vakfı, <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>, (12.06.2015)

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi <http://www.suleymaniye.yek.gov.tr/Home>, (07.08.2015)

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, <http://www.yek.gov.tr/>

Uludağ, Süleyman. “Ahmed Şemseddîn, Yiğitbaşı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 2, 1989, ss. 135-136.

Uludağ, Süleyman. “Halvetiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 15, 1997, ss. 393-395.

Uludağ, Süleyman. “Riyâzet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 35, 2008, ss. 143-144.

Ulusal Toplu Katalog (Tokat), <http://www.toplukatalog.gov.tr/>, (15.06.2015)

Uzun, Mustafa. “Ebced”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 10, 1994, ss. 68-70.

Uzun, Mustafa. “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, İstanbul, 1996, ss. 355-356.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Uzunoglu, M. Vecih. Arap Edebiyatında Müveşşah, Tibyan yayıncılık, İzmir, 2010.

Ünver, A.Süheyl. “Bursada Deveciler Kabristanı Ne Oldu?”, Tarih Dünyası, İstanbul, Cilt: 2, Yıl: 1, Sayı: 13, 1954, ss. 554-557.

Vassâf, Hüseyin. Sefîne-i Evliyâ, (haz. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul, 2006.

Vecdî, Muhammed Ferîd. Da’iretu’l-mearifi’il-karni’l-işrin, Dâru'l-Ma’rife, Beyrut, 1971.

Yardım, Ali. İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, İzmir Millî Kütüphane Vakfı, İzmir, 1992.

Yavuz, Mehmet. “Muâz b. Müslim el-Herrâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 30, 2005, s. 340.

Yavuz, Mehmet. Arapça Gramere Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar), Çantay Kitapevi, İstanbul, 2008.

Yavuz, Mehmet. Gramer Çalışmalarını Başlatan Amiller ve İlk Çalışmalar (II/VIII. Asrın Sonuna Kadar), Nüsha Dergisi, Sayı:10, 2003, ss. 119-129.

Yazıcı, Hüseyin. “XVII. Asır Arap Edebiyatının Bir Değerlendirilmesi ve Hızır b. Muhammed El-Âmâsî”, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, 2001, ss. 55-70.

Yılmaz, Ozan. Türk Şerh Edebiyatı'nda Gelibolu, Uluslararası Gelibolu Sempozyumu, Çanakkale, 9-10. 05. 2013, ss. 111-119.

Yiğit, Bilge Kaya. Bolulu Divan ve Tasavvuf Şairleri, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:13, Yıl:13, Sayı: 2, 2013, ss. 301-324.

Yümnî, Mehmet Salih. Tezkire-i Şuarayı Yümnî, (haz. Sadık Erdem), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

Zeydân, Corcî. Târîhu âdâbi'l-luğati'l-arabiyye, Menşûrâtu dâri mektebeti'l-hayât, Beyrut, 1983.

Zihni, Hacı Mehmed. el-Muntehab ve'l-Muktedap fi kava'idi's-sarf ve'n-nahv, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991.

Ziriklî, Hayreddin. el-A'lâm: Kâmüsü terâcim, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RİSALE Fİ'N-NAHV'IN EDİSYON KRİTİĞİ

(Arapça kısım)

جامعة دقوز أيلول

معهد العلوم الاجتماعية

قسم العلوم الإسلامية الأساسية

برنامج العلوم الإسلامية الأساسية

رسالة في النحو

تأليف

محمد بن محرم السكوني

(1103هـ/1692م)

دراسة وتحقيق

إعداد

آتيلاً كايا

مشرف

الأستاذ الدكتور رمضان إيجة

إزمير - 1437هـ / 2016م

[الكلمة]

اللفظ الموضوع لمفرد كلمة¹:

اسم² إن استقل في الدلالة مع عدم الاقتران بالزمان؛ وفعل³ إن استقل مع الاقتران وإلا فحرف

[الكلام]

ولمركب⁴ كلام وهو مركب⁵ من مسند و مسند إليه⁶.

[خواص الاسم]

وللاسم اللام والجر والتنوين والإسناد إليه⁷ والإضافة⁸.

¹ " وفي شرح قطر الندى: الكلمة قول مفرد. للمزيد راجع: ابن هشام، أبو محمد عبد الله جمال الدين، شرح قطر الندى وبل الصدى (تح: سبل الهدى بتحقيق شرح قطر الندى)، بيروت، 1434-2013، ص. 30.

² " إن " ساقطة من النص؛ أثبتناه للسياق.

³ " استقل " ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

⁴ " ولمركب " معطوف على "لمفرد"، أي اللفظ الموضوع لمركب كلام.

⁵ " مركب " ساقطة من النص؛ أثبتناه للسياق.

⁶ للمزيد على المسند والمُسند إليه راجع: سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر، الكتاب (تح: عبد السلام محمد هارون)، القاهرة 1408-1988، 1-4، ص. 23.

⁷ أي كونه مسنداً إليه

⁸ أي كونه مضافاً.

[المعرب والمبني]

وهو معرب / ومبني فالمعرب ما لم يُشبه مبني الأصل. وله الاختلاف في الآخر بالعوامل.

[الإعراب]

الإعراب ما اختلف آخره به وهو رفعٌ للفاعلية ونصبٌ للمفعولية وجُرٌّ للإضافة.

[العامل]

العامل ما به يتقوم المقتضى للإعراب:

فالمفرد والجمع المكسر بالضمة والفتحة والكسرة،⁹

جمع المؤنث السالم بالضمة والكسرة،¹⁰ غير المنصرف بالضمة والفتحة،¹¹

[الأسماء الستة المعتلة]

أخ وأب وحم وهن وفوه وذو مال مضافةً إلى غير ياء المتكلم بالواو والألف والياء،¹² المثني وكلاً مضافاً إلى مضمّر¹³

/ واثنان بالألف والياء،¹⁴ جمع المذكر السالم وأولو وعشرون بالواو والياء.¹⁵

10

⁹ أي بالضمة رفعاً وبالفتحة نصباً وبالكسرة جرّاً.

¹⁰ أي بالضمة رفعاً وبالكسرة نصباً و جرّاً.

¹¹ "غير المنصرف بالضمة والفتحة" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش. أي بالضمة رفعاً وبالفتحة نصباً و جرّاً.

¹² أي بالواو رفعاً وبالألف نصباً وبالياء جرّاً. وفي بعض المصادر تذكر هذه الأسماء مضافةً إلى غير ياء المتكلم. هذه الأسماء الستة تسمى بـ "الأسماء الستة المعتلة". للمزيد على الأسماء الستة المعتلة راجع: ابن هشام، شرح قطر الندى وبل الصدى، ص. 65.

¹³ "مضافاً إلى مضمّر" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

¹⁴ "أي بالألف رفعاً وبالياء نصباً وجرّاً.

[الإعراب التقديري]

تقدير الإعراب فيما تعدّر كعصاً أو استثقل كقاضٍ

[غير المنصرف]

غير المنصرف ما فيه علّتان من تسع وهي:

عدل: وهو خروجه عن صيغته إمّا تحقيقاً إن دلّ على الأصل غير المنع كثلث وإمّا تقديرًا إن لم يدلّ كعمر.

ووصف: / شرطه الأصالة فلا تضرّه الغلبة فأربعٌ منصرف وأسود ممتنع.

110-ا

وتأنيث: إمّا لفظي فشرطه العلميّة كطلحة وإمّا معنوي فالعلمية مع الزيادة على الثلاثة كزئبب أو تحرك الأوسط كسقر أو العجمة كماه وجور وإن سميّ مذكّر فالزيادة **ومعرفة:** وهي العلميّة.

5

وعجمة: شرطها العلميّة في العجمية والزيادة / على الثلاث كإبراهيم أو تحرك

الأوسط كشر

وجمع: شرطه صيغة منتهى الجموع بلا هاء كأناعيم¹⁶ ومساجد وحضاجر منقول

عن الجمع وسراويل: إن منع فإمّا عجميّ محمول على الموازن وإمّا عربيّ جمعٌ تقديرًا. وهو¹⁷ وألّفا التأنيث¹⁸ يقوم مقام العلتين

وتركيب: شرطه العلميّة مع عدم الإسناد والإضافة كبعلبك.

¹⁵ " أي بالواو رفعًا وبالياء نصبًا وجرًا.

¹⁶ "جمع نَعَم. بمعنى الإبل. وتطلق على البقر والخنم. سُمِّيَ بذلك لما فيه الخير والتّعمة. لويس معلوف، المنجد في اللغة ولأدب والعلوم، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، 1960، ص. 820

¹⁷ " أي الجمع.

¹⁸ " أي الألف المقصورة والممدودة.

وَألف ونون زائدتين: شرطه إن كانا في اسم العلميّة / كعمران، وصفة¹⁹ فانتفاء

فعلاية كسكران وقيل وجود فعلى.

ووزن الفعل: شرطه الاختصاص بالفعل كشمّر أو الزيادة في الأوّل كزيادته غير قابلٍ

للتاء فامتنع أحمد وانصرف يعمل.

وما فيه علميّة مؤثّرة إذا نكّر صرف لأنّها لا تؤثر إلّا فيما شرطت فيه والعدل ووزن

الفعل فيبقى في غيرها بلا سبب / وفيهما على سببٍ واحدٍ واعتبر سيويه²⁰ الصفة الأصليّة

ب-110

في مثل أحمر علماً بعد التنكير فحمله غير منصرف.

وحكمه عدم الكسر والتّنين إلّا مع اللّام والإضافة ويجوز صرفه للضرورة

والتناسب²¹

¹⁹ "معطوف على اسم

²⁰ هو عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، (148 - 180 هـ / 765 - 796 م) يُكنى أبو بشر، الملقب

سيويه، إمام النحاة، وأول من بسّط علم النحو. أخذ النحو والأدب عن الخليل بن أحمد ويونس بن حبيب وأبي الخطاب الأخفش وعيسى بن عمر. ثم رحل إلى بغداد، والتقى بالكسائي شيخ الكوفيين، ووقعت بينهما مناظرة في النحو (المسألة الزُّنُورِيّة) وقد تغلب فيها الكسائي على سيويه، غير أن سيويه لم يبق في بغداد بعد هذه المناظرة عاد إلى فارس، ولم يعد إلى البصرة. وصنف كتابه المسمى "كتاب سيويه" في النحو، لم يصنع قبله ولا بعده مثله. راجع: ابن النديم، الفهرست. (تحقيق: الشيخ إبراهيم رمضان)، دار المعرفة، بيروت، ١٩٩٤، ص. ٧٤؛ الزركلي، خير الدين، الاعلام قاموس تراجم، دار الكتب العلمية، بيروت، 1996، 5، ص. 81؛ عمر بن رضا بن مُجَدِّد راجب بن عبد الغني كحالة الدمشق، معجم المؤلفين، دار إحياء التراث العربي، بيروت، 8، ص. 10-11.

اعلم أن أفعال إذا كان صفةً لم ينصرف في معرفة ولا نكرة، وذلك لأنّها أشبهت الأفعال نحو: أذهب وأعلم. قلت: فما باله لا ينصرف إذا كان صفةً وهو نكرة؟ فقال: لأنّ الصفات أقرب إلى الأفعال، فاستقلوا التنوين فيه كما استقلوه في الأفعال، وأرادوا أن يكون في الاستقلال كالفعل، إذ كان مثله في البناء والزيادة وضارعه، وذلك نحو: أخضر، وأحمر، وأسود، وأبيض، وأدر. فإذا حققت قلت: أخضر وأحمر وأسود، فهو على حاله قبل أن تحقره، من قبل أن الزيادة التي أشبه بها الفعل مع البناء ثابتة، وأشبه هذا من الفعل ما أميلح زيدا، كما أشبه أحمر أذهب. الكتاب (تج: عبد السلام محمّد هارون)، القاهرة 1408-1988، 1-4، 3، ص. 193

²¹ هذا القسم من النّصّ ولو كانت كتوضحة خارج النّصّ. راجع: شرح قطر النّدى وبلّ الصّدى، ص. 72

[المرفوعات]

[الفاعل]

الفاعل: ما أسند إليه الفعل أو شبهه على جهة القيام مقدّمًا عليه.
والأصل أن يلي فعله.

5 وإذا انتفى الإعراب والقرينة أو اتّصل بالفعل أو وقع المفعول بعد إلا / أو معناها
وجب تقديمه.

وإذا اتّصل به ضمير مفعولٍ أو وقع بعد إلا أو معناها أو اتّصل مفعوله دونه وجب
تأخيره.

ومحوز حذف الفعل عند القرينة كـ "زيد" لمن قال: من قام ؟
ويجب في مثل: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ﴾²² تنازع الفعلين إمّا في
الفاعليّة وإمّا في المفعوليّة وإمّا فيهما مختلفين

10 قد يختار إعمال الثاني ويضمّر الفاعل في الأوّل على وفق الظاهر ويحذف / المفعول
إن استغني²³ وإلاّ يُظْهَر وقد يختار إعمال الأوّل ويضمّر الفاعل في الثاني والمفعول إلاّ لما منع
فيظهر.

ويحذف الفاعل ويقوم المفعول مقامه في المجهول.
ولا يقوم المفعول الثاني من باب عَلِمْتُ ولا المفعول له والمفعول معه ولا غير المفعول
به عند وجوده.

²² هذا قطعة من الآية الكريمة: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ

قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ﴾ سورة التوبة، 6/9

²³ وفي النصّ " أن يستغنى " صححنا حسب السياق

[المبتدأ]

المبتدأ: هو الاسم المجرد عن العوامل اللفظية / مسنداً إليه أو الصفة بعد حرف النفي
والاستفهام رافعةً لظاهرٍ ويجوز
الأمران إن طابقت مفردًا.

[الخبر]

والخبر: هو المجرد المسند به

ولا بدّ للمبتدأ من التخصيص إذا كان نكرةً مثل ﴿وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ﴾²⁴ و"أ رجل في الدار أم امرأة" و"ما أحدٌ خيرٌ منك" و"شرّ اهرّ ذانابٍ" و"في الدار رجلٌ" و"سلامٌ عليك".

/ وأصل المبتدأ التقديم ويجب إذا كان مشتملاً على ما له صدر الكلام أو كانا معرفتين أو متساويين أو كان الخبر فعلاً له. ويجب تأخيره إذا تضمن الخبر المفرد ما له صدر الكلام أو كان مصححاً له أو متعلقه ضميرٌ في المبتداء أو كان خبراً عن "أن"

وقد يتضمن معنى الشرط فيصحّ الفاء في الخبر وذلك الاسم الموصول بفعلٍ أو ظرفٍ أو النكرة الموصوفة بهما وليت ولعلّ مانعان.

/ وقد يحذف المبتداء عند القرينة والخبر قد يكن جملةً فلا بدّ من عائِدٍ وقد يحذف وما وقع ظرفاً فهو مقدّرٌ بجملة
وقد يتعدّد

²⁴ هذا قطعة من الآية الكريمة: ﴿وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ سورة البقرة، 221/2

ويحذف جوازًا ووجوبًا فيما أُلْتِزِمَ في موضعه غيره مثل "لولا زيدٌ لكان كذا" و"ضربى زيدًا قائمًا" و"كلَّ رجلٍ وضيعته" و"لعمرك لأفعلن كذا"

[خبر إنّ وأخواتها]

خبر إنّ وأخواتها هو المسند بعد دخول هذه / الحروف، وأمره كأمر خبر المبتداء إلاّ في التقديم إلاّ إذا كان ظرفًا.

ب-111

[خبر لا التي لنفي الجنس]

خبر لا التي لنفي الجنس هو المسند بعد دخولها ويحذف كثيرًا.

[اسم ما ولا المشبهتين بليس]

اسم ما ولا المشبهتين بليس هو المسند إليه بعد دخولها.

[المنصوبات]

المنصوبات؛

[المفعول المطلق]

المفعول المطلق: اسم ما فعله فاعل فعل مذكور بمعناه ويكون للتأكيد والنوع والعدد

فيثنى ويجمع فيهما²⁵ دون الأول / وقد يكون بغير لفظه كـ "قعدت جلوسًا"

5

[المواضع التي يحذف فيها فعل المفعول المطلق]

وقد يحذف الفعل عند القرينة مثل "خيرَ مقدمٍ".

ويجب²⁶ سماعًا في "سقيًا ورعيًا وخيبةً وجدعًا وحمدًا وشكرًا وعجبًا"

²⁵ وفي الهامش: أي في الموضع الذي يقصد فيه النوع والعدد.

وقياساً²⁷ فيما وقع مثبتاً بعد نفي أو معنى نفي داخلٍ على اسمٍ لا يكون خبراً عنه
أو مكرراً نحو "ما أنت إلا سيراً" و"إنما أنت سيراً" و"زيد سيراً سيراً"

وفيما وقع تفصيلاً لأثر مضمون جملةٍ متقدمة كقوله تعالى: ﴿ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِذَا مَنَا بَعْدُ وَإِنَّا فِدَاءٌ ﴾²⁸

وفيما وقع للتشبيه / علاجاً بعد جملةٍ مشتملةٍ على اسمٍ بمعناه وصاحبه نحو "مررت به فاذا له صوتٌ صوتَ حمامٍ"

وفيما وقع مضمون جملةٍ لا محتمل لها غيره نحو "له عليّ ألف درهمٍ اعترافاً"

وفيما وقع مضمون جملةٍ لها محتمل غيره نحو "زيد قائم حقاً"²⁹

وفيما وقع مثني مثل "لبّيك".

[المفعول به]

المفعول به: هو ما وقع عليه فعل الفاعل وقد يتقدّم على الفعل / وقد يحذف
الفاعل عند القرينة جوازاً نحو "زيداً" لمن قال: "من أضرب"،

[المواضع التي يجب فيها حذف عامل المفعول به]

ووجوباً في أربعة مواضع

²⁶ أي يجب حذف فعل المفعول المطلق

²⁷ عطف على "سماً" أي يجب حذف فعل المفعول المطلق قياساً .

²⁸ هذا قطعة من الآية الكريمة: ﴿ فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْخَسْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِذَا مَنَا بَعْدُ وَإِنَّا فِدَاءٌ حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ

اللَّهِ فَلَن يُضِلَّ أَعْمَاهُمْ ﴾ سورة محمد، 4/47

²⁹ "زيد قائم حقاً" ساقطة؛ أثبتناها من الهامش.

الأول: سماعي نحو " امرأً " و "نفسه و ﴿ انْتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ ﴾³⁰ و "أهلاً وسهلاً".

[المنادى]

الثاني: المنادى وهو المطلوب إقباله بحرف نائب مناب "أدعو" لفظاً أو تقديرًا.

ويبنى على ما يرفع به إن كان مفردًا معرفةً نحو "يا زيد" و "يا زيدان"، ويخفض بلام الاستغاثة / نحو "يا لزيد"، ويفتح لألفها نحو "يا زيداه"، وينصب ما سواهما نحو "يا طالعا جبلاً".

والتوابع المفردة للمنادى المبني من التأكيد والصفة وعطف البيان والمعطوف المعرف باللام ترفع وتنصب والمضافة تنصب والبدل والمعطوف غير ما ذكر كالمستقل

وإذا نودي المعرف باللام قيل: "يا أيها الرجل" والتزموا رفعه ورفع توابعه وقالوا "يا الله" خاصةً وجاز في مثل "يا تَيْم-تَيْمَ عَدِيٍّ" / الضمّ والنصب

والمضاف إلى ياء المتكلم يجوز فيه وجوه أربعة نحو "يا غلامي" و "يا غلامي" و "يا غلامي" و "يا غلام" و "يا غلاماً" وبالهاء وقفًا وقالوا: "يا أبتَ / يا أبتَ / يا أبتًا" و "يا أمتَ / يا أمتَ / يا أمتًا" فتحًا و كسرًا وبالألف دون الياء، و "يا ابن أمّ" و "يا ابن عمّ" خاصةً مثل "يا غلامي" مع زيادة "يا ابن أمّ" و "يا ابن عمّ".

³⁰ هذا قطعة من الآية الكريمة: ﴿ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴾ سورة النساء، 171/4

[الترخيم]

ويرخّم المنادى وهو حذف في الآخر تخفيفًا / إذا كان علمًا زائدًا على الثلاثة أو بالتاء بخلاف المضاف والمستغاث والجملة، فإن كان في آخره زيادتان في حكم الواحدة كـ"أسماء" أو حرفٌ صحيحٌ قبله مدّةٌ وهو أكثر من أربعةٍ حذفنا وإن كان مركّبًا فالاسم الأخير وإلاّ فحرف واحد وهو كالثابت نحو "يا حار" و"يا كرو" وقد يجعل اسمًا برأسه فيقال "يا كرا".

[المندوب]

والمندوب وهو المتفجّع عليه / بـ"يا" أو "وا"، كالمندى ولك زيادة الألف إلاّ عند خوف اللبس فقلت "وا غلامكيه" و"وا غلامكموه" والهاء في الوقف، ولا يندب إلاّ المعروف ولا يزداد الألف في الصّفة.

وقد يحذف حرف النداء وكذا المنادى عند القرينة نحو "ألا يا اسجدوا"

[الإضمار على شريطة التفسير]

الثالث: ما أضمر عامله على شريطة التفسير وهو كلّ اسم بعده فعل أو شبهه مشغول عنه بضميره أو متعلّقه لو سلّط عليه هو أو مناسبه لنصبه نحو "زيدًا / ضربته" و"زيدًا مررت به" و"زيدًا حسبت عليه" و"زيدًا ضربت غلامه" ينصب زيد بضربت وجاوزت ولا بست وأهنت.

ويختار الرفع بالابتداء³¹ عند عدم قرينة خلافه أو وجود أقوى كـ"أمّا" مع غير الطلب و"إذا" للمفاجأة. ويختار النصب بالعطف على جملةٍ فعليةٍ وبعد حرف النفي والاستفهام وإذا الشرطية / وحيث والأمر والنهي وعند خوف لبس المفسّر بالصّفة مثل ﴿

³¹ "بالابتداء" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ﴿٣٢﴾. ويستوى الأمران في مثل "زيد قام وعمراً اكرمه". ويجب
النصب بعد حرف الشرط والتحضيض وليس منه قوله تعالى: ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ
﴿٣٣﴾ ونحو ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا﴾³⁴ الفاء بمعنى الشرط عند المبرد³⁵ وجملتان³⁶ عند
سيبويه.

[التحذير]

5 **الرابع:** التحذير: وهو معمول / بتقدير "إِنَّ" تحذيراً مما بعده أو ذكر المحذّر منه
مكرراً نحو "إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ" "وَالطَّرِيقَ الطَّرِيقَ"

³² سورة القمر، 49/54

³³ سورة القمر، 52/54

³⁴ هذا قطعة من الآية الكريمة: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَيَشْهَدَ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ سورة النور، 2/24

³⁵ المبرد، هو أبو العباس مُجَدِّ بن يزيد بن عبد الأكبر المعروف بالمبرد، ولد 10 ذو الحجة 210 هـ/825 م، وتوفي عام 286 هـ/899 م، عاش في العصر العباسي في القرن الثالث الهجري (التاسع الميلادي). كان المبرد واحداً من العلماء الذين تشعبت معارفهم، وتنوعت ثقافتهم لتشمل العديد من العلوم والفنون. ولد المبرد بالبصرة، ولقب بالمبرد قيل: لحسن وجهه، وقيل: لدقته وحسن جوابه، ونسبه بعضهم إلى البردة تحكما، وذلك غيرة وحسداً. تلقى العلم في البصرة على يد عدد كبير من أعلام عصره في اللغة والأدب والنحو منهم: أبو عمر صالح بن إسحاق الجرمي، وأبو عثمان بكر بن مُجَدِّ بن عثمان المازني والجاحظ أبو عثمان عمرو بن بحر، وأبو حاتم السجستاني، والتوزي -أبو مُجَدِّ عبد الله بن مُجَدِّ. ومن أشهر مؤلفاته: الكامل في اللغة والأدب، والفاضل، والمقتضب، وشرح لامية العرب، وما اتفق لفظه واختلف معناه من القرآن المجيد، والمذكر والمؤنث. راجع: الزركلي، خير الدين، الاعلام قاموس تراجم، دار الكتب العلمية، 7، ص. 144؛ كحالة، معجم المؤلفين، 12، ص. 114.

راجع: المبرد، مُجَدِّ بن يزيد، أبو العباس، الكامل في اللغة والأدب (تح: مُجَدِّ أبو الفضل إبراهيم)، دار الفكر العربي - القاهرة، 1417 هـ - 1997 م، 1-4، 2، ص. 196-197

³⁶ راجع: سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر، الكتاب (تح: عبد السلام محمد هارون)، القاهرة 1408-1988، 1-4، ص. 142-143

[المفعول فيه]

المفعول فيه: هو ما فعل فيه فعل مذكور من زمان أو مكان. وشرط نصبه تقدير "في". وظروف الزمان كلها تقبل ذلك والمكان إن كان مبهمًا قبل وإلا فلا. والمبهم الجهات الست وعند ولدى وشبههما ولفظ مكان. وينصب بمضمرٍ على التفسير.

[المفعول له]

المفعول له: هو ما فعل لأجله فعلٌ مذكورٌ. نحو: ضربته تأديبًا. / وشرط نصبه تقدير اللام ولا تحذف إلا إذا اتحد فاعله وفاعل عامله وزمانا وجودهما.

10

[المفعول معه]

المفعول معه: مذكور بعد الواو لمصاحبة معمول فعلٍ لفظًا أو معنًى. فإن كان لفظًا وجاز العطف فالوجهان: نحو "جئت أنا وزيدًا" وإلا فالنصب نحو "جئت وزيدًا". وإن كان معنًى وجاز العطف فالعطف نحو "ما لزيد وعمرو" وإلا فالنصب نحو "ما لك / وزيدًا" وما شأنك وعمراً" أي ما تصنع.

ب-113

[الحال]

الحال: ما يبين هيئة الفاعل أو³⁷ المفعول به لفظًا أو معنًى نحو "ضربت زيدًا قائمًا".

و"هذا زيد قائمًا". وعاملها إما الفعل أو شبهه أو معناه.

وشرطها التنكير.

ولا بدّ لصاحبها من التعريف، فإذا نكر³⁸ وجب تقديمها، ولا يتقدّم على عاملٍ معنويٍّ غير الظرف ولا على المجرور.

³⁷ والأصحّ "أو" لهذا صحّحنا "و"

وتكون جملة خبرية / فالاسمية بالواو مع الضمير أو لا أو به على ضعف المضارع
المثبت بالضمير وما سواهما بهما أو بأحدهما، ولا بد في الماضي المثبت من "قد" وقد تُقدَّر.
ويجوز حذف العامل نحو "راشدًا مهديًا" ويجب في المؤكدة إذا كانت مقررًا لمضمون
جملة اسمية نحو "زيد أبوك عطوفًا" أي "أحقه"

[التمييز]

التمييز: ما يرفع الإبهام المستقر عن ذات مذكورة أو مقدرة.

فالأول عن مفردٍ مقدارٍ غالبًا عددٍ نحو "عشرون درهمًا" / أو غيره نحو "رطلٌ زيتًا".
فيفرد إن كان جنسًا إلا إذا قصد الأنواع بخلاف غيره. ثم إن كان بتنوين أو بنون التثنية
جازت الإضافة وإلا فلا.

وعن غير مقدار نحو "خاتمٌ حديدًا" والخفض أكثر.

والثاني عن نسبة في جملة أو شبهها³⁹ نحو "طاب زيدٌ نفسًا وأبًا وأبوةً ودارًا وعلماً"
و"زيدٌ طيبٌ أبًا"، أو إضافة نحو "لله درّه فارسًا"

ثم إن كان اسمًا يصح / جعله لما انتصب عنه جاز أن يكون له ولمتعلقه وإلا
فلمتعلقه فيطابق فيهما ما قصد إلا إذا كان جنسًا إلا إذا قصد الأنواع.

وإن كان صفةً كانت له وطبقه واحتملت الحال، ولا يتقدم على العامل.

³⁸ وفي الهامش: "أي إذا أورد منكراً"

³⁹ "في جملة أو شبهها" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

[المستثنى]

المستثنى المتّصل: هو المخرج من متعدّد لفظاً أو تقديرًا بإلّا وأخواتها⁴⁰. والمنقطع:
المذكور بعدها غير مخرج.

وهو منصوبٌ إذا كان بعد إلّا / غير الصّفة في موجبٍ أو مقدّمًا على المستثنى منه
أو منقطعًا في الأكثر أو بعد "خلا" و"عدا" في الأكثر أو "ما خلا" و"ما عدا" و"ليس"
و"لا يكون".

ويجوز النصب ويختار البدل⁴¹ فيما بعد إلّا في غير موجب وذكر المستثنى منه⁴².
وإن لم يذكر يعرب على حسب العوامل نحو "ما ضربني إلّا زيد"

وإذا تعدّر البدل على اللفظ فعلى الموضع نحو "ما جئني من أحدٍ إلّا زيد".

ومخفوض بعد "غير" و"سوى" و"سواء"⁴³

وإعراب "غير" كإعراب المستثنى بإلّا.

و"غير" صفة حملت على إلّا في الإستثناء كما حملت "إلّا" عليها / في الصّفة إذا
كانت تابعةً لجمعٍ منكورٍ غير محصورٍ نحو ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾⁴⁴

وإعراب "سوى" و"سواء" النصب على الظرف.

⁴⁰ وفي الكافية، نحو: ما جاءني إلّا زيد، راجع: ابن الحاجب، أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر (646/570 هـ)، الكافية في علم النحو، (تح: مكتبة البشري، باكستان، 1429 هـ، ص. 76.

⁴¹ ويختار البدل ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

⁴² مثل: ما فعله إلّا قليل، وإلّا قليلاً، ابن الحاجب، الكافية، ص. 78

⁴³ ومخفوض بعد غير وسوى وسواء ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

⁴⁴ هذا قطعة من الآية الكرّمة: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ سورة

[خبر كان وأخواتها]

خبر كان وأخواتها: هو المسند بعد دخولها⁴⁵. وهو كخبر المبتداء ويتقدّم معرفة وقد يحذف عامله في مثل « النَّاسُ مَجْزِيُونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ »⁴⁶ يجوز في مثلها أربعة أوجه. ويجب في مثل / "أما أنت منطلقًا انطلقت".

ب-114

[اسم إنّ وأخواتها]

اسم إنّ وأخواتها: هو المسند إليه بعد دخولها⁴⁷.

[المنصوب بـ"لا" التي لنفي الجنس]

المنصوب بـ"لا" التي لنفي الجنس: هو المسند إليه بعد دخولها، يليها نكرة مضافة أو مشبّهة به. فإن كان مفردًا فهو مبنيّ على ما ينصب وإن كان معرفة أو مفصلاً بينه وبين "لا" وجب الرفع والتكرير وفي مثل "لا حول ولا قوة إلا بالله" يجوز خمسة / أوجه: فتحهما، وفتح الأوّل ونصب الثاني، ورفع⁴⁸ ورفعهما، ورفع الأوّل وفتح الثاني.

5

⁴⁵ مثل: كان زيدًا قائمًا، ابن الحاجب، ابن الحاجب، الكافية، ص. 82

⁴⁶ ومثل هذا حديث صحيح رواه البخاري في كتاب التمني، باب ما يكره من التمني قوله ﷺ: « لا يتمنى أحدكم الموت؛ إما محسنًا فلعله يزداد، وإما مسيئًا فلعله يستعذب » قال ابن مالك في تحريجه: "أصله إما يكون محسنًا، وإما يكون مسيئًا فحذف يكون مع اسمها مرتين وأبقى الخبر، وأما المذكور في المتن فالأغلب أنه ليس حديثًا وإن صح معناه. ابن هشام، أبو محمد عبد الله جمال الدين، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، (تح: يوسف الشيخ محمد البقاعي)، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1-4، ص. 254

المناوي، زين الدين محمد المدعو بعبد الرؤوف بن تاج العارفين بن علي بن زين العابدين، فيض القدير شرح الجامع الصغير، مصر، 1356، 1-6، 5، ص. 419

⁴⁷ مثال: إنّ زيدًا قائمٌ، ابن الحاجب، الكافية، ص. 83

⁴⁸ Mecmû'atü'n-Nahv, Haz. İsmail Çelik, Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür Şifa Yayınevi, İstanbul 2013, s. 37

ونعت المنيّ الأول مفردًا يليه منيّ ومعربٌ رفعا ونصبًا نحو "لا رجل ظريف/ وظيفٌ/ وظيفًا"⁴⁹ وإلاّ فالإعراب.

ويجوز العطف على اللفظ وعلى المحل نحو "لا أب وابنًا / وابنٌ. وقد يحذف اسم "لا" في مثل "لا عليك".

[خبر ما ولا المشبهتين بليس]

خبر ما ولا المشبهتين بليس: هو المسند بعد دخولهما. وإذا زيدت "إن" / مع "ما" أو انتقض النفي بإلاّ أو تقدم الخبر على الاسم بطل العمل، وإذا عطف عليه بموجب فالرفع.

10

⁴⁹ وفي النسخة طريف/ وظيفٌ/ وظيفًا، صححنا: ظريف/ وظيفٌ/ وظيفًا كما في الكتب المعتبرة أنزر: وفي شرح قطر الندى ، راجع: ابن هشام، أبو محمد عبدالله جمال الدين، شرح قطر الندى وبلّ الصدى (تح: سبل الهدى بتحقيق شرح قطر الندى)، بيروت، 1434-2013، ص. 168،169،170

[المجرورات]

المجرورات؛

[المضاف إليه]

المضاف إليه: كل اسم نسب إليه شيء بواسطة حرف الجرّ لفظاً أو تقديرًا مرادًا.

فالتقدير شرطه أن يكون المضاف اسمًا مجرّدًا تنوينه لأجلها.

115-1 فهي معنوية ولفظية. فالمعنوية: أن يكون المضاف / فيها غير صفة مضافة إلى معمولها وهي بمعنى "من" في جنس المضاف وبمعنى "في" في ظرفه وبمعنى "اللام" فيما عداها.

وتفيد تعريفًا مع المعرفة وتخصيصًا مع النكرة.

ولا بدّ من تجريد المضاف من التعريف.

5 واللفظية: أن يكون المضاف صفة مضافة إلى معمولها. ولا تفيد إلا تخفيفًا في اللفظ / ولذلك امتنع "مررت بزيد حسن الوجه" و"الضارب زيد".

ولا يضاف موصوف إلى صفته ولا صفة إلى موصوفها ولا اسم ماثل للمضاف إليه في العموم والخصوص كـ"ليث" و"أسد".

وإذا أضيف الاسم الصحيح أو الملحق به إلى ياء المتكلم كسر آخره والياء مفتوحة أو ساكنة.

فإن كان آخره ألفًا تثبت، وإن كان ياءً أدغمت، وإن كان واوًا قلبت ياءً وفتحت الياء.

[التوابع]

التوابع: كلّ ثانٍ / بإعراب سابقه من جهةٍ واحدةٍ.

10

[النعت]

النعت: تابعٌ يدلّ على معنى في متبوعه مطلقاً. وفائدته تخصيصٌ أو توضيحٌ.

وتوصف النكرة بالجملة الخبريّة، ويلزم الضمير، ويوصف:

بحال الموصوف فيتبعه في الإعراب والتعريف والتنكير والإفراد والتثنية والجمع والتذكير

والتأنيث،

وبحال متعلّقه / فيتبعه في الخمسة الأول وفي البواقي كالفعل "نحو مررت برجال قاعدٍ

ب-115

غلمانهم".⁵⁰ والمضمر لا يوصف ولا يوصف به، ولا يوصف ذو اللام إلّا بمثله أو المضاف

إلى مثله.

[العطف]

العطف: تابعٌ مقصودٌ بالنسبة مع متبوعه.

وإذا عطف على الضمير المرفوع المتّصل أكّد بمنفصلٍ نحو "ضربت أنا وزيد"، إلّا أن

يقع فصلٌ فيجوز / تركه نحو "ضربت اليوم وزيد".

5

وإذا عطف على الضمير المجرور أعيد الخافض.

والمعطوف في حكم المعطوف عليه ومن ثمة لم يجز في "ما زيد بقائمٍ أو قائماً" ولا

ذاهبٌ عمرؤ" إلّا الرّفْع. ولا يجوز العطف على معمولي عاملين مختلفين إلّا في نحو "في الدار

زيدٌ والحجرة عمرؤ".

⁵⁰ "نحو: مررت برجال قاعدٍ غلمانهم" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

[التأكيد]

التأكيد: تابعٌ يقرّر أمر المتبوع في النسبة أو الشمول. وهو لفظيٌّ ومعنويٌّ. الأوّل: بتكرير / اللفظ الأوّل. والثاني: بألفاظٍ محصورة وهي: نفسه وعينه وكلاهما وكلّه وأجمع وأكتع وأبتع وأبضع. وإذا أكّد الضمير المرفوع المتّصل بالنفس والعين أكّد بمنفصلٍ نحو "ضربت أنت نفسك". وأكتع وأخواه أتباعٌ لأجمع فلا يتقدّم عليه وذكرها دونه ضعيفٌ.

10

[البدل]

البدل: تابعٌ مقصودٌ / بما نسب إلى المتبوع دونه.

116-1

وهو بدل الكلّ: إن كان مدلوله مدلول الأوّل، والبعض: إن كان جزئه، والاشتمال: إن كان بينه وبين الأوّل ملابسةٌ بغيرهما، والغلط: إن قصدت إليه بعد أن غلطت بغيره. ويكونان معرفتين ونكرتين ومختلفين، وإذا كان نكرةً فالنّعت⁵¹، وظاهرين⁵² ومضمّرين ومختلفين.

/ ولا يبدل ظاهرٌ من مضمّرٍ بدل الكلّ إلّا من الغائب.⁵³

5

[عطف البيان]

عطف البيان: تابعٌ غير صفةٍ يوضّح متبوعه مثل "أبو حفصٍ عمر"⁵⁴.

⁵¹ مثال: ﴿ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ ﴾ سورة العلق، 16/96

⁵² معطوف على معرفتين

⁵³ نحو: "ضربته زيداً"، ابن الحاجب، الكافية، ص. 104.

⁵⁴ هذا قطعة من الشعر: " أقسم بالله أبو حفص عمر ما مسّها من نقب و لا دبر"، عبد الله ابن يوسف، أبو

مُحَمَّد، جمال الدين، ابن هشام، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، (تح: يوسف الشيخ مُحَمَّد البقاعي)، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1، ص. 135

[المَبْنِيّ]

المَبْنِيّ: ما ناسب مَبْنِيّ الأصل ولا يختلف آخره بالعوامل.

وهي: المضمرات وأسماء الإشارات والموصولات والمركبات والكنائيات وأسماء الأفعال والأصوات وبعض الظُروف.

[المضمر]

المضمر: ما وضع لمتكلمٍ أو مخاطبٍ أو غائبٍ تقدم ذكره لفظاً أو معنىً أو حكماً. / وهو إن استقل بنفسه فمفصلٌ وإلاّ فمتّصلٌ

وهو مرفوعٌ ومنصوبٌ ومجرورٌ. فالأولان متّصلٌ ومنفصلٌ والثالث متّصل فقط.

وذلك خمسة أنواعٍ

الأوّل "ضربتُ" إلى "ضربن". والثاني "أنا" إلى "هنّ". والثالث "ضربني" إلى "ضربهنّ" والرّابع "إيّاي" إلى "إيّاهنّ" والخامس "غلامي" و"لي" إلى "غلامهنّ" و"لهنّ"

ويستتر / المرفوع المتّصل في الماضي: للغائب والغائبة وفي المضارع لهما وللمتكلم مطلقاً والمخاطب وفي الصّفة⁵⁵ مطلقاً.

ولا يسوغُ المنفصل إلاّ للتعذّر وذلك بالتقديم على عامله نحو "إيّاك ضربتُ" أو بالفصل لغرضٍ نحو "ما ضربك إلاّ أنا" أو بالحذف نحو "إيّاك والشرّ" أو بكون العامل معنويّاً نحو "أنا زيدٌ" أو حرفاً وهو مرفوعٌ / نحو "ما أنت قائماً" أو بكونه مسنداً إليه صفةٌ جرت على غير من هي له نحو "هندٌ زيدٌ ضاربتة هي".

⁵⁵ والمقصود من الصّفة هنا اسم الفاعل واسم المفعول والصّفة المشبّهة واسم التّفصيل أنظر: ابن الحاجب، الكافية (مجموعة النحو)، ص. 49

وإذا اجتمع ضميران وليس أحدهما مرفوعاً فإن كان أحدهما أعرف وقدمته فلك الخيار في الثاني كـ "ضربيك"⁵⁶ وإلاّ فمفصل نحو "أعطيته إياه" أو "إياك".

والمختار الانفصال في خبر "كان" ونون الوقاية مع الياء لازمة في الماضي وفي المضارع إذا لم تكن نون الإعراب وإذا كانت فمخير⁵⁷ وكذا مع لدن وإنّ وأخواتها

/ ويختار في ليت ومن وعن وقد وقطّ وعكسها⁵⁸ لعلّ.

10

ويتوسط بين المبتداء والخبر مطلقاً مرفوعٌ منفصلٌ مطابقٌ للمبتداء يسمى فصلاً إذا كان الخبر معرفةً أو "أفعل من"

ويتقدّم الجملة ضميرٌ غائبٌ تفسّره⁵⁹ يسمى ضمير الشان والقصة يفسّر بها.

وحذفه منصوباً ضعيف إلاّ مع "إنّ" إذا خففت فإنه لازم.

[أسماء الإشارة]

أسماء الإشارة: / ما وضع لمشارٍ إليه. وهي ذا للمذكر وتا وذى وتي وتة و⁶⁰ذّه وتحي وذهي للمؤنث، وفي المثنيّ ذان وذين تان وتين، وفي جمعهما أولاء مدّاً وقصرًا. ويدخل "ها" ويتّصل حرف الخطاب نحو "ذاك" إلى "ذاكنّ". وثمه وهنا وهنّا للمكان.

117-ا

⁵⁶ ابن الحاجب، الكافية (مجموعة النحو)، ص. 50

⁵⁷ وفي الهامش: "أي أنت مخير"

⁵⁸ أي عكس ليت

⁵⁹ "تفسّره" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش.

⁶⁰ "و" ساقطة؛ أثبتناه للسّياق

[الموصول]

5

الموصول: ما لم يتم جزءه إلا بصلة وعائد وهي جملة خبرية والعائد / ضمير له. وصلة الألف واللام اسم فاعل أو مفعول.

وهي: الذي والَّذان واللتان بالألف والياء والأولى والذين واللائي واللاء واللاي واللائي واللواتي واللات والّلوا وما ومن وأي وأيّة وذو الطّائية⁶¹ وذا بعد ما للاستفهام والألف واللام.

والعائد المفعول يجوز حذفه وإذا أخبرت بالذي صدرتها وجعلت موضع المخبر عنه ضميراً لها وأخترته خبراً / فإذا أخبرت عن زيدٍ من "ضربت زيداً" قلت: "الذي ضربته زيدٌ".

10

و"ما" الاسمية موصولة واستفهامية وشرطية وموصوفة وتامة بمعنى شيء وصفة. و"من" كذلك إلا في التامة والصفة. وأي وأيّة كمن وهي معربة وحدها إلا إذا كانت موصولة حذفت صدر صلتها وفي "ماذا صنعت" وجهان أحدهما: ما الذي / وجوابه رفع والآخر أي شيء وجوابه النصب.

ب-117

⁶¹ أي "ذو" المنسوبة إلى بني طي أي "ذو" التي يستعملها بنو طي بمعنى "الذي، والتي".

بني طي: من قبائل الجزيرة إحدى محافظات الجمهورية السورية. تعد القبيلة الثانية في هذه المحافظة، من حيث المكانة، والنفوذ، وبعد الصيت، وعراقة النسب، ومكانتها تأتي بعد قبيلة شمر، ورؤساء طيء يكادون يعادلون رؤساء شمر في كرم النبعة، ووفور الحرمة.

وطيء الحاضرة هي في الغالب متحدرة من قبيلة طيء القحطانية القديمة، وقد خرج أسلافها من جبلي أجأ وسلمى المعروفين قديماً باسم جبلي طيء، ثم باسم جبلي شمر، بعد أن استولت عليهما شمر، وأزاحت قبيلة طيء منها. وتتألف قبيلة طيء الموجودة في الجزيرة، من فرق مختلفة المنابت، فبعضها أمثال العساف، والحريث، وسنبس، وبني فريز، واليسار، من الطائيين الأقحاح. انظر: الدمشق، عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني كحالة، 1408 هـ، معجم قبائل العرب القديمة والحديثة: بيروت، 1414 هـ، 1-5، 2، ص. 688.

[أسماء الافعال]

أسماء الافعال: ما كان بمعنى الأمر أو الماضي. نحو رويد وهيئات وفعال بمعنى الأمر من المجرد قياس كئزال وهو مصدرًا معرفة وصفة لمؤنث كفجار وفساق مبنئ وعلمًا للأعيان مؤنثًا كقطام مبنئ ومعرب في الحجاز⁶² في بني تميم⁶³ إلا ما فيه راء كحضار.

[الأصوات]

الأصوات: كل لفظ حكي به صوت أو صوّت به / للبهائم كغاقٍ ونحّ.

5

[المركبات]

المركبات: كل اسم من كلمتين بلا نسبة فإن تضمن الثاني حرفًا بُنِيَ كخمسة عشر وأخواتها إلا اثني عشر، وإلا أعرب الثاني كعبلبك وبني الأول في الأصح.

[الكنايات]

الكنايات: "كم وكذا" ويكون للعدد، و"كيت" و"ذيت" للحديث.

ف"كم" الاستفهامية مميّزها منصوب مفرد، وكم الخبرية مجرور مفرد ومجموع ويدخل "من" فيهما. ولهما صدر الكلام وكلاهما يقع مرفوعًا ومنصوبًا ومجرورًا، فكل ما بعده فعل /

10

⁶² " في الحجاز " ساقطة؛ أثبتناه من الهامش. الحجاز: بلاد في جزيرة العرب من مناطق المملكة العربية السعودية. أنظر: شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت الطبعة: الثانية، 1995، ص. 34،؛ الأب لويس، المنجد، ص. 151/150.

⁶³ هي قبيلة أصبح أفرادها من حاضرة نجد وجبل ثمر والدساكر النجدية، نحوي عناصر من تميم، ونظرا لتحضرها، فقد انعدمت من بينها الميزات التي تميز الأفخاذ والعشائر، ولم يعد بالإمكان تفريقها إلى فرق، كما يفعل القبائل المحافظة على عصبيتها، غير أنه يمكن القول إن الموجود في نجد من تميم يمكن حصره في ثلاثة بطون وهي: أولا: بطن حنظلة بن مالك ابن زيد مناة بن تميم. ثانيا: بطن سعد ابن زيد مناة بن تميم. ثالثا: بطن عمرو بن تميم. انظر: كحالة الدمشق، معجم قبائل العرب القديمة والحديثة: 1، ص. 125-126

غير مشتغلٍ عنه كان منصوبًا، وكلّ ما قبله حرف جرٍّ أو مضافٌ فمجرورٌ وإلاّ فمرفوعٌ مبتدأٌ إن لم يكن ظرفًا وخبرٌ إن كان ظرفًا. وكذلك أسماء الاستفهام والشرط.

وقد يحذف مميّز كم في مثل "كم مألٌك".

[الظروف]

الظروف: منها ما قطع عن الإضافة كـ "قبل" و "بعد"، وأُجرِي مجراه "لا غير" و "ليس غير" و "حسب".

ومنها "حيث" ولا يضاف إلّا إلى جملةٍ / في الأكثر.

118-ا

ومنها "إذا" للمستقبل وفيها معنى الشرط فاختر بعدها الفعل وقد يكون للمفاجأة فالمتبداً بعدها.

و "إذ" للماضي ويقع الجملتان.

و "أين" و "أنى" للمكان استفهامًا وشرطًا.

و "متى" للزمان فيهما.

و "أَيّان" للزمان استفهامًا.

و "كيف" للحال استفهامًا.

و "مذ" و "منذ" بمعنى أوّل المدّة فيليهما المفرد المعرفة، وبمعنى جميعها فيليهما المقصود

/ بالعدد. وقد يقع المصدر أو الفعل أو "أنّ" فيقدّر زمانٌ مضافٌ وهو مبتدأٌ خبره ما بعده.

5

ومنها "لدى" و"لُذِنَ" و"لُدُنْ" و"لَدِنْ" و"لَدَنْ" و"لَدُ".

و"قَطُّ" للماضي المنفي.

و"عَوْضُ" للمستقبل.

والظروف المضافة إلى الجملة يجوز بنائها على الفتح وكذلك "مثل" و"غير" مع ما

وَأَنَّ وَأَنْ⁶⁴

[المعرفة والنكرة]

المعرفة والنكرة: المعرفة ما وضع لشيء بعينه. وهي ستّة: المضمرات والأعلام والمبهمات وما عرّف باللام أو النداء / والمضاف إلى أحدها معنى.

10

العلم: ما وضع لشيء بعينه غير متناولٍ غيره بوضع واحدٍ. وأعرّفها المضمّر المتكلم ثمّ المخاطب.

النكرة: ما وضع لشيء لا بعينه.

[أسماء العدد]

أسماء العدد: هي ما وضع لكميّة الآحاد. أصولها واحدٌ إلى عشرة ومائة وألف. تقول: واحدٌ واثنان، واحدةٌ واثنتان، وثلاثةٌ إلى عشرة، / وثلاثٌ إلى عَشْرٍ، وأحد عشر واثنى عشر، وإحدى عشرة⁶⁵ واثنى عشرة، وثلاثة عشر إلى تسعة عشر، ثلاث عشرة إلى تسع عشرة، ثمّ بالعطف على الزائد بلفظ ما تقدّم إلى تسعة وتسعين ومائة وألف، مائتان والفان

ب-118

⁶⁴ وأن ساقط اسبتها كما في الكافية. أنظر: ابن الحاجب، الكافية (مجموعة النحو)، ص. 58

⁶⁵ "إحدى عشر" خطأ والصحيح "إحدى عشرة"

فيهما ثمّ بالعطف على الزائد. وفي ثماني عشر فتح الياء وجاز إسكانها لا حذفها بفتح النون.

5

ومميّز الثلاثة إلى العشرة / محفوض مجموع لفظاً أو معنًى إلاّ في ثلاثمائة إلى تسعمائة، والقياس مآت أو مئوّن

ومميّز أحد عشر إلى تسعة وتسعين منصوب مفرد

ومميّز مائة وألف وتثنيتهما وجمعه محفوض مفرد.

وإذا كان المعدود مؤنثاً دون اللفظ أو بالعكس فوجهان. ولا يميّز واحد وإثنان.

[المؤنث والمذكر]

المؤنث: ما فيه علامة التأنيث لفظاً أو تقديرًا. والمذكر بخلافه. وهي⁶⁶ التاء والألف مقصورة أو ممدودة.

10

وهو إن كان بإزائه / ذكر كإمرأة وناقّة فحقيقي وإلاّ فلفظي كظلمة. وإذا أسند إليه الفعل فبالتاء، وأنت في ظاهر غير الحقيقي بالخيار وكذا في ظاهر الجمع مطلقاً⁶⁷ غير الجمع المذكر السالم، وضمير العاقلين وغير المذكر السالم فعلت وفعلوا والنساء والايّام فعلت وفعلن.

[المثني]

119-ا

المثني: ما لحق آخره ألف أو ياء مفتوح ما قبلها ونون مكسورة ليدلّ / على أنّ معه مثله من جنسه. فالمقصود إن كان ألفه عن واو وهو ثلاثي قلبت واوا وإلاّ فبالياء، والممدود

⁶⁶ أي علامات التأنيث

⁶⁷ " مطلقاً " ساقطة؛ أثبتناه من الهامش

إن كان همزته أصليّةً تثبت وإن كان⁶⁸ للتأنيث قلبت واوًا وإلا فوجهان⁶⁹. ويحذف نونه للإضافة فحذفت التاء في خصيانٍ وأليانٍ.

[المجموع]

المجموع: ما دلّ على آحادٍ مقصودةٍ بحروف مفردة بتغيّرٍ ما. وهو صحيحٌ ومكسّرٌ، /
فالصحيح لمذكّر ولمؤنث،

5

المذكّر: ما لحق آخره واوٌ مضمومٌ ما قبلها أو ياءٌ مكسورةٌ ما قبلها ونونٌ مفتوحةٌ
ليدلّ على أنّ معه أكثر منه. فإن كان آخره ياءٌ قبلها كسرةٌ حذفت كقاضون، وإن كان
آخره⁷⁰ مقصورًا حذفت الألف كمصطفون.

وشرطه إن كان اسمًا فمذكّرٌ علمٌ يعقل وإن كان⁷¹ صفةً فمذكّرٌ يعقل، وأن لا يكون
أفعل فعلاء كأحمر حمراء، وفعلان فعلى⁷² ولا مثل جريحٍ وصبورٍ، ولا بتاء التأنيث كعلامّةٍ.
ويحذف نونه / بالإضافة.

10

المؤنث: ما لحق آخره ألفٌ وتاءٌ. وشرطه إن كان مفردة صفةً وله مذكّرٌ فأن يكون
مذكّره بالواو والتّون، وإن لم يكون له مذكّرٌ فأن لا يكون مجردًا عن تاء التأنيث كحائضٍ،
وإلا جُمع مطلقًا.

جمع التكسير: ما تغيّر بناء واحده.⁷³

⁶⁸ " كان " ساقطة من النَّصِّ؛ أثبتناه للسياق.

⁶⁹ و في شرح الكفية، أحمد جومر الهندي، 849 هـ، أي ففيها الوجهان: الثبوت لكونها في مكان الأصلية باعتبار الإلحاق بها، والانقلاب عنها، والقلب لشبهها بهمزة التأنيث في عدم كونها أصليّة، ص. 150.

⁷⁰ " كان آخره " ساقطة من النَّصِّ؛ أثبتناه للسياق.

⁷¹ " كان " ساقطة من النَّصِّ؛ أثبتناه للسياق.

⁷² نحو: سكران سكرى، ابن الحاجب، الكافية، ص. 136

وجمع القلة: أفعَلْ وأفعَلْ وأفعَلْ وفعلْ. والجمع الصحيح وما عدا ذلك جمع كثرة.

[المصدر]

المصدر: / اسمُ الحدث الجاري على الفعل وهو سماعيٌّ في الثلاثيِّ، قياسيٌّ في غيره، ويعمل عمله ماضيًّا أو غيره إذا لم يكن مفعولاً مطلقاً، ولا يتقدّم معموله عليه ولا يضمّر فيه، ولا يلزم ذكر الفاعل، وقد يضاف إلى الفاعل وإلى المفعول، وإعماله باللام قليلٌ، فإن كان مطلقاً فالعمل للفعل، وإن بدلاً⁷⁴ منه فوجهان.

ب-119

[اسم الفاعل]

اسم الفاعل: ما اشتقَّ من فعلٍ لمن قام به بمعنى الحدوث / وهو من الثلاثيِّ على "فاعلٍ" ومن غيره على صيغة المضارع بميمٍ مضمومةٍ وكسر ما قبل الآخر، ويعمل كفعله بشرط معنى الحال والاستقبال، وبالاكتفاء على صاحبه أو على الهمزة أو ما.

5

وإن كان للماضي أو الاستمرار وجبت الإضافة معنيً، فإن كان له معمولٌ آخرُ فبفعلٍ مقدّر⁷⁵ وإن كان باللام استوى الجميع.

وصيغ المبالغة منه كضَرَابٍ وضَرْوٍ ومَضْرَابٍ وعَلِيمٍ وحَذِرٍ مثله، والمثنى والمجموع مثله، ويجوز حذف التّون مع العمل والتعريف

⁷³ نحو: رجال و أفراس.

⁷⁴ أي وإن كان بدلاً منه

⁷⁵ نحو: "زيدٌ معطي عمرو درهماً أمس"

[اسم المفعول]

/ اسم المفعول: هو ما اشتق من فعلٍ لمن وقع عليه. وهو من الثلاثي على "مفعول"، ومن غيره على صيغة اسم الفاعل بفتح ما قبل الآخر، وأمره في العمل والاشتراط كاسم الفاعل⁷⁶

10

[الصفة المشبهة]

الصفة المشبهة: ما اشتق من فعلٍ لازم لمن قام به على معنى الثبوت.

وصيغتها مخالفة لصيغة اسم الفاعل بالسَّماع كحَسَنٍ وصَعْبٍ وشَدِيدٍ، وتعمل كفعلها مطلقاً. / وهي إمَّا باللام أو لا، ومعمولها إمَّا مضافة أو باللام أو لا نحو الحسن وجهه، الحسن الوجه، الحسن وجهه، حسن وجهه، حسن الوجه، حسن وجه، وفي المعمول في كلِّ الرفع على الفاعلية والنصب على التشبيه بالمفعول في المعرفة وعلى التمييز في النكرة، والجر على الإضافة إلَّا في مثل الحسن وجهه والحسن وجه وما فيه ضمير واحد أحسن، وما فيه ضميران حسن / وما لا ضمير فيه قبيح، ومتى رفعت فلا ضمير فيها فهي كالفعل وإلَّا ففيها ضمير الموصوف فتؤنث وتثنى وتجمع، واسم الفاعل والمفعول غير المتعديين كالصفة في ذلك.

120-ا

5

[اسم التفضيل]

اسم التفضيل: ما اشتق من فعلٍ لموصوفٍ بزيادةٍ على غيره وهو "أفعل" و"فُعَلَى"، ولا يبنى إلَّا من ثلاثي ليس بلونٍ ولا عيبٍ فإنَّ منهما لغيره⁷⁷، وفي غيره⁷⁸ توصل ب"أشدَّ"⁷⁹، ونحوه وقياسه للفاعل إلَّا على قلةٍ نحو: أَعْدُرُ وأَلْوَمُ.

⁷⁶ نحو: "زيدٌ معطى غلامه درهمًا"

واستعماله إمّا بلاضافة / أو بمنّ أو باللام. فإذا أضيف إمّا أن يقصد الزيادة على

من أضيف إليه وهو الأكثر فلا بدّ أن يكون منهم، ويجوز فيه الإفراد والمطابقة، وأمّا الزيادة

المطلقة فلا بدّ فيه وفي المعرّف باللام من المطابقة.⁸⁰ والذي بمن مفردٌ مذكّر لا غير، ولا

يعمل في اسمٍ مظهرٍ إلّا إذا كان صفةً لشيءٍ وهو في المعنى لمسبّبٍ مفضّلٍ باعتبار الأول

ب-120 / على نفسه باعتار الثاني منفياً نحو: ما رأيتُ رجلاً أحسنَ في عينيه الكحلُّ منه في عين

زيد.

⁷⁷ مثال: "زيدٌ أفضلُ الناسِ"

⁷⁸ "وفي غيره" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش

⁷⁹ مثال: "هو أشدُّ منه استخراجاً، وبياضاً، وعمى"

⁸⁰ أنظر: ابن الحاجب، ابن الحاجب، الكافية (مجموعة النحو)، ص. 70

[الفعل]

الفعل: ما يستقلّ مع الاقتران وله قَدْ والسَّيْنِ وَسَوْفَ والجوازم وتاء التَّأْنِيثِ ساكنةً ونحو "تاء" فعلتِ.

[الماضي]

الماضي: ما دلّ على زمانٍ قبل زمانك، مبنيٌّ على الفتح إلاّ مع الضمير المرفوع المتحرّك والواو.

[المضارع]

5 والمضارع: ما أشبه الاسم بحروف "تأيتُ" / لوقوعه مشتركاً، وتخصيصه بالسَّيْنِ وسوف.

وحروف المضارعة مضمومةٌ في الرباعيِّ مطلقاً، مفتوحةٌ في غيره، ويعرب خاصةً إلاّ مع نون تأكيدٍ ونون جمع المؤنثِ بالرفع والتَّصْبِ والجزم⁸¹. فالصَّحِيحُ إن كان مجرداً عن ضميرٍ بارزٍ مرفوعٍ متّصلٍ للتثنية والجمع والمخاطب فبالضّمة والفتحة لفظاً والسكون وإلاّ فبالنون وحذفها،

والمعتلّ الآخر بالواو والياء بالضّمة تقديرًا والفتحة لفظاً والحذف،

10 والمعتلّ الآخر / بالألف بالضّمة والفتحة تقديرًا والحذف، ويرتفع إذا تجرّد عن النَّاصِبِ والجازم⁸² وينصب بأنّ ولنّ وإدّن وكُنّ وبأنّ مقدّرةً بعد حتّى ولا مكيّ ولا مالحود

⁸¹ في الثلاثيِّ خلاف

⁸² نحو: "يقومُ زيدٌ"

والفاء والواو وأو. وأنّ التي تقع بعد العلم هي المخففة من المثقلة والتي بعد الظنّ ففيها وجهان⁸³.

ولن لنفي المستقبل ولا بدّ لـ"إِذَنْ" من عدم اعتماد ما بعدها على ما قبلها / وكون الفعل استقبلاً نحو: إِذَنْ تدخل الجنة، وإذا وقعت بعد الواو والفاء فالوجهان.⁸⁴ وكي للسببية، وحتى إذا كان مستقبلاً بالنظر إلى ما قبله بمعنى كي أو إلى نحو: كنتُ سرّت حتى أدخل البلد، فإن أردت الحال تحقيقاً أو حكايةً كانت حرف ابتداءً فيرتفع فامتنع الرفع في "كان سيري حتى أدخلها" في الناقصة دون التامة / وتجب السببية فامتنع الرفع في "أسرت حتى تدخلها" دون "أيهم سار حتى يدخلها". ولام كي نحو أسلمت لأدخل الجنة، ولام الجحود هي لام تأكيد بعد النفي لـ"كان" نحو ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ﴾⁸⁵. وللفاء شرطان السببية وأن يكون قبلها أمرٌ أو نهيٌ أو استفهامٌ أو نفيٌ أو تمنٍّ أو عرضٌ، وللواو الجمعية وكون قبلها مثل ذلك، ولأو كونها بمعنى إلى أو إلا أن وينصب بالعاطفة إذا كان المعطوف عليه اسماً / ويجوز إظهار أن مع لام كي والعاطفة، ويجب مع لا في دخول اللام عليها.

وينجزم بلَمْ وهي لقلب المضارع ماضياً ونفيه، وبلَمَّا وهي مثلها وتختص بالاستغراق وجواز حذف الفعل، وبلاد الأمر وهي التي يطلب بها الفعل، وبلا النهي وهي التي يطلب بها التّرك، وبكلم المجازات وهي: إنّ ومهما وإدما وحيثما وأين ومتى / وما ومن وأي وأنى، وهي تدخل على الفعلين لسببية الأول ومسببية الثاني ويسميان شرطاً وجزاءً، فإن كانا

⁸³ أي جاز أن يكون ناصبة أو مخففة من المثقلة

⁸⁴ أي جاز الرفع والنصب

⁸⁵ ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾ سورة الأنفال، 33/8

مضارعين أو الأوّل فالجزم، وإن كان الثاني فالوجهان،⁸⁶ وإذا كان الجزاء ماضيًا بغير قد لفظًا أو معنى لم يجز الفاء وإن كان مضارعًا مثبتًا أو منفيًا بلا فالوجهان وإلاّ فالفاء. ويجيء "إذا" مع الجملة الاسميّة موضع الفاء / وينجزم⁸⁷ بـ"إن" المقدّرة بعد الأمر والنهي والاستفهام والتّمنيّ والعرض إذا قصد السّببيّة نحو: "أسلم تدخل الجنّة ولا تكفر تدخل الجنّة" فامتنع "لا تكفر تدخل النار" لأن التقدير "إن لا تكفر".

[الأمر]

الأمر: صيغةٌ يطلب بها الفعل من الفاعل المخاطب بحذف حرف المضارعة وحكم آخره حكم المجزوم. فإن كان ما بعده ساكنًا وليس برباعيٍّ⁸⁸ زيدت همزة الوصل مضمومة إذا كان ما بعده ضمّة وإلاّ فمكسورة، وإن كان رباعيًّا فمفتوحةً مقطوعةً، وإن كان متحرّكًا أسكن آخره وجعل ما يبقى / أمرًا.

[فعل ما لم يسمّ فاعله]

فعل ما لم يسمّ فاعله: وهو ما حذف فاعله وأقيم المفعول مقامه، فإن كان ماضيًا ضمّ أوّله وكسر ما قبل آخره ويضمّ الثالث مع همزة الوصل والثاني مع التّاء ومعتلّ العين الأفصح فيه "قيل" و"بيع"، وجاء الواو.⁸⁹ وإن كان مضارعًا ضمّ أوّله وفتح ما قبل آخره ومعتلّ العين ينقلب ألفًا.⁹⁰

⁸⁶ يجوز الرفع والجزم

⁸⁷ "وينجزم" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش

⁸⁸ "وليس برباعيٍّ" ساقطة؛ أثبتناه من الهامش

⁸⁹ نحو: "باب أختير، وانقيد، دون استخير، وأقيم" ابن الحاجب، الكافية، ص. 163

⁹⁰ راجع: Ramazan EGE, "Me'fulü mâ lem yüsemme fâ'iluh" Kalıbında Malum Anlamı Verilen Bazı Arapça Kelimeler", Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (7/ 25/ sayfa aralığı: 71- 102/ 2007/II), 2007

[المتعدّي وغير المتعدّي]

المتعدّي: ما يتوقف فهمه على متعلّق، وغير المتعدّي بخلافه.

والمتعدّي يكون إلى واحدٍ / وإلى اثنين كعلم وأعطى وإلى ثلاثة كأعلم وأرى وأنبأ وتبأ وأخبر وخبر وحدث. الأول كمفعول أعتيت والثاني والثالث "ك" علمت.

122-ا

[أفعال القلوب]

أفعال القلوب: وهي ظننت وحسبت وخلت وزعمت وعلمت ورأيت ووجدت. تدخل لبيان ما هي ناشئة عنه فتنصب الجزئين فإذا ذكر أحدهما لا بدّ من ذكر الآخر إلّا في باب اعطيت. / وتختصّ بجواز الإلغاء إذا توسطت أو تأخّرت وبالتعليق قبل الاستفهام والتّفي واللام⁹¹، وبجواز كون فاعلها ومفعولها ضميرين لشيء واحدٍ نحو علمتني منطلقاً، ولبعضها معنى آخر يتعدّى به إلى واحدٍ فظننت بمعنى اتّهمت وعلمت بمعنى عرفت ورأيت بمعنى أبصرت ووجدت بمعنى أصبت.

5

[أفعال الناقصة]

أفعال الناقصة: ما وضع لتقرير الفاعل على صفةٍ وهي كان ناقصةً وتامةً وزائدةً، وصار للانتقال، وأصبح وأمسى وأضحى وظلّ وبات / لاقتزان مضمون الجملة بأوقاتها وبمعنى صار وتكون تامةً، وآض وعاد وغدا وراح ناقصةً وتامةً، وما برح وما زال وما فتى وما انفكّ لاستمرار خبرها لفاعلها مذ قبله ويلزمها النّفي، وما دام لتوقيت أمرٍ بمدة ثبوت خبرها لفاعلها، وليس لنفي مضمون الجملة حالاً.

10

وقد يقدّم الخبر على الاسم وعلى العامل إلّا فيما في أوله "ما" / إلّا في ما دام وهو في ليس مختلفٌ.

122-ب

⁹¹ مثال: علمت أزيد عندك أم عمرو.

[أفعال المقاربة]

أفعال المقاربة: ما وضع لدنو الخبر رجاءً أو حصولاً أو أخذاً فيه. فالأول عسى وهو غير متصرفٍ تقول: عسى زيدٌ أن يخرج وعسى أن يخرج زيدٌ وقد يحذف أن. والثاني كاد. تقول: كاد زيدٌ يجيء وقد يدخل أن وإذا دخل النفي على كاد فهو كالأفعال على الأصح وقيل نفيه للإثبات وقيل في الماضي للإثبات وفي المستقبل كالأفعال / والثالث طفق وكرب وجعل وأخذ. وهي مثل كاد، وأوشك وهي مثل عسى وكاد في الاستعمال.

5

[فعلا التعجب]

فعلا التعجب: ما وضع لإنشاء التعجب وهما "ما أفعله وأفعل به"، ولا يتصرفان⁹² ولا بينان إلاّ مما يبنى منه التفضيل ويتوصل في الممتنع بـ "أشدّ" و"أشدد"، ولا يتصرف فيهما بتقديم ولا فصل، و"ما" ابتداءً نكرةً عند سيبويه وما بعدها الخبر⁹³ وموصولة عند الأخفش⁹⁴ والخبر مخذوف،⁹⁵ و"به" فاعل عند سيبويه ومفعولٌ عند الأخفش / والباء للتعدية أو زائدة ففي الفعل ضميرٌ.

10

⁹² مثال: "ما أحسن زيداً، وأحسن يزيدٍ"، ابن الحاجب، الكافية، ص. 171

⁹³ قال سيبويه: هي نكرة تامة بمعنى شيء، وابتدئ بها؛ لتضمنها معنى التعجب، وما بعدها خبر؛ فموضعه رفع. يراد بالنكرة: أنها بمعنى شيء أي شيء، وبالتمام: أنها غير موصوفة بشيء بعدها، وقد أفادها التنكير الإجماع، وهو يناسب التعجب؛ لأنه يكون فيما خفي سببه. راجع: ابن هشام، 761هـ، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، تح: يوسف الشيخ محمد البقاعي، 1-4، 3، ص. 225

⁹⁴ الأخفش: هو أبو الحسن سعيد بن مسعدة المجاشع (210 هـ / 830 م)، مولى بني مجاشع. أوسط الأخافشة (الثلاثة المشهورة. ولد الأخفش ببلخ وأقام بالبصرة لطلب العلم، وأخذ العربية عن سيبويه. ومن تصانيفه: "تفسير معاني القرآن" و "شرح أبيات المعاني" و "الاشتقاق" و "معاني الشعر". أنظر: أبو البركات، كمال الدين الأنباري، نزهة الألباء في طبقات الأدباء، (تح: إبراهيم السامرائي)، مكتبة المنار، الأردن، 1985، ص. 107؛ أحمد بن عثمان بن قَليّماز الذهبي، سير أعلام النبلاء، دار الحديث، القاهرة، 2006، 8، ص. 339؛ الزركلي، دمشق، الإعلام، دار العلم للملايين، 2002، 3، ص. 101

[أفعال المدح والذم]

أفعال المدح والذم: ما وضع لإنشاء مدح أو ذم، فمنها نَعَمَ وبُئِسَ، وشرطهما أن يكون الفاعل معرفًا باللام أو مضافًا إلى المعرف بها أو مضمراً مميّزاً بنكرة منصوبة أو بما بمعنى شيء نحو ﴿فَنِعَمًا هِيَ﴾⁹⁶، وبعده المخصوص وهو مبتدأ ما قبله خبره أو خبر مبتدأ محذوف نحو: نعم الرجل زيد / وشرطه مطابقة الفاعل، وقد يحذف المخصوص لقريضة نحو: قوله تعالى: ﴿نِعَمَ الْعَبْدُ﴾⁹⁷ وساء كبئس، ومنها حبذا وفاعله "ذا" ولا يتغير وبعده

123-ا

⁹⁵ قال الأخفش: هي معرفة ناقصة بمعنى الذي، وما بعدها: صلة فلا موضع له، أو نكرة ناقصة، وما بعدها صفة فمحله رفع؛ وعليهما: فالخبر محذوف وجوبا، أي: شيء عظيم. راجع: ابن هشام، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، 3، ص. 226

يؤخذ على قول الأخفش: أن فيه حذف الخبر من غير أن يسد مسده شيء، وفيه أيضا: تقديم الإبهام بالصلة أو الصفة، وتأخير الإبهام بالتزام حذف الخبر، والمألوف في الكلام الذي يتضمن إبهاما وإبهاما تقديم الإبهام، فالراجح ما ذهب إليه سيبويه من أنها نكرة تامة، وينبغي الأخذ به؛ لأنه خال من التعسف والحذف والتأويل من غير داع. هذا ويروى للأخفش قول وافق فيه سيبويه والجمهور: وهو أن "ما" نكرة تامة لا تحتاج إلى وصف. ويذكر النحاة قولاً آخر للفراء وابن درستويه، ونسب هذا القول إلى الكوفيين. أيضا، وحاصله أن "ما" اسم استفهام مشرب بمعنى التعجب مبتدأ مبني على السكون في محل رفع، فأما الكوفيون فعندهم أن "أحسن" اسم مرفوع خبر المبتدأ، وأما الفراء وابن درستويه فإن قالوا إن "أحسن" اسم، ووافقا الكوفيين استفهام لهما القول على ما فيه، وإن قالوا إن "أحسن" فعل ماضٍ تقع جملته خبرا كما يقول البصريون في "أحسن". ورد عليهما أنهما جعلتا خبر اسم الاستفهام المشرب بالتعجب جملة فعلية وهو خلاف الأصل. فإن الأصل أن يكون خبره اسما مفردا نحو قوله تعالى: ﴿الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ﴾، ﴿الْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ﴾، ﴿وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ﴾. أنظر: محمد الجرجاني الأزهرى، زين الدين المصري، شرح التصريح على التوضيح أو التصريح بمضمون التوضيح في النحو، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، 2000، 2، ص. 59؛ أبو العرفان محمد بن علي الصبان الشافعي، حاشية الصبان على شرح الأشموني لألفية ابن مالك، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، 1997، 1-3، 3، ص. 25؛ علي بن محمد الأشموني، شرح الأشموني على ألفية ابن مالك، المكتبة الشاملة، 1، ص. 162

⁹⁶ ﴿إِنْ تَبَدَّلُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهِيَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِّنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾، سورة البقرة، 271/2

⁹⁷ ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعَمَ الْعَبْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾، سورة ص، 30/38

المخصوص وإعرابه كإعراب مخصوص نَعَمْ، ويجوز أن يقع قبل المخصوص أو بعده تمييزٌ أو
حالٌ على وفق مخصوصه.

[الحرف]

الحرف: ما دلّ على معنى في غيره.

[حروف الجرّ]

حروف الجرّ: ما وضع للإفضاء بفعلٍ أو معناه / إلى ما يليه وهي:

"من" للابتداء والتبيين والتبويض وزائدة لا في الموجب.

"إلى" للانتهاء ومعنى "مع" قليلاً.

"حتى" كذلك ومعنى مع كثيراً وتختص بالظاهر.

"في" للطرفية ومعنى على قليلاً.

والباء للإلصاق والاستعانة والمصاحبة والمقابلة والتعدية والطرفية وزائدة قياساً في الخبر

في الاستفهام بـ"هل" والنفي وسماعاً في غيره.

واللام للاختصاص والتعليل ومعنى "عن" مع القول / ومعنى الواو في القسم

للتعجب. ورُبَّ للتقليل لها صدر الكلام مختصةً بنكرة موصوفة على الأصحّ وفعلها ماضٍ

محذوفٌ غالباً وقد يدخل على مضمير مبهم مميّز بنكرة منصوبة والضمير مفردٌ مذكّر،

ويلحقها "ما" فتدخل على الجمل.

وواوها، وهي تدخل على نكرة موصوفة.

وواو القسم وهي إما تكون عند حذف / الفعل لغير السؤال مختصةً بالظاهر.

وتائه وهي مثلها مختصةً باسم الله تعالى.

وبائه أعمّ منهما في الجميع ويتلقى القسم باللام وإنّ وحروف النفي.

وقد يحذف جوابه إذا اعترض أو تقدمه ما يدل عليه.

وعَنْ للمجاوزه، وَعَلَى للاستعلاء وقد يكونان اسمين بدخول مِنْ عليهما.

والكَاف⁹⁸ للتشبيه وزائدة وقد يكون اسماً / ويختص بالظاهر.

5

وَمُنْذُ وَمُنْذُ لِلابتداء في الزمان الماضي والظرفية في الحاضر⁹⁹، وَحَاشَا وَحَلَا وَعَدَا

للاستثناء.

[الحروف المشبهة بالفعل]

الحروف المشبهة بالفعل لها صدر الكلام سوى "أَنَّ" فهي بعكسها ويلحقها "ما" فتلغى عن العمل على الأفصح وتدخل حينئذٍ على الأفعال.

"إِنَّ" لا تغيّر معنى الجملة، و"أَنَّ" مع جملتها في حكم المفرد ومن ثمة وجب الكسر في موضع الجمل والفتح في المفرد، فكسرت ابتداءً وبعد القول والاسم الموصول، وفتحت / فاعلةً ومفعولةً ومبتداءً ومضافاً إليها. قالوا: "لو لا أَنَّك" و"لو أَنَّك"، فإن جاز التقديران فالأمران نحو "من يكرمني فإني أكرمه" ولذلك جاز العطف على اسم "إِنَّ" المكسورة لفظاً أو حكماً بالرفع دون المفتوحة ويشترط مضي الخبر لفظاً أو تقديرًا خلافاً للكوفيين¹⁰⁰،

10

⁹⁸ وفي النص "كاف" بدون "ال" صححنا "الكاف"

⁹⁹ نحو: "ما رأيته مذ شهرنا، ومنذ يومنا" ابن الحاجب، الكافية، ص. 179

¹⁰⁰ الكوفيين: هم المبرد، والكسائي، والفراء، وثعلب، وأتباعهم. (راجع: أبو البقاء أيوب بن موسى الحسيني الكفومي، كتاب الكليات - معجم في المصطلحات والفروق اللغوية، تح: عدنان درويش - مجلد المصري، 1، ص. 366؛ وراجع أيضاً، أحمد شوقي عبد السلام ضيف، شوقي ضيف، المدارس النحوية، دار المعارف، ص. 94-241)

الكوفيون إلى أنه يجوز العطف على موضع "إن" قبل تمام الخبر، واختلفوا بعد ذلك؛ فذهب أبو الحسن علي بن حمزة الكسائي إلى أنه يجوز ذلك على كل حال، سواء كان يظهر فهي عمل "إن" أو لم يظهر، وذلك نحو قولك: "إن زيداً وعمرو قائمان، وإنك وبكرٌ منطلقان". وذهب أبو زكريا يحيى بن زياد الفراء إلى أنه لا يجوز ذلك إلا فيما لم يظهر فيه عمل إن. وذهب البصريون إلى أنه لا يجوز العطف على الموضع قبل تمام الخبر على كل حال. راجع: الأنباري، عبد

ودخلت اللّام مع المكسورة دونها على الخبر / أو على الاسم إذا فصل بينه وبينها أو على ما بينهما، وتحقّف المكسورة فيلزمها اللّام فيجوز إلغائها ودخولها على فعلٍ من أفعال المبتداء والخبر، وتحقّف المفتوحة في ضمير شأنٍ مقدّر فتدخل على الجمل مطلقاً ويلزمها مع الفعل السّين أو سوف أو قد أو حرف التّفي.

وكأنّ للتّشبيه وتحقّف فتلغى على الأفصح.

/ ولكنّ للاستدراك يتوسّط بين متغايرين معنئٍ وتحقّف فتلغى ويجوز معها الواو.

وليت للتّميّ ولعلّ للترجّي

[الحروف العاطفة]

الحروف العاطفة: وهي الواو والفاء وثمّ وحتىّ وأو وإمّا وأمّ ولا وبلى ولكن. فالأربعة الأوّل للجمع.

فالواو للجمع مطلقاً بلا ترتيبٍ، والفاء التّرتيب¹⁰¹، وثمّ مثلها بمهلةٍ، وحتىّ مثلها ومعطوفها جزءٌ من متبوعه ليفيد قوّةً أو ضعفاً، وأو وإمّا وأمّ لأحد الأمرين مبهماً، وأمّ المتّصلة لازمةٌ لهزمة الاستفهام / يليها أحد المستويين والآخر الهزمة بعد ثبوت أحدهما لطلب التّعين وجوابها بالتّعين والمنقطعة، كبلى والهزمة نحو "إنّها لإبلٌ أمّ شاة". وإمّا قبل المعطوف عليه لازمةٌ مع إمّا¹⁰² جائز مع أو ولا وبلى ولكن لأحدهما معيّناً. ولكن لازمةٌ للتّفي.

الرحمن بن مُحمّد بن عبّيد الله الأنصاري، أبو البركات، كمال الدين، 577هـ، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين: البصريين والكوفيين، المكتبة العصرية، 1424 هـ، 1-2، 1، ص. 151-159

¹⁰¹ وفي النسخة: "معها، صححنا كما في الكافية" أنظر: ابن الحاجب، الكافية (مجموعة النحو)، ص. 90

¹⁰² وفي الهامش: "أي إذا عطف مع إمّا"

[حروف التّنبيه]

حروف التّنبيه: ألا وأما وها.

[حروف النداء]

حروف النداء: يا وأيا وهيا وأي والهمزة.

[حروف الإيجاب]

حروف الإيجاب: / نعم وبلى وإي وأجل وجَيْر وإنّ. ف"نَعَمْ" مَقَرَّةٌ لما سبقها. وبلى
مَحْتَصَّةٌ بإيجابِ النَّفي. وإي إثباتٌ بعد الاستفهام ويلزمها القسم.¹⁰³ وَأَجَلٌ وَجَيْرٌ وَإِنَّ
تَصْدِيقٌ لِلْمَخِيرِ.

ب-124

[حروف الزّيادة]

حروف الزّيادة: إنّ وأنّ وما ولا ومن والباء واللام. ف"إنّ" مع "ما" التّأفية وقُلّت مع
المصدرية ولَمّا. وأنّ مع لَمّا كثيرٌ وتزاد بين لو والقسم وقُلّت مع الكاف. وما مع إذا ومتى
وأيّ / وأين وإنّ شرطاً وبعض حروف الجرّ وقُلّت مع المضاف. ولا مع الواو بعد النّفي وبعد
أنّ المصدرية وقُلّت قبل أُقْسِمُ.

5

[حروف التّفسير]

حروف التّفسير: أيّ وأنّ وهي مَحْتَصَّةٌ بما في القول.

[حروف المصدرية]

حروف المصدرية: ما وأنّ وأنّ فالأولان للفعليّة وأنّ للاسميّة.

¹⁰³ " القسم " ساقطة؛ أثبتناه من الهامش

[حروف التحضيض]

حروف التحضيض: هلاً وألاً ولولاً ولوماً، لها صدر الكلام لفظاً أو تقديرًا.

[حروف التوقع]

حروف التوقع: قد وهي في المضارع للتقليل.

[حروف الاستفهام]

حروف الاستفهام: الهمزة وهل، لهما صدر الكلام.

[حروف الشرط]

10 / حروف الشرط: إن ولو وأما لها صدر الكلام، فإن للاستقبال وإن دخل على الماضي، ولو عكسُهُ، وتلزمان الفعل لفظاً أو تقديرًا، وإذا تقدّم القسم أول الكلام على الشرط لزمه الماضي لفظاً أو معنى نحو والله إن أتيتني أو لم تأتني لأكرمتك والجواب للقسم فقط وإن توسّط بتقديم الشرط عليه أو غيره جاز أن يعتبر القسم / وأن يلغى وتقدير القسم 125-1 كاللفظ نحو قوله تعالى: ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ﴾¹⁰⁴ وأما للتفصيل والتزيم حذف فعلها وعوضُ بينها وبين فائها جزء مما في حيزها مطلقاً نحو "أما يوم الجمعة فزيدٌ منطلقٌ" وقيل هو معمول المحذوف مطلقاً، وقيل إن كان جائز التقديم فمن الأول وإلا فمن الثاني.

[حرف الردع]

5 حرف الردع: كلاً وقد جاء / بمعنى حقاً.

¹⁰⁴ ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُوهُمْ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُؤَلِّى الْأَذْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ﴾ سورة الحشر،

[تاء التّأنيث الساكنة]

تاء التّأنيث الساكنة تلحق الماضي لتأنيث المسند إليه، فإن كان ظاهرًا غير حقيقي فمخيّر.

[التّنوين]

التّنوين: نونٌ ساكنةٌ تتبع حركة الآخر لا لتأكيد الفعل وهو للتّمكن والتّكثير والعوض والمقابلة والتّرّم، ويحذف وجوبًا من العلم موصوفًا بـ"مضافًا" إلى علمٍ آخر.

[نون التّأكيد]

نون التّأكيد: حفيفةٌ ساكنةٌ، ومشدّدةٌ مفتوحةٌ مع غير الألف تختصّ بالفعل المستقبل في ضمن الأمر والنهي / والاستفهام والتّمنيّ والعرض والقسم وقلت في النّفي ولزمت في مثبت القسم وكثرت في مثل "إمّا تَفْعَلَنَّ"، وما قبلها مع ضمير المذكّر مضمومٌ، والمخاطبة مكسورٌ، وفيما عدا ذلك مفتوحٌ، وتقول في التّثنية وجمع المؤنّث اضربانٍ واضربنانيّ، ولا تدخلهما النون الحفيفة، وهما في غيرهما مع الضّميم البارز / كالمنفصل، فإن لم يكن فكالممتصل، ومن ثمة قيل "هل تَرَوْنَّ"، و"هل تَرَيَنَّ"، والمخفّفة تحذف للسّاكن وفي الوقف، فيردّ ما حذف، والمخفّفة المفتوح ما قبلها تقلّب ألفًا.

10

ب-125

تمّ الكتاب بعون الله تبارك وتعالى ألفه الفقير سكوني في مدينة كليبولي في شهر ربيع الأوّل / في سنة سبعٍ وثمانين وألفٍ لحفظ الطالبين وأرجو منه تعالى أن يجعل مَنْ قرأه من العلماء المحقّقين والفضلاء المدقّقين وأن يرضى مِنِّي بسببه ويهديني إلى سواء السّبيل بحرمة حبيبهِ محمّدٍ عليه الصلوة والسلام.

5

فهرس الآيات

- 5 ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ﴾، سورة التوبة، 6/9
- 6 ﴿وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ﴾، سورة البقرة، 221/2
- 8 ﴿فَشُدُّوا الوثَاقَ فَإِذَا مَنَا بَعْدُ وَإِذَا فِدَاءٌ﴾، سورة محمد، 4/47
- 9 ﴿انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ﴾، سورة النساء، 171/4
- 11 ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾، سورة القمر، 49/54
- 11 ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ﴾، سورة القمر، 52/54
- 11 ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا﴾، سورة النور، 2/24
- 14 ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾، سورة الأنبياء، 22/21
- 32 ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ﴾، سورة الأنفال، 33/8
- 36 ﴿فَنِعْمًا هِيَ﴾، سورة البقرة، 271/2
- 36 ﴿نِعَمَ الْعَبْدُ﴾، سورة ص، 30/38
- 42 ﴿لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ﴾، سورة الحشر، 12/59

فهرس الحديث

15 « النَّاسُ مُجْزَوُونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ »

فهرس الشعر

19 "أبو حفص عمر"

فهرس الأعلام

35/11/4 سيبويه

11 المبرد

35 الأخفش

مصادر ومراجع التحقيق

ابن الحاجب، أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر (646/570 هـ)، الكافية في علم النحو، (تح: مكتبة البشري)، باكستان، 1429 هـ.

ابن النديم، الفهرست. (تحقيق: الشيخ إبراهيم رمضان)، دار المعرفة، بيروت، 1994.

ابن هشام، أبو محمد عبدالله جمال الدين، أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، (تح: يوسف الشيخ محمد البقاعي)، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.

ابن هشام، أبو محمد عبدالله جمال الدين، شرح قطر الندى وبلّ الصدى، (تح: سبل الهدى بتحقيق شرح قطر الندى)، بيروت، 1434هـ-2013م.

الأزهري، محمد الجرجاوي زين الدين المصري، شرح التصريح على التوضيح أو التصريح بمضمون التوضيح في النحو، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، 2000م.

الأشموني، علي بن محمد، شرح الأشموني على ألفية ابن مالك، المكتبة الشاملة.

الأنباري، أبو البركات كمال الدين، 577هـ، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين:
البصريين والكوفيين، المكتبة العصرية، 1424 هـ.

الأنباري، أبو البركات كمال الدين، نزهة الألباء في طبقات الأدباء، (تح: إبراهيم
السامرائي)، مكتبة المنار، الأردن، 1985م.

الحسيني الكفومي، أبو البقاء أيوب بن موسى، كتاب الكليات - معجم في المصطلحات
والفروق اللغوية ، (تح: عدنان درويش - مُحمَّد المصري).

الذهبي، أحمد بن عثمان بن قَائِمَاز، سير أعلام النبلاء، دار الحديث، القاهرة، 2006م.

الزركلي، خير الدين، الاعلام قاموس تراجم ، دار العلم للملايين، 2002م.

الزركلي، خير الدين، الاعلام قاموس تراجم، دار الكتب العلمية، بيروت، 1996م.

سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر، الكتاب، (تح: عبد السلام محمد هارون)، القاهرة،
1408هـ-1988م.

شوقي ضيف، أحمد شوقي عبد السلام ضيف، المدارس النحوية، دار المعارف.

الصبان الشافعي، أبو العرفان مُحمَّد بن علي، حاشية الصبان على شرح الأشموني لألفية ابن مالك، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، 1997م.

كحالة الدمشق، عمر بن رضا بن مُحمَّد راغب بن عبد الغني ، 1408 هـ، معجم قبائل العرب القديمة والحديثة، بيروت، 1414هـ، 1994م.

كحالة الدمشق، عمر بن رضا بن مُحمَّد راغب بن عبد الغني، معجم المؤلفين، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

لويس معلوف، المنجد في اللغة ولأدب والعلوم، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، 1960م.

المبرد، مُحمَّد بن يزيد، أبو العباس، الكامل في اللغة والأدب، (تح: مُحمَّد أبو الفضل إبراهيم)، دار الفكر العربي - القاهرة، 1417 هـ - 1997 م.

المنาวى، زين الدين مُحمَّد المدعو بعبد الرؤوف بن تاج العارفين بن علي بن زين العابدين، فيض التقدير شرح الجامع الصغير، مصر، 1356هـ.

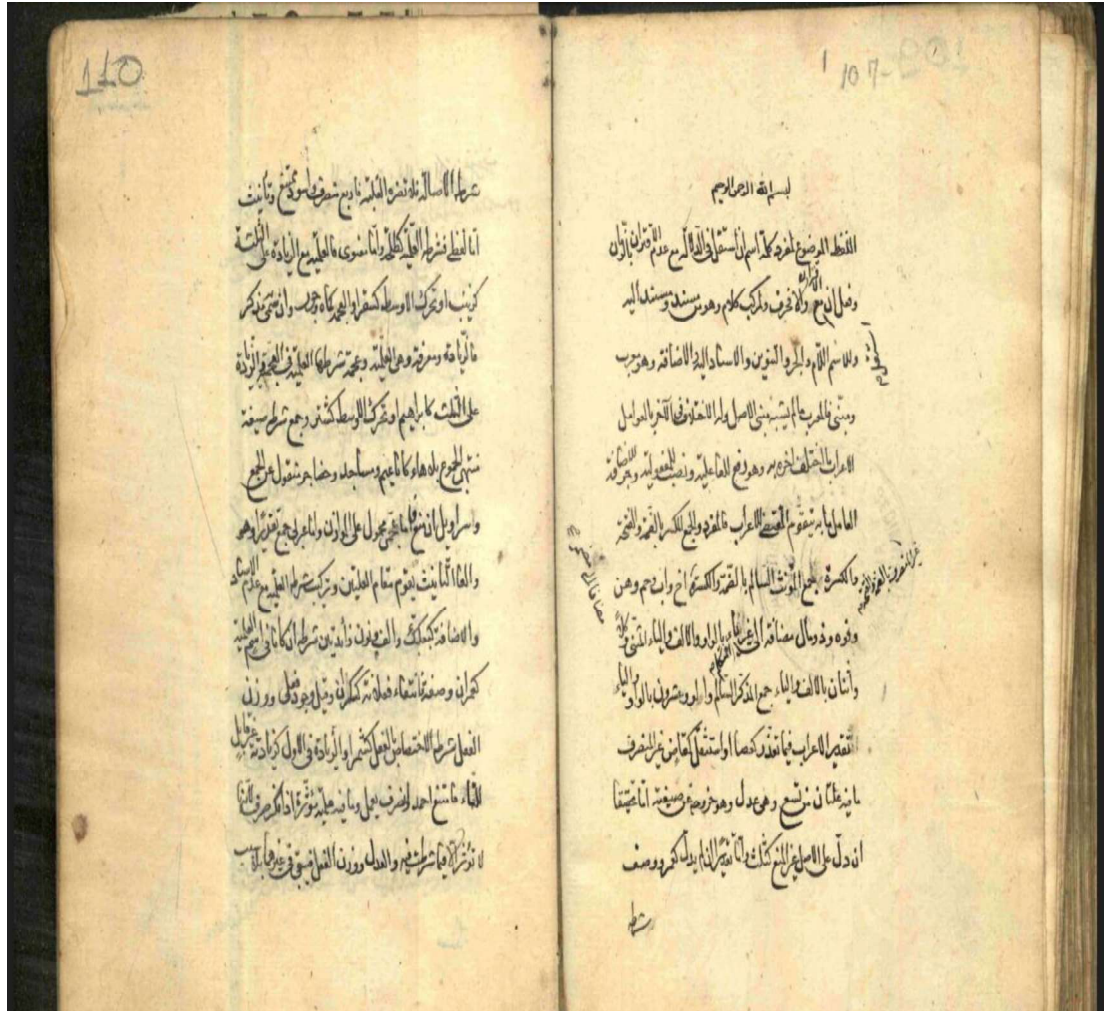
ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله الرومي ، معجم البلدان، دار صادر، بيروت
الطبعة: الثانية، 1995م.

Çelik, İsmail. Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür. Mecnû'atü'n-Nahv, Şifa
Yayınevi, İstanbul, 2013.

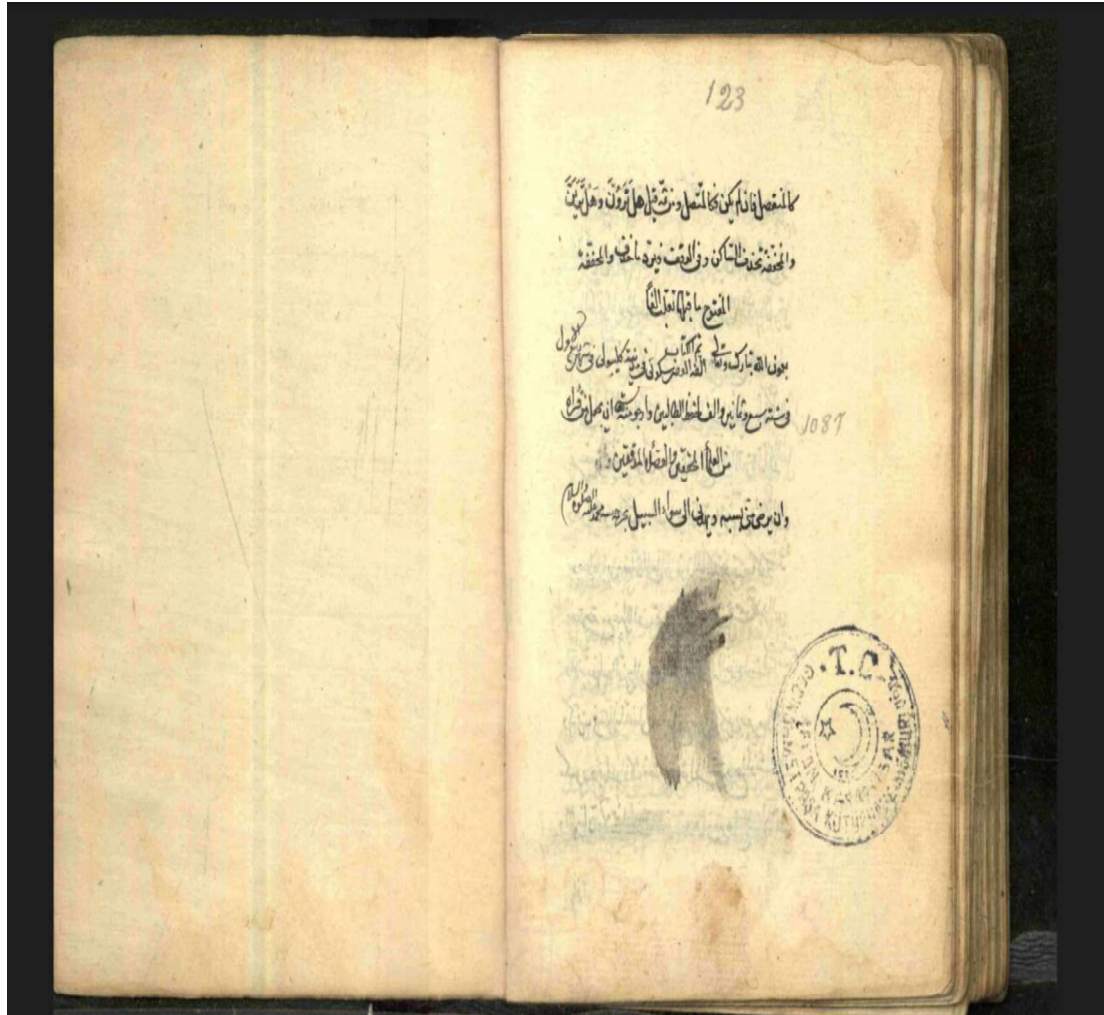
Ege, Ramazan. "Mefülü mâ lem yüsemme fâ'iluh" Kalıbında Malum Anlamı Verilen
Bazı Arapça Kelimeler", Nüşa Dergisi, Sayı: 25, 2007, ss. 71- 102.

EKLER

EK 1: Risâle Fi'n-Nahv'in İlk Varâğı

EK 2: Risâle Fi'n-Nahv'in Son Varağı

فهرس الموضوعات

117	[الكلمة]
117	[الكلام]
117	[خواصّ الاسم]
118	[المعرب والمبنيّ]
118	[الإعراب]
118	[العامل]
118	[الأسماء الستّة المَعْتَلّة]
119	[الإعراب التّقديرِيّ]
119	[غير المنصرف]
119	عدل:
119	وتأنيث:
119	وعجمة:
119	وجمع:
119	وتركيب:
120	ووزن الفعل:

121	[المرفوعات]
121	[الفاعل]
122	[المبتدأ]
122	[الخبر]
123	[خبر إنّ وأخواتها]
123	[خبر لا التي لنفي الجنس]
123	[اسم ما ولا المشبهتين بليس]
123	[المنصوبات]
123	[المفعول المطلق]
123	[المواضع التي يحذف فيها فعل المفعول المطلق]
124	[المفعول به]
124	[المواضع التي يجب فيها حذف عامل المفعول به]
125	[المنادى]
126	[الترخيم]
126	[المندوب]
126	[الإضمار على شريطة التفسير]
127	[التحذير]
128	[المفعول فيه]

128.....	[المفعول له]
128.....	[المفعول معه]
128.....	[الحال]
129.....	[التمييز]
130.....	[المستثنى]
131.....	[خبر كان وأخواتها]
131.....	[اسم إنّ وأخواتها]
131.....	[المنصوب بـ"لا" التي لنفي الجنس]
132.....	[خبر ما ولا المشبهتين بليس]
133.....	[المجرورات]
133.....	[المضاف إليه]
134.....	[التوابع]
134.....	[النعت]
134.....	[العطف]
135.....	[التأكيد]
135.....	[البدل]
135.....	[عطف البيان]
136.....	[المبنيّ]

136.....	[المضمَر]
137.....	[أسماء الإشارة]
138.....	[الموصول]
139.....	[أسماء الافعال]
139.....	[الأصوات]
139.....	[المركبات]
139.....	[الكنايات]
140.....	[الظروف]
141.....	[المعرفة والنكرة]
141.....	[أسماء العدد]
142.....	[المؤنث والمذكر]
142.....	[المثنى]
143.....	[المجموع]
144.....	[المصدر]
144.....	[اسم الفاعل]
145.....	[اسم المفعول]
145.....	[الصفة المشبهة]
145.....	[اسم التفضيل]

147	[الفعل]
147	[الماضي]
147	[المضارع]
149	[الأمر]
149	[فعل ما لم يسمّ فاعله]
150	[المتعدّي وغير المتعدّي]
150	[أفعال القلوب]
150	[أفعال الناقصة]
151	[أفعال المقاربة]
151	[فعلا التّعجب]
152	[أفعال المدح والذّم]
154	[الحرف]
154	[حروف الجرّ]
155	[الحروف المشبّهة بالفعل]
156	[الحروف العاطفة]
157	[حروف التّنبية]
157	[حروف النداء]
157	[حروف الإيجاب]

157	[حروف الزيادة]
157	[حروف التفسير]
157	[حروف المصدرية]
158	[حروف التحضيض]
158	[حروف التوقع]
158	[حروف الاستفهام]
158	[حروف الشرط]
158	[حرف الردع]
159	[تاء التانيث الساكنة]
159	[التنوين]
159	[نون التأكيد]
160	فهرس الآيات
161	فهرس الحديث
161	فهرس الشعر
161	فهرس الأعلام
162	مصادر ومراجع التحقيق